

Aby rozpocząć lekturę,
kliknij na taki przycisk ,
który da ci pełny dostęp do spisu treści książki.

Jeśli chcesz połączyć się z Portem Wydawniczym
LITERATURA.NET.PL
kliknij na logo poniżej.

Eliza Orzeszkowa

M a r t a

Przypisy: WITOLD BILLIP

Tower Press 2000

Copyright by Tower Press, Gdańsk 2000

DEBIUT I MŁODZIEŃCZA TWÓRCZOŚĆ ORZESZKOWEJ

W r. 1866 na biurku Ludwika Jenikego, redaktora *Tygodnika Ilustrowanego*, pojawiło się kilkunastostronicowe opowiadanie, noszące tytuł *Obrazek z lat głodowych*, a podpisane zupełnie nieznanym w świecie literackim nazwiskiem – Eliza Orzeszko.

Utwór ten stał u początków pięćdziesięcioletniej blisko pracy literackiej wielkiej pisarki, otwierał długi, „ponad półtorej setki tytułów liczący” szereg jej powieści, nowel i prac publicystycznych, którymi wzbogacić miała literaturę polską.

W chwili debiutu przyszła powieściopisarka miała za sobą 25 lat życia, spędzonego w warunkach, które, zdawałoby się, w niczym nie mogły jej przygotować do wyboru drogi życiowej dość niezwykłej i – według pojęć jej klasy – raczej nieodpowiedniej dla dobrze urodzonej i wychowanej kobiety. Eliza z Pawłowskich Orzeszkowa, urodzona w r. 1841 w Milkowszczyźnie pod Grodnem, pochodziła z bogatej rodziny szlacheckiej, odebrała konwencjonalne wychowanie w domu i na pensji klasztornej, gdzie przykładać się musiała do nauki języków obcych, „salonowej manieri” i tzw. „talentów”, wreszcie poślubiła z woli matki zamożnego również ziemianina polskiego, właściciela Ludwinowa, Piotra Orzeszkę.

Wybitnie inteligentna, wrażliwa, zdradzająca od dzieciństwa głęboki humanitaryzm i wyczulenie na przejawy społecznej krzywdy, młoda pani Orzeszkowa zmarnowałaby z pewnością swe nieprzeciętne zdolności i szerokie zainteresowania w usypiającej atmosferze bez troskiego, sytego i bezmyślnego życia szlacheckiego, gdyby nie wydarzenia dziejowe, które, niosąc z sobą głębokie przeobrażenia całego życia narodu, zburzyły ściany jej ludwinowskiego domu. U schyłku lat pięćdziesiątych senny spokój litewskich i białoruskich dworów zmaciła fala obrad tzw. komitetów ziemiańskich, powołanych przez carat dla przedyskutowania reform w ustroju społeczno-gospodarczym wsi. Potężniejąca fala buntów ludowych i klęska w wojnie krymskiej zmusiły carat do wejścia na drogę przemian, burżuazyjnych i postawiły obszarnictwo wobec konieczności przejścia od liberalnych frazesów do rzeczowej dyskusji o formach uwłaszczenia. Rozkład feudalizmu, wsteczność i szkodliwość dotychczasowego systemu – także i dla interesów obszarnictwa – były tak oczywiste, że grupa konserwatywnych chwalców „pańszczyzny i bata” znalazła się w mniejszości. Niemniej jednak obszarnicze plany rozwiązania społeczno-gospodarczej sytuacji chłopów zbyt uderzały klasowym egoizmem, by mogła tego nie spostrzec uważna obserwatorka przebiegu tych obrad. „Byłam namiętną stronniczką chłopów – pisała wiele lat później w

listach – i takich jak ja było wielu... Środkową ilość była bardzo znaczna i z młodzieżą staczała walki dochodzące czasem do wzajemnego rzucania na siebie nożów u stołu. Byłam świadkiem scen gwałtownych z tego powodu nieraz pomiędzy ojcami i synami albo rodzonymi braćmi. Mnie samej dostawało się nieraz dobrze od starszych i – najbliższych”. Mimo zadowolenia, że gubernia grodzieńska opowiedziała się w końcu za pełnym uwłaszczeniem, Orzeszkowa krytycznie oceniała przebieg obrad i czuła się związaną bardziej z demokratyczną młodzieżą niż z sąsiedzkim gronem szlacheckich żubrów – w najlepszym razie „cywilizowanych”, liberalizujących „postępowców”. Istnieją poszlaki, że zarysowujący się już wówczas konflikt Orzeszkowej z mężem opierał się w poważna mierze na różnicach w poglądach na sprawę chłopską. Pozwolenie na prowadzenie w Ludwinowie szkoły dla chłopskich dzieci – to wszystko, co młoda demokratka była w stanie uzyskać od „starszych i – najbliższych”. Owi młodzi stanowić mieli z czasem „czerwoną” grupę poleskiego powstania, do nich też garnęła się pisarka po jego wybuchu. Zajmowała się wówczas aprowizacją i łącznością między oddziałami powstańczymi. Postać Romualda Traugutta – podówczas dowódcy partyzanckich oddziałów działających na Polesiu, w którego ukrywaniu i przewożeniu pomagała osobiście – stała się dla niej niezapomnianym wzorem męstwa i patriotyzmu.

Powstanie 1863 r. było doniosłą epoką w życiu Orzeszkowej. Ta krótka „wiosna wolności, która przesunęła mi się o wczesnym poranku życia jak sen złoty i krwawy”, była wiecznie bolącym wspomnieniem całego życia pisarki. Gorący związek z walką wyzwolenczą narodu uczynił jej na zawsze wstrętą ugodowość burżuazji, potępiającej „polityczne szaleństwo”, uszczęśliwionej możliwościami „pokojowych podbojów” (czytaj: doskonałych interesów) na rynkach wschodnich. Klęska powstania była dla Orzeszkowej ciosem strasznym także i z innego powodu, uderzała ona na Litwie przede wszystkim w szlachecki dwór, a Orzeszkowa – mimo swego gorącego demokratyzmu, wychowana w ciasnej sferze szlacheckiej, w kraju, gdzie wieś i dwór dzieliła przepaść nie tylko klasowa, lecz i narodowa – nie знаła poza nim innych źródeł polskości i patriotyzmu. Klęska powstania, która na Litwie pociągnęła za sobą drakońskie represje i okrutny ucisk kultury i języka polskiego, wydawała się więc jej tym groźniejszą, wywoływała rozpacz i pesymizm. W listach Orzeszkowej znajdujemy przejmujące wspomnienia tych czasów: „Kochanka dzieciństwa mego, ojczyzna, wróciła do mnie, wstąpiła we mnie, wielkim płaczem nappełniła serce kobiety przez czas pewien pustej, próżnej i wesołej... Chwilami doświadczałam takiego uczucia, jakbym to ja sama osobiście, z ciałem i duszą, rzuconą była na ziemię i deptaną przez ciężkie stopy, jakbym sama z przestachem i zawrotem głowy zlatywała w przepaść, bez dna, bez światła, bez nadziei ani ratunku”.

Klęska powstania zrujnowała dotychczasowe życie Orzeszkowej. Ludwinów skonfiskowano, mąż i wszyscy najbliżsi poszli na zesłanie. Orzeszkowa schroniła się w rodzinnej Milkowszczyźnie. „Wjechałam w świat kareta wybitą błękitnym adamaszkiem, zaprzęzoną w siedem koni, ze służbą błyszczącą od blach herbowych... Dwudziestoletnia powróciłam z tamtych stron dalekich do pojcowskiego domu, zupełnie sama jedna, i znalazłam dom splądrowany i zniszczony przez wojskowe postoje, długi nie przeze mnie zaciągnięte, kontrybucję tak wielką, że gięły się pod nią nawet łąny pszennej zie-

mi, nieustanne wizyty i przedłużone nawet pobyty urzędników... Sytuacja zupełnie nad siły...”.

Była to sytuacja panująca w ogromnej ilości słabszych ekonomicznie dworów litewskich, które nie wytrzymały ani popowstaniowych represji ekonomicznych, ani wstrząsu uwłaszczenia i radykalnej zmiany dotychczasowych warunków gospodarczych. Dla przyszłej pisarki ruina podstaw jej dotychczasowej obszarniczej egzystencji była swego rodzaju dobrodziejstwem losu. Nie z karety wybitej błękitnym adamaszkiem można obserwować życie narodu, a Orzeszkowa – jak to przy innej okazji sama stwierdziła – rozumiała dobrze, że „dla celów pisarskich pożyteczniej jest mieć ciernie w dłoni niż opaskę na oczach”. Groźne zachwianie bytu Milkowszczyzny było z pewnością jednym z czynników mobilizujących przyszłą pisarkę do głębszego zastanowienia się nad sprawami i problemami życia, które dźwigało się z ruin i po głębokich wstrząsach społeczno-politycznych szukało sobie nowych form. Orzeszkowa dochodziła dwiema drogami do szybkiej krystalizacji swego nowego stanowiska ideowego, dojrzewającego wcześniej – już w pierwszych latach jej twórczości. Pierwszą – najbardziej bezpośrednią i bardzo ważną – była droga osobistych doświadczeń życiowych, których wytłumaczenia szukała zastanawiając się nad obserwowanymi faktami życia społecznego. Obojętność chłopów wobec hasła walki narodowo-wyzwoleńczej, która na Litwie nadawała powstaniu charakter szlacheckiej ruchawki, zmuszała do refleksji nad wzajemnymi stosunkami dworu i wsi, refleksji, które – jak wskazuje *Obrazek z lat głodowych* – przybierały charakter wniosków niezmiernie krytycznych w stosunku do feudalnej przeszłości. Praktycznie również zarysowała się dla Orzeszkowej sprawa kryzysu gospodarczego, jaki przeżywało obszarnictwo. Poszukiwanie przyczyn tego kryzysu zwróciło jej uwagę na te wsteczne cechy obyczajowości i umysłowości obszarnictwa, noszące charakter przeżytków minionej formacji historycznej, które uniemożliwiały dworowi szlacheckiemu utrzymanie się na powierzchni w nowych warunkach. Stała przed nią praktycznie kwestia pracy kobiet, gdy myśląc o możliwości dalszej egzystencji po stracie Milkowszczyzny widziała przed sobą tylko niewolniczą i budzącą w niej lęk dołę prywatnej nauczycielki lub kuszącą pracę... „telegrafistki” w Warszawie, pracę, jak się okazało, dla Polki nieosiągalną. Osobiste również doświadczenia ukazały jej problem rozkładu rodziny opartej na feudalnych normach obyczajowych. Praktyki „łowców posagowych” poznała sama, jako posażna dziewczeczka, w czasie gdy wokół jej matki „stłoczył się tłum proszących o... piękną, pszenną i leśną Milkowszczyznę”. Poznała sama charakterystyczne dla feudalnej obyczajowości ubezwłasnowolnienie kobiety, znosząc narzucone jej przez rodzinę „małżeństwo z rozsądku”, długo walcząc o rozwód, póki skrupuły konsystorza nie ustąpiły przed ogromnymi sumami pieniężnymi, cierpiąc wreszcie jako rozwódka szykany ze strony obłudnego, świętoszkowatego „towarzystwa”.

Druga droga dojrzewania Orzeszkowej – to usilna praca samokształcenio-
wa, jaką podjęła ona wkrótce po przybyciu do Milkowszczyzny. „...W tym to czasie dopadłam do biblioteki pójcowskiej, która w ustronnym pokoju stała w opieczętowanych szafach. Oderwałam pieczęcie, włożyłam na drabinkę, przeglądałam, cieszyłam się, płonęłam od ciekawości, zaczęłam czytać, potem pisać i tak już w momencie owym zaczytałam się i napisałam na całe życie”. Lektura znaleziona w szafach ojca, liberała i masona, ponoć nawet

ateisty, zawierała, jak wynika ze wspomnień pisarki, wiele pozycji obcej i polskiej antyfeudalnej krytyki z XVIII i XIX w. Obok encyklopedystów francuskich i pisarzy naszego Oświecenia można było znaleźć w tym księgozborze także dziewiętnastowiecznych liberałów – filozofów, historyków, polityków. Wkrótce przybyły jeszcze, sprowadzone już przez Orzeszkową, dzieła współczesnych socjologów i ekonomistów, z Bucklem na czele. Później pojawił się Spencer, Mill... Lektura umacniała idee podsuwane przez obserwację rzeczywistości własnego kraju. Gdy około 1870 r. Milkowszczyzna została ostatecznie sprzedana, a Orzeszkowa osiadła na stałe w Grodnie, jej społeczny i filozoficzny światopogląd był już w zasadzie zupełnie uformowany. Na dojrzałość jego, mimo oderwania Orzeszkowej od żywszych ośrodków ideowego i kulturalnego życia, wpłynęło w poważnej mierze właśnie to, że od paru już lat zajmowała się intensywną pracą literacką i miała w tym zakresie spory dorobek – kilka okazałych tomów powieściowych.

Debiut Orzeszkowej stanowił właśnie ów *Obrazek z lat głodowych*, w 1866 r. przesłany do *Tygodnika Ilustrowanego*. Pozytywna opinia Jenikego otworzyła przed Orzeszkową nową drogę życiową – „...miałam wyraźny przebłysk pojęcia, że na tej drodze będę mogła służyć temu, co nade wszystko kochałam, co padało w przepaść bez dna ni ratunku, co mieszkowało i płakało w moim sercu, co nazywałam – ojczyzną”. Jak służyć? Jaka pozytywną koncepcję życia narodu wysunąć trzeba było w r. 1866, w parę lat po klęsce, w warunkach całkowitej martwoty życia ideowego i kulturalnego? *Obrazek z lat głodowych* wskazuje, że start pisarski był słuszny. Debiutantka – obierając jako przedmiot swego pierwszego opowiadania dzieje rodziny chłopskiej, wymierającej w czasie klęski głodowej, uderzając z pasją i oburzeniem w gnijący system feudalny, snując marzenia o postępie, „który zbliży szczęście nie jednostkom, nie kastom, lecz wielkiemu ogółowi, odwracając się od błyszczących „wyżyn”, a wskazując pisarzowi jako najdonioślejszy temat jego książek „owe warstwy społeczności, które ciemne, nędzne, z piękna odarte, pracują ciężko” – zajmowała pozycję ideową niezwykle dla literatury okresu popowstaniowego. Konsekwentne rozwijanie i pogłębianie kierunku obranego w *Obrazku z lat głodowych* mogłoby doprowadzić Orzeszkową krótszą i szybszą drogą do pozycji dojrzałej przedstawicielki krytycznego realizmu. Jeśli tak się nie stało, jeśli „istnienie milionów, mozolne, bezbarwne” znikło na całe dziesięciolecie niemal zupełnie z książek autorki *Obrazka*, to wskutek tego, że w blaskach „postępu niosącego szczęście wielkiemu ogółowi” rysować się zaczęły jej oczom kapitalistyczne przemiany w życiu naszego kraju. Dlatego podstawowym problemem twórczości Orzeszkowej w pierwszym okresie jej pracy literackiej stało się wychowanie nowego człowieka na miarę zadań burżuazyjnej współczesności. Na ówczesnym etapie społecznego rozwoju Polski podjęta przez Orzeszkową walka o wychowanie nowego człowieka była zjawiskiem postępowym, była bowiem walką z wstecznictwem hamującym zwycięski pochód nowego systemu. Na tej drodze zetknęła się Orzeszkowa z pozytywizmem warszawskim. Szereg tez programowych jego bojowego organu – *Przeglądu Tygodniowego* – jak kult pracy, nauki i cywilizacji technicznej, emancypacja kobiet, potępienie poezji epigońskich rymopisów i wysunięcie programu powieści tendencyjnej, uprzedziła Orzeszkowa, formułując podobne hasła jeszcze przed ideowym skryształowaniem się grupy „młodych”. Początkowo jednak istniały między nią a obozem *Przeglądu Tygodniowego* pew-

ne zadrażnienia – oficjalny krytyk literacki pozytywizmu, Chmielowski, bardzo ostro ocenił pierwsze utwory pisarki, przyznając jej obok „zacnych dążeń” mierny jedynie talencik. Poważniejszą rolę odgrywały tu rozbieżności ideologiczne, przede wszystkim w kwestii narodowej. Orzeszkowa nigdy nie mogła przystać na polityczny lojalizm *Przeglądu*, na jego programową ugodowość wobec caratu. Wprawdzie w okresie nasilenia polemiki z konserwatyzmem pozytywści musieli przy różnych okazjach oddawać sprawiedliwość jej pisarskim osiągnięciom (Chmielowski właśnie stał się heroldem jej literackiej sławy), Orzeszkowa natomiast musiała ze względów taktycznych występować niejednokrotnie w imieniu całego różnorodnego a wewnątrznie skłóconego obozu warszawskich „postępowców”, błędem jednakże byłoby utożsamianie jej stanowiska z programem pozytywistów. Obok bowiem istotnie pokrewnych haseł publicystycznych, nawet w niedojrzałej twórczości literackiej Orzeszkowej występowały gorące akcenty humanitaryzmu, serdecznej troski o człowieka, które przekraczały ciasne ramy ideologii obrońców panowania burżuazji. Postępowość reform burżuazyjnych była bowiem bardzo ograniczona, a pisarzowi, który nie byłby w stanie przerosnąć jej horyzontów, groziło szybkie wyjałowienie i konieczność ślizgania się po powierzchni zjawisk.

Na szczęście twórczość Orzeszkowej z najwcześniejszego nawet okresu nie była zupełnie jednolita, objawiały się w niej akcenty, które mogą świadczyć, że wbrew programowym wypowiedziom publicystycznym nie wszystkie problemy i trudności współczesnego życia rozwiązywało dla niej potne zwycięstwo i umocnienie się kapitalistycznego ładu. W dorobku literackim Orzeszkowej z pierwszego dziesięciolecia jej pracy pisarskiej wskazać możemy trzy zasadnicze nurty, o różnej wartości ideowej, o różnych konsekwencjach dla realizmu tych utworów, o różnej także roli w przyszłym ideowo-artystycznym rozwoju pisarki.

Z bardzo silnym u Orzeszkowej nurtem krytyki antyfeudalnej wiązał się ściśle nurt pochwały krzepnącej burżuazji. Ale na marginesie tego ostatniego występowały słabe jeszcze, pełne sprzeczności i niekonsekwencji akcenty nieufności wobec nowego świata, ukazujące bezradność człowieka społecznych, dołów i człowieka zepchniętego na dno, ukazujące w niepochlebny światle oblicze sławionego gdzie indziej bohatera burżuazyjnego postępu.

Najistotniejszą rolę na tym etapie twórczości odgrywa w utworach Orzeszkowej nurt krytyki przeżytków szlacheckiej przeszłości, walka z pozostałościami kultury i obyczajowości feudalizmu. Błędy przeszłości, szkodliwe tradycje jaśniepańskiego nieróbstwa, stanowe przesady arystokracji i szlachty – to dla pisarki podstawowe przeszkody na drodze postępu i rozwoju kraju. Przeszłość feudalną osądziła pisarka ostro i zdecydowanie. Jakkolwiek oskarżenie dworu o krzywdę ludu nie było u niej, może poza *Obrazkiem z lat głodowych*, tak dobitne, jak u wielu przedstawicieli „chłopskiej” powieści doby romantyzmu, to jednak niewątpliwie głębiej, bez uciekania się do utopijnej sielanki „dobrego pana”, oceniła pisarka wsteczność feudalizmu. Wskazała już nie na jaskrawe i melodramatyczne przejawy nadużyć ustroju, lecz na jego zasadniczą szkodliwość, wskazała na ucisk i wyzysk feudalny jako na brutalne pogwałcenie podstawowych praw człowieka, stwierdziła też, że gnijący feudalizm deprawował także i klasę panującą, a jego trujące przeżytki stanowiły groźne niebezpieczeństwo dla dalszego rozwoju kultury narodowej. Już wówczas zdawała sobie Orzeszkowa sprawę, jaka jest logika rozwoju

społecznego: „...są pewne przywileje, które srogimi następstwami niby karzącymi gromami uderzają w uprzywilejowanych... są pewne krzywdy i niesprawiedliwości, które na kształt czarnych czeluści Erebu pochłaniają krzywdzicieli...”

Pisarka umieściła w kilku wczesnych bardzo utworach akcję w epoce przeduwłaszczeniowej, ale nie osnuła jej bynajmniej wokół konfliktu między dworem a pańszczyźnianą wsią. Sprawy te były już dla niej zamknięte i rozwiązane przez uwłaszczenie, a stanowisko ideowe nie pozwoliło jej jeszcze dostrzec sprzeczności kryjących się w nowym układzie społecznym wsi po r. 1861. Główną uwagę poświęciła natomiast ukazywaniu wpływów minionego ustroju na współczesne życie narodu.

Niewątpliwie teoretyczne stanowisko Orzeszkowej wsparte było lekturą burżuazyjnych ekonomistów. Pisarka, mówiąc o konieczności wyzwolenia jednostki ludzkiej, o większej wydajności pracy „swobodnej”, o błogosławionych skutkach wolnej konkurencji dla rozwoju wszelkich dziedzin życia, o wartości inicjatywy gospodarczej jednostki, powtarzała tezy liberalnej ekonomii burżuazyjnej, torującej wówczas w Polsce drogę pełnemu triumfowi kapitalizmu. Nie na tym polega jednak znaczenie antyfeudalnego nurtu wczesnej twórczości Orzeszkowej. „Cień szlachcica” padał wówczas wciąż jeszcze na kulturę narodu. Konserwatyzm broniący społecznego panowania arystokracji w oparciu o kościół, niezawodną wówczas ostoję feudalnego ładu, kurczowo strzegł stanowych przywilejów urodzenia. Kazał on poszukiwać najwyższych wzorów kulturalnych w scudzoziemczącej, zasklepionej w klasowym egoizmie, obcej wszystkim sprawom narodu kulturze salonu; pętał działalność jednostki przestarzałymi normami obyczajowymi i towarzyskimi; hamował tępy tradycjonalizmem swobodę myśli i badań naukowych. Z ambon, jak i z kanap salonowych, padały gromy skierowane przeciw

wszystkiemu, co nowe, postępowe, przeciwstawiające się kołtuństwu wstecznictwa. Młoda Orzeszkowa wpływu ambony ukazać dostatecznie jasno nie mogła, już choćby tylko z obawy „straszliwej dziennikarskiej chryi” – jak skarżyła się w listach do przyjaciół. Nie pozwalało jej to przekraczać granic aluzji i drobnych epizodów (jak to miało miejsce w *Pompalińskich* czy *Panu Grabie*), z podniesioną przyłbicą wystąpiła jednak do walki zarówno z arystokratycznym salonem, jak kołtuńskim dworkiem szlacheckim.

Obraz pasożytniczego, tępego bytowania prowincjonalnych szlachciców, zapatrzonych w niedościgły ideał „pańskiego życia”, w powieści *Na prowincji* (1869), jak również wiele podobnych scen powieści *W klatce* (1867) wskazują na odrazę Orzeszkowej do parafialnego kołtuństwa. Ale kosmopolityczny salon arystokratyczny wydał się Orzeszkowej wówczas jednym z głównych niebezpieczeństw. *Pamiętnik Wacławy* (1870) stał się dlatego – jak to uznali współcześni – monografią salonów, wydobywającą bezlitośnie na jaw wszystkie przejawy pasożytnictwa, zakłamania, żałośnie bezpodstawnej pychy bogatej galerii salonowych manekinów. Powieści *Pan Graba* (1868) i *Na dnie sumienia* (1872) wskazywały, że wychowanie „światnego” młodzieńca na modłę salonową pozwala mu, gdy znikną majątkowe podstawy jego społecznej pozycji, zostać tylko pieczeniarem albo szubrawcem. Najpełniejszą może jednak analizą społecznej roli arystokracji przyniosła powieść *Pompalińscy* (1876), niezmiernie śmiała i celna, niejednokrotnie kapitalna w swej satyrycznej werwie.

W niechęci do przeżytków feudalizmu bije bardzo żywe źródło realizmu wczesnej powieści Orzeszkowej. Odnosi się to zwłaszcza do późniejszych pozycji pierwszego okresu, tj. obok *Pompalińskich* do takich, jak *Eli Makower* (1874) i *Rodzina Brochwiczów* (1876). Społeczne obserwacje pisarki uległy tu znacznemu pogłębieniu, postać bohatera przestała być karykaturą, złożoną z szeregu trafnie podchwyczonych, ale nieraz przejawianych rysów obyczajowych obszarnictwa, a stała się realistycznym portretem, obraz powieściowy powstawał w oparciu o wnikliwą analizę sytuacji dworu obszarniczego po uwłaszczeniu.

Pozytywne wartości obyczajowe i społeczne, jakie Orzeszkowa przeciwstawiła temu negatywnie, ostro i trafnie zarysowanemu obrazowi starego świata, zawierały się w hasłach pracy, praktyczności życiowej, podniesienia oświaty i kwalifikacji zawodowych jednostki, demokratyzacji obyczajów, wyzwolenia człowieka z więzów krępującego go konwenansu. Te wskazania miały w ówczesnej sytuacji historycznej niewątpliwie charakter postępowy, ale postępowość ich była niezmiernie ograniczona, torowała bowiem drogę społecznemu panowaniu burżuazji. Orzeszkowa jest wówczas entuzjastyczną wielbicielką postępu technicznego, w rozwoju kapitalistycznego przemysłu upatruje błogosławieństwo dla „klasy wyrobników”, w rozwoju rzemiosła i handlu – gwarancję rozkwitu kraju i dobrobytu wszystkich jego mieszkańców, w podniesieniu oświaty – pewność szczęśliwej przyszłości wsi. Nie rozumie jeszcze, nie widzi, czym kosztem dokonywa się ów „rozkwit gospodarczy”, kto pracuje na wzrost fortun fabrykantów i kupców. Rzeczy tych zresztą z bliska nie bada, nie wprowadza też do swych powieści postaci typowych groszorbów burżuazyjnych. Ulubionymi bohaterami jej ówczesnych powieści są pozornie „bezinteresowni” rzecznicy kapitalistycznego ładu; uczone i inżyniersko-składający świadectwo wielkości myśli ludzkiej), walczącej o panowanie nad przyrodą, lekarz i prawnik – występujący w roli przedstawicieli filantropii oraz znawców cierpień i nędz człowieka. Pionierami kapitalistycznego przemysłu są u Orzeszkowej zawsze magnaci, zakładający fabryki dla celów filantropijnych, filantropem jest również kupiec Iwicki ratujący swymi transakcjami majątki obszarnicze – bohaterem oraz ideałem hartu i odwagi – „syn szlachecki” dźwigający rodzinę z nędzy przez założenie spożywczego sklepiku. Orzeszkowa wierzy, że obszarnictwo może odegrać postępową rolę w podnoszeniu poziomu kulturalnego wsi. Jest ono też głównym adresatem tendencyjnych powieści Orzeszkowej. Pisarka walczy o wychowanie w jego szeregach społeczników i siewców postępu, oświaty i techniki – nie widzi zaś wcale sprzeczności interesów dworu i wsi. Optymistycznie ocenia też możliwości dorobku i awansu drobnomieszczanina. W *Rodzinie Brochwiczów* przykładem sukcesu życiowego są dla zrujnowanego obszarnika „szewcy, krawcy, kowale, handlarze, biedni ludziska, skupiający zrazu liczne rodziny pod strychami, w podziemiach, w chatkach na kurzych łapkach, a potem zwolna, stopniowo przenoszący się do izb schludnych, do kamienic murowanych, do ładnych zamiejskich domków, z nędzy do dobrobytu, z ciemnoty do oświaty”.

Jednakże w tej entuzjastycznej walce o zwycięstwo kapitalizmu, jaką prowadziła Orzeszkowa w książkach z pierwszego okresu swej twórczości, istnieją pęknięcia i rysy mówiące, że obserwacja rzeczywistości społecznej podsuwała pisarce pewne fakty i spostrzeżenia stojące w sprzeczności z optymistyczną oceną szans człowieka w ustroju kapitalistycznym. Istniały i w

pierwszym okresie utwory Orzeszkowej zawierające silne akcenty krytyczne. Akcenty te nie były konsekwentnie rozmieszczone. Krytycznej wymowie notowanych tam faktów i zdarzeń przeczyć może nawet niekiedy komentarz autorki. Wierzy ona bowiem wciąż jeszcze w błogosławieństwa nowego ustroju i to stanowisko ideologiczne nie pozwoli jej wysnuć prawidłowych wniosków z przenikliwych obserwacji życiowych, pozostających w jaskrawej sprzeczności z programowym optymizmem ideologa. A jednak ten wąty nurt krytyczny jest najcenniejszą zdobyczą Orzeszkowej w pierwszym okresie jej twórczości, gwarancją dalszego świetnego jej rozwoju, gwarancją humanitaryzmu i szlachetności jej dojrzałych książek. Elementy krytycznej oceny szans życiowych człowieka we współczesności najsilniej wystąpiły w dwóch utworach Orzeszkowej z tego okresu: *Z życia realisty* (1868) i *Marta* (1872). Spore opowiadanie *Z życia realisty* – jedna z najwcześniejszych prac Orzeszkowej – zajmuje wśród nich niezwykle pozycję ze względu na szczególne elementy oceny głównego bohatera. Wykształcony inżynier-chemik, „realista”, nie cierpiący sentymentalizmu, rzutki i energiczny kierownik fabryki włókienniczej w obszarnym majątku na Ukrainie, potem bogaty przemysłowiec – a więc, zdawałoby się, idealny bohater powieści pozytywistycznej – raz w życiu „omal nie zrobił głupstwa” przez sentyment: omal nie ożenił się z ukraińską dziewczyną wiejską, analfabetką, robotnicą w owej fabryce. Od megalomanii uratowała go ucieczka robotnicy, nie chcące unieszczęśliwić niedobrym małżeństwem kochanego człowieka. Nie na próżno dziewczyna nosi imię Ulana; nawiązując do tytułu jednej z najpopularniejszych w w. XIX tzw. „powieści ludowych” Kraszewskiego Orzeszkowa wskazuje, że od czasów tragedii bohaterki Kraszewskiego nie zniknęło upokorzenie człowieka z ludu, że warunki klasowego społeczeństwa wciąż jeszcze łamią najpiękniejsze uczucia ludzi z „różnych sfer”. Bohater pomyślany został jako „przyzwoity człowiek”, ale ileż płaskości i filisterstwa odsłaniają koleje jego życia w zestawieniu ze szlachetnością dziewczyny. Dowiedziawszy się o dalszych losach Ulany bohater reaguje w sposób typowy dla jego społecznej pozycji: „zaśmieliśmy się obaj i – wzięwszy kapelusze wyszliśmy na miasto spieszenie, bo dnia tego na giełdzie ruch był ogromny, papiery spadały przerażająco, przez dwa dni kurs ich zszedł z dziewięćdziesięciu siedmiu na dziewięćdziesiąt trzy. Pośpieszaliśmy więc, aby się pozbyć biletów, mogących nas narazić na znaczne straty, a natomiast nabyć u robiącej świetne interesy dyrekcji Żeglugi Parowej akcje, które same jedne dotąd stały *al pari* i w minionym roku dały akcjonariuszom dziewięć procent dywidendy”. Tymi słowami kończy się historia nowej Ulany. Ile świadomej drwiny włożyła pisarka w to wyznanie giełdźiarza – trudno powiedzieć, że jednak już wówczas kiełkowały w jej umyśle różne przykre podejrzenia na temat burżuazyjnych „realistów” – to pewne.

Marta odgrywa również niezwykle rolę w tym okresie twórczości Orzeszkowej. Słynna powieść o nieszczęściu kobiety niedouczonej, nieprzygotowanej do życia, a postawionej wobec konieczności walki o chleb dla siebie i dziecka, była gorącym potępieniem bezsensownego systemu wychowania dziewcząt i pozbawienia kobiet prawa do nauki i pracy. Ale wymowa Marty miała znaczenie głębsze: bohaterka staczając się w daremnej walce o pracę do coraz straszliwszej nędzy staje się wreszcie najemną szwaczką w zakładzie, w którym wyzysk niewykwalifikowanej siły roboczej budzi zgrozę autorki. Bolesne doświadczenia Marty sięgają więc dna ustroju kapitalistycznego – losu pro-

letariuszki, bezradnej wobec wyzysku. Orzeszkowa przy tym, co jest rzadkie bardzo w utworach tego okresu, nie rozładowuje tragizmu sytuacji bohaterki żadnymi mirażami dobroczynności, pomocy społecznej. Rozpaczliwie samotny i rozpaczliwie słaby jest człowiek walczący ze złym losem w świecie kapitalistycznym. W świecie tym rządzi prawo silniejszego, okrutne prawo walki o byt – bez ratunku giną słabi. Wniosku takiego nie wyciąga Orzeszkowa, ale wypływa on logicznie z książki. To jest właśnie triumfem realizmu pisarki.

Szczególnie odkrywcze wartości realizmu Orzeszkowej jak później, tak i w tym okresie występują w obrazie losów człowieka z ludu Ckliwe optymistyczne historyjki. takie jak *Syn stolarza*, są zupełnym wyjątkiem w twórczości autorki *Na dnię sumienia*. Rzadko stosunkowo pojawiające się fragmenty życia ludzi ze społecznych dołów przynoszą z sobą tchnienie tych groźnych nędz i nieszczęść, które toczyły się dnem spokojnego pozornie nurtu rozwoju polskiego kapitalizmu.

Dlaczego spraw ludu jest w pierwszym okresie twórczości Orzeszkowej tak mało? Pisarka zapowiadała wszak w *Obrazku z lat głodowych* zwrot do tematyki zaczerpniętej z życia mas, tam kazała pisarzowi poszukiwać „dramatów żywych i celu ukochania”. Podobne hasła wygłaszał również jeden z czołowych krytyków *Przeglądu Tygodniowego* – Feliks Bogacki, widzący jedną z podstawowych słabości ówczesnej literatury polskiej w tym, że „nie człowiek, a szlachcic przedmiotem powieści”, „że jakiś tam mieszczanin albo, co gorsza, chłop” nie mogą mieć miejsca we współczesnych powieściach. A jednak pisarze tego okresu unikają na ogół tematyki ludowej krzywdy. Realizacja haseł „demokratyzacji literatury” musiałaby bowiem wobec pozytywnego stosunku pisarzy do kapitalizmu prowadzić do fałszywej sielanki albo też do zachwiania podstaw optymistycznej oceny przyszłości krzepnącego ładu społecznego.

Jeszcze w roku swego debiutu napisała Orzeszkowa świetny artykuł *Kilka uwag nad powieścią*, który był wykładem jej literackiego programu, realizowanego przez pierwsze dziesięciolecie pracy pisarskiej. Artykuł ten posiada wybitne znaczenie w dziejach kształtowania się estetyki polskiego realizmu krytycznego. Nie jest jednak jeszcze dojrzałym manifestem tego realizmu. Orzeszkowa rzuca tu kilka niezmiernie doniosłych sformułowań programowych. Do nich należy przede wszystkim określenie funkcji pisarza w tworzeniu świadomości narodu, żarliwy postulat postępowości i walki z wstecznictwem jako kryterium wartości społecznej jego twórczości. „Autor wsłuchawszy się w walczące tętna odczuwa i pojmuje to, co jeszcze nie objawiło się całkiem, daleko od siebie odrzuca rutynę, a nieprzystępny trwodze i słabości zwyczajnych ludzi wyprowadza na jaw drżącą jeszcze, ale już zrodzoną myśl ogółu... Biada zaś piszącemu, który nie rozumie swojej chwili i podnosić ze chce to, co ludzie już miłować przestali...”

Postępowe znaczenie miało tu również podjęcie przedpowstaniowych bojów obozu demokracji z konserwatyzmem o uznaniu czołowej roli powieści jako gatunku literackiego i – dalej – uznanie wartości realizmu i tendencyjności. Ale realizm i problem typowości postaci literackich rozumie Orzeszkowa jeszcze naiwnie – po prostu jako unikanie dziwaczności i fantastyki, rezygnację z „upiorów, potworów i sfinksów w ludzkiej postaci”. Także i sprawa tendencji ujęta jest w artykule w ten sposób, że rozumiemy, iż początkowo

zasadnicze znaczenie ma dla pisarki komentarz autorski, przebieg zdarzeń powieściowych jest zaś dla niej często po prostu ilustracją publicystycznej tezy. W rozważaniach o tendencji powieściowej scharakteryzowała ją Orzeszkowa w ten sposób, że jest rzeczą jasną, dlaczego twórczość lat dalszych nie realizowała programu *Obrazka z lat głodowych*. Autorka tak pisze o tematyce nowej powieści: „w niejednym sercu złamanym, w niejednym silnym niegdyś i czystym, a później straconym marnie lub skalanym życiu – wyczytać można smutne skutki niedostatków, wad, przesądów społecznych. Piękne doprawdy i wzniosłe zadanie, podnoszące człowieka do potęgi Twórcy; bo autor, natchnionym słowem depczący zło, a podnoszący dobro i prawdę, z ciemności tworzy światło, dzieci podnosi do godności człowieczeństwa”. Jest to więc jasno zarysowany program ukazywania szkodliwych wpływów kultury i obyczajowości feudalnej na życie współczesności, program wysunięcia pozytywnego wzoru osobowego człowieka nowego, burżuazyjnego świata. Tak rozumiana tendencja była nie tylko ciasna i ograniczona, ale niejednokrotnie w obrazach błogosławionych skutków „pracy organicznej” bohaterów – wręcz wroga realizmowi. Stąd obok wąskości tematyki grozić może pisarce fałszywość pewnych sytuacji fabularnych i konieczność podpierania kulejącej motywacji zdarzeń powieściowych nadmiernie rozbudowanym komentarzem autorskim. Orzeszkowa dość negatywnie oceniała utwory pierwszego dziesięciolecia: „Powieści i nowele moje z drugiego i trzeciego dziesiątka lat mojej drogi pisarskiej są nie tylko lepsze, ale i niejako inne od swych poprzedniczek. Lepiej skomponowane, ani rozwlekłe są już, ani w ujemnym znaczeniu tendencyjne”. Orzeszkowa stanowczo potępiała w późniejszych wypowiedziach przerosty rezonerstwa i komentarza, zdawała też sobie sprawę z ograniczości swego ideowego punktu wyjścia: „Ogromne lektury napełniały mi umysł wszelkiego rodzaju ideami, w których urzeczywistnieniu wydawało mi się, że spoczywa moc naprawiająca i krzepiąca...”

Co dało Orzeszkowej u schyłku lat siedemdziesiątych możliwość przekroczenia ciasnych barier dotychczasowej ideologii? – Przede wszystkim rozwój sytuacji społecznej, w której zarysowały się coraz wyraźniej sprzeczności ustroju kapitalistycznego. Dużą rolę odegrała tu jednak też i wyteżona praca pisarki, rozszerzającej zakres swych obserwacji społecznych i pogłębiającej wyniki przemyśleń i uogólnień. Orzeszkowa zdaje sobie sprawę, że tylko z nieustannej pracy pisarza nad poznaniem społecznej rzeczywistości jego czasu i kraju wyrosnąć może wielka realistyczna sztuka. Organiczny związek obrazu literackiego z rzeczywistością jest też głównym postulatem jej estetyki: – „To i owo zmodyfikować i zmienić można, często nawet trzeba, ale główne rysy muszą być kopiowane z natury, z natury widzianej, słyszonej, badanej. Bez tego wyniknie pisanie à la M-me Ilnicka (drugorzędna reakcyjna pisarka ówczesna – M. Ż.), która przed rozpoczęciem powieści wieści swojej przypatruje się obłokom, księżycowi i ach, własnej anielskiej duszy”.

Jak wskazują wypowiedzi teoretyczne Orzeszkowej z tego okresu, głębiej rozumie ona teraz i zagadnienie tendencji, i problem realizmu, typowości opisywanych zjawisk. Tendencja, idea jest niezbędnym składnikiem wielkiego dzieła sztuki: „Na wielkich krosnach sztuka taka bogate wzory nie tylko z piękna, lecz także z dobra i prawdy”. Ale przez tendencję rozumie teraz Orzeszkowa już nie oderwany, kaznodziejski wywód, lecz wniosek z poznania rzeczywistości i zrozumienia jej praw. Tylko na tej drodze powieściopisarz

stworzyć może sytuację lub postać prawdziwie realistyczną i typową – to znaczy nie ograniczoną do „powierzchni rzeczy”, nie szkicowaną „z podobieństwem niewolniczym, ścisłym trzymaniem się jednej chwili czasu”. Powieść według ówczesnych koncepcji Orzeszkowej nie jest bowiem zwierciadłem rzeczywistości, porównać ją można raczej „do szkieł jakich magicznych, które by odzwierciedlały w sobie nie tylko zewnętrzną postać rzeczy i widzialny wszystkim powszedni ich porządek, ale ukazywały także treść ich najgłębszą, ugrupowania ich i oświetlenia najrozmaitsze, kolizje lub powinowactwa między nimi zachodzące, co więcej, przyczyny powstania ich, następstwa ich istnienia...”

W OKRESIE PISARSKIEJ DOJRZAŁOŚCI

Ta klasyczna teoria wielkiego realizmu, sformułowana przez Orzeszkową w r. 1879, odpowiada w pełni osiągnięciom kolejnego etapu jej twórczości, przypadającego na lata 1876 – 88, najbogatszemu, szczytowemu okresowi rozwoju jej sił twórczych, w którym powstały najcenniejsze jej książki. Lata te spędzała Orzeszkowa przeważnie w Grodnie, na parę lat przykuta do miasta policyjnym zakazem opuszczania miejsca zamieszkania. Szykana ta dotknęła Orzeszkową w związku ze sprawą księgarni i firmy wydawniczej, założonej przez nią w Wilnie w celu wyparcia z polskiego rynku księgarskiego na Litwie klerykalnej i sensacyjnej literatury, wydawanej przez istniejące tam księgarnie, pozostające w rękach konserwatystów. Postępowa działalność wydawnictwa „E. Orzeszkowa i S-ka” ciągnęła na pisarkę nie tylko straszliwe gromy i oszczerstwa prasy konserwatywnej, ale i represje policyjne.

Orzeszkowa nie była wtedy osamotniona. Jest však wówczas popularną i cenioną pisarką, utrzymuje żywą korespondencję z wieloma wybitnymi postępowymi pisarzami i naukowcami, np. z T. T. Jeżem, Bałuckim, Konopnicą, Janem Karłowiczem, Iwanem Franko, Eliszką Krasnohorską, później z Reymontem i Jarosławem Vrchlickym. Autorka *Marty* i *Meira* otrzymuje listy od wielbicieli jej talentu z kraju i zagranicy. Te ostatnie zwłaszcza ten gorąco jako wyraz szacunku dla kultury polskiej, jako dowód, że praca jej życia może ozdobić „upokorzone oblicze ojczyzny”. Jednak mimo tych poważnych osiągnięć, mimo radości, jaką zawsze dawała jej praca, okres ten jest w życiu Orzeszkowej początkiem jej ciężkich zwątpień i rozterek ideologicznych, które nie miały jej opuścić do końca życia. Chmurzyć się już bowiem począł groźny horyzont burżuazyjnego postępu.

Rok 1876, przełomowy rok w twórczości Orzeszkowej, znaczący w jej dorobku pozycje o wymowie ideologicznej uderzająco różnej. W marcu tego roku wygłosiła Orzeszkowa na rzecz Towarzystwa Osad Rolnych (filantropijnej instytucji, mającej na celu walkę z przestępczością dzieci) odczyt pt. *O niedolach dziecięcych*. Był to już drugi odczyt na ten sam cel – pierwszy, wygłoszony o rok wcześniej, zawierał rozważania „o wpływie nauki na rozbój miłości”. Oba odczyty, jak również zainteresowanie Orzeszkowej dla Towarzystwa Osad Rolnych są bardzo charakterystyczne dla tego przełomowego okresu twórczości pisarki. Pojawiają się już pewne akcenty sygnalizujące nasilenie nurtu niepewności i zwątpienia, podmywającego programowy optymizm ideologa kapitalizmu. Stąd związek z filantropijnym towarzystwem starającym się przeciwdziałać nędzy i demoralizacji dzieci, stąd wyczulenie na ciemne strony życia, na świat cierpień i niedoli ludzkiej, zwrócenie uwagi na

okrucieństwo walki o byt, na straszną dolę proletariackiego dziecka. Ale jednocześnie oba te wystąpienia publicystyczne mają być w intencji autorki triumfalną fanfarą na cześć postępu kapitalistycznego, na cześć wszechpotęgi wiedzy, rozwiązującej także wszystkie te problemy społeczne. Pisarka chwytła tu tylko bardzo jaskrawe przejawy nadużyć ustroju i wyznaje też w pełni wiarę w możliwość ich usunięcia na drodze reform. Wyzysk dzieci jest już dla niej w zasadzie sprawą minioną i rozwiązaną; z chwilą gdy przymus pracy zostanie zastąpiony przez przymus nauki – kwestia proletariatu zostanie jej zdaniem ostatecznie i pomyślnie załatwiona. Stanowisko Orzeszkowej w obu odczytach jest więc przejawem klasycznego reformizmu burżuazyjnego, usiłującego zapobiec rewolucji społecznej, powierzchownie widzącego rzeczywistość społeczną, zamykającego oczy na nurtujące ją nierozwiązalną sprzeczność. Tyle mówi publicystyka Orzeszkowej w r. 1876, podsumowująca dotychczasowe stanowisko ideowe całego dziesięciolecia. Co innego mówi jednak w tym samym już roku działalność literacka Orzeszkowej. Powstaje bowiem wówczas jej pierwsza wielka powieść – *Meir Ezofowicz*, w tym też czasie pisze ona pierwsze nowele z cyklu *Z różnych sfer*.

Meir Ezofowicz, gorący manifest humanitaryzmu i ludzkiego braterstwa, posiada wiele elementów wiążących go z epoką poprzednią. Historia małego żydowskiego miasteczka Szybowa, zacofanego, odgradzonego od postępu, cywilizacji i nauki, dławionego tysiącem przesądów, hamujących swobodny rozwój człowieka – to jeszcze jeden przejaw walki Orzeszkowej z zacofaniem, ze średniowiecznym spętaniem kultury ludzkiej w więzach systemu teokratycznego w walce tej Meir, bohater, „którego imię znaczy światłość”, występujący pod hasłem oświaty i postępu, mógłby stać się jednym z galerii sławetnych „genialnych” inżynierów i „zacnych ziemian” – pozytywnych bohaterów dotychczasowych powieści autorki *Ostatniej miłości*. Tak się jednak nie stało. W powieściowej roli Meira nie odczuwamy żadnego fałszu, przeciwnie – postać ta stanowi o pięknie i szlachetności książki. Meir jest jedynym istotnie pozytywnym bohaterem Orzeszkowej, bohaterem nie tylko heroicznym, ale i nie ponoszącym klęski. Mimo klątwy i odrzucenia go przez społeczność, zdaniem Orzeszkowej do Meira należy przyszłość.

Dlaczego tak stać się mogło? Dlaczego na postać Meira mógł paść blask heroizmu, który nigdy, mimo wszelkich usiłowań autorki, nie oświeci czoła żadnego z jej dotychczasowych bohaterów? Wyjaśnią to słowa Marksa, twierdzącego w *Osiemnastym Brumaire’a Ludwika Bonaparte*, że z uformowaniem się społeczeństwa burżuazyjnego z historii jego znikli na zawsze bohaterowie, „znikły przedpotopowe kolosy [...] jego prawdziwi przywódcy zasiadali przy kantorku w biurze, a jego głową polityczną była nalana sadłem głowa Ludwika XVIII, [...] Ale jakkolwiek niebohaterskie jest społeczeństwo burżuazyjne, potrzeba przecież było bohaterstwa, poświęceń, terroru, wojny domowej i bitew narodów, aby wydać je na świat. I gladiatorzy jego znajdowali w klasycznym surowych tradycjach republiki rzymskiej ideały i formy artystyczne, znajdowali iluzje, jakich im trzeba było, by ukryć przed sobą burżuazyjnie ograniczoną treść swych walk...”¹ Bohaterowie pierwszych powieści Orzeszkowej nie próbują ukrywać przed sobą swych burżuazyjnie ograniczonych celów życiowych. Za kantorkiem czy za ladą sklepową reprezentują doskonałe fili-

---

¹ Karol Marks: *Osiemnasty Brumaire’a Ludwika Bonaparte*. Cyt. wg wyd. – K. Marks i F. Engels: *Dzieła wybrane*, t. I., s. 230, Książka i Wiedza.

sterstwo, ciasnotę horyzontów, bardzo słabo maskowane podniosłymi frazami. Meir natomiast jest bohaterem innego etapu historycznego. Jakkolwiek obiektywnie działalność jego torować może drogę tylko zwycięstwu burżuazyjnych norm obyczajowych, życie jego jest częścią tych dziejów „bohaterstwa i poświęceń”, jakie przygotować musiały triumf niebohaterskiej rzeczywistości burżuazyjnej. – I jeszcze jeden element wpłynął na ukształtowanie postawy Meira. Jest on bohaterem ludowym. Autorka kontrastuje ród fanatycznych rabinów Todrosów, rzeczników zacofania i kulturalnej izolacji Żydów, z możną rodziną kupców Ezofowiczów, liczącą wielu reformatorów, osiągającą w przeszłości wielkie splendory w nieżydowskim świecie. Ale Meir nie jest tylko spadkobiercą idei przodków. Odrodził się on od Ezofowiczów, nie na próżno wszak nie chce zostać kupcem, przekładając pracę własnych rąk, nie na próżno jest rzecznikiem i przyjacielem rzesz nędzarzy Szybowa. Myśl o konieczności zmiany życia ludu czerpie z silnego związku z jego potrzebami i cierpieniami, ze związku z postępowymi tradycjami ludowymi.

Wysyłając Meira w szeroki świat po naukę i siłę nie chciała mu pisarka sugerować, jak czyniła to niedawno jeszcze w stosunku do swych bohaterów, że wszystko, co się we współczesnym świecie mieni oświatą i postępem, jest szlachetne i cenne. Obraz rodziny kupca Witebskiego stał się u Orzeszkowej pierwszym przejawem jej obrzydzenia do kultury burżuazyjnej. zrozumienia, że współczesna burżuazja „źle pojmuje” cywilizację, czyniąc z niej snobistyczną karykaturę tego, co zawierać się winno w pojęciu oświaty, postępu, kultury.

Niewątpliwie poważniejsze jednak znaczenie krytyczne, niż te akcenty pojęcia burżuazyjnej „cywilizacji”, ma obraz społeczeństwa szybowskiego. Nie jest to, jak jeszcze bardzo niedawno w *Elim Makowerze*, tajemnicze getto, w którym obyczajowa egzotyka utrudnia pisarce analizę społeczną Szybów to kapitalny, realistyczny obraz małego miasteczka; pisarka umie wskazać jego społeczne rozwarstwienie, umie nadać płataninie sprzecznych interesów międzyludzkich właściwe, realistyczne proporcje. Uderza też odważne, pozbawione taniego optymizmu postawienie sprawy szybowskiej nędzy – uderza m. in. epizod krawca Szmula, który wcale nie dlatego jest biedny, że nieuczciwy, tylko nieuczciwy, bo bardzo biedny, bo zgnębiony pracą nad siły, głodem dzieci, pozbawiony wszelkich nadziei na poprawę losu.

Meir Ezofowicz charakterystyczny jest dla nowego okresu twórczości Orzeszkowej przez zwrócenie uwagi na nowe środowisko społeczne. W centrum zainteresowań autorki stały w tym czasie sprawy ludzi prostych, ubogich, sprawy rozgrywane się w ruderach, zaułkach lub małomieszczańskich domkach miast i miasteczek, w izbach czworacnych, karczmach i chatach wiejskich. Orzeszkowa stworzyła wówczas teorię nowego typu bohatera – „drobinki ludzkiej”. Sądziła, że tylko zbadanie jej losów pozwoli pisarzowi zdobyć wiedzę o życiu – „osóbki takie, skromne i nic wcale nie znaczące, bywają często i bardzo zajmujące dla tych, którzy z zamiłowania i obowiązku badają ludzkie dusze i dole. Rzec by można, że są to w świecie ludzkim owe drobnutki żyjątko, których nagim okiem nie dostrzega ogół, lecz które przed okiem spostrzegacza, uzbrojonym w pomocnicze narzędzia widzenia, migoczą, wirują, pracują, cierpią, po swojemu marzą i budują słowem, żyją w sposób ciekawy i ze wszechżyciem tysiącnymi węzłami złączony”. Nie sugerujemy się naturalistyczną frazeologią, pojawiającą się w tej wy-

powiedzi pisarki. Zachowanie „żyjątko ludzkiego” nie jest tu przedmiotem silącej się na pseudonaukowość, „obiektywnej” rejestracji pisarza, roszczącego pretensje do ścisłości obserwacji i surowej wierności faktom badacza-przyrodnika. Świat „żyjątek”, doły społeczności ludzkiej nie pociągają pisarki ani interesującą egzotyką nędzy, ani jaskrawym obnażeniem „biologicznej treści” walki o byt, jaka, według koncepcji naturalistów, właśnie na nizinach miała rzekomo występować w całej swej jaskrawej „zwierzęcej” zaciekłości, nieprzysłoniętej pozorami cywilizacji i konwenansu. Innych doświadczeń szuka pisarka na dnie. „Mam dziwny, dziwny popęd do dowiadywania się, do odgadywania przeszłości istot takich z pomarszczonymi czołami i drżąca, żółta powieka, przysłaniająca źrenice krwawe od łez przelanych, spłowiałe od czasu, który przegląda) się w nich tak długo, aż wsiąknął w siebie barwę ich i blask” – pisze Orzeszkowa na marginesie portretu starej łachmaniarki. – „[...] Wierzajcie, państwo, niczego w życiu nie pragnęłabym tak bardzo, jak znać historie, całe od początku do końca, historie wszystkich niskich, biednych, zmiętych w dłoni losu i czasu, przygarbionych, pomarszczonych, zmęczonych. [...] Znajomość bowiem wielu, wielu historii podobnych stanowi dla człowieka – bogactwo serca, dla pisarza – żywy źródło mądrości. Śmiem nawet ubolewać mocno nad pisarzem każdym, który historii takich nieciekaw jest i nie zna wcale Niewiele strun w lutni jego i mało farb na jego palecie”. W historiach nowych bohaterów Orzeszkowej, zebranych w cyklu nowel pt. *Z różnych sfer*, zawarło się też rzeczywiście bogactwo serca i żywy źródło mądrości. Jest to gorzka mądrość. Mnożą się portrety istot „zmiętych w dłoni losu i czasu”, z uwagą i niepokojem stara się pisarka wnikać w przyczynę strasznych dziejów nieszczęścia i zguby człowieka. Może ona wtedy słusznie powiedzieć, że poznanie tych spraw stanowiło w tej epoce „największy interes całego mego życia”. Głęboki humanitaryzm pisarki jest jedną z najistotniejszych wartości nowel Orzeszkowej w cyklu *Z różnych sfer*. Humanitaryzm ten nie jest cikliwym i łatwym roztkliwianiem się nad nędzą. Manifestuje się on najpełniej w przyczynach namiętnego, w pewnym okresie wyłącznego niemal zainteresowania Orzeszkowej historiami – i ofiarami klęsk i nieszczęść jej nowych bohaterów. W tych losach ludzkich „żyjątek” interesuje bowiem pisarkę przede wszystkim właśnie ich człowieczeństwo. Człowieczeństwo zdeptane, łamiące się z nędzą, upokorzeniem, nałogiem, a jednak bogate i pełne, domagające się swych praw. Pisarka rozumie, że unicestwienie praw człowieka przekreśla wszystkie tytuły do chluby, jakimi pysznił się w jej dotychczasowych powieściach i wystąpieniach publicystycznych „wiek XIX”, wiek postępu technicznego i nie widzianego dotąd rozwoju sił produkcyjnych, wiek, który miał przynieść człowiekowi naukę, wolność, chleb, a dał mu nędzę, starą ciemnotę i nowe kajdany. Czy oskarżenie Orzeszkowej zwraca się wyraźnie przeciw nowemu ustrojowi? Trudno wymagać tego od pisarki szamoczącej się bezradnie między nadzieją na możliwość zaradzeniu złu a rosnącym zwątpieniem w przyszłość człowieka w nowym ustroju. Gdyby teraz przyszło pisarce formułować w publicystyce swój pogląd na rozwój sytuacji społecznej, usłyszelibyśmy znów słowa wiary w możliwość okiełznania drażliwości kapitalisty na drodze powolnej ewolucji, krzewienia uczuć filantropii i obowiązku społecznego, złagodzenia doli wyzyskiwanych przez podniesienie ich oświaty i kwalifikacji zawodowych. Tyle tylko, że ucichłby ton

optymizmu, bogatsza byłaby wiedza o nieszczęściach i krzywdach w nowym świecie, głębsze byłyby akcenty odrazy do wyzyskiwaczy.

Wszystkie te złudzenia rozbija obiektywna wymowa utworów literackich tego okresu. Unikając komentowania historii „ludzkich drobinek”, pokazuje autorka w niezmiernie sugestywnych obrazach literackich, jak bezradni i samotni są słabsi, jak brutalni i cyniczni silni, jaka przepaść istnieje między pysznym, nadętym zbytkiem a gniewną, zbuntowaną nędzą, jak bieda, przestępczość, nałóg niszczy człowieka dołów, jak bezsilne są wobec tej otchłani nieszczęść manifestacyjne akty miłosierdzia obłudnej burżuazyjnej filantropii. Utwory literackie Orzeszkowej wskazują też, że rozkład panuje tam, skąd jej publicystyka pragnie uzyskać pomoc i środki naprawy społecznego zła. Schyłek lat siedemdziesiątych i początek osiemdziesiątych przynosi w dziejach umysłowości i kultury polskiej proces zwany potocznie „załamaniem się pozytywizmu” – będący w gruncie rzeczy początkiem wzmagającego się uwstecznienia i rozkładu kultury burżuazyjnej. Zjawisko to wystąpić musi w momencie, gdy burżuazja ukończyła zwycięsko swą postępową niegdyś walkę o ukształtowanie i umocnienie kapitalizmu, gdy do głosu zaczynają dochodzić sprzeczności nowego ustroju, przejawiające się najgroźniej w kryzysach gospodarczych z jednej strony, a wzmagającej się walce klasy robotniczej z drugiej.

W tym stanie rzeczy postępowe hasła walczącej z feudalizmem burżuazji – demokracja, oświata, swoboda myśli i badań naukowych, wolność jednostki, równouprawnienie ludzi wszystkich ras i narodów – są dla burżuazji zbyt niebezpieczne, służą bowiem jako oręż nowej, postępowej, nacierającej klasie. Sięga więc wówczas do lamusa wstecznych pojęć, z którymi sama niegdyś walczyła, przywraca wpływy kościoła i kleru, w których widzi obronę własności prywatnej i wyzysku człowieka, odżegnuje się od kultu nauki, podważa sens ludowej oświaty, odwołuje się do wstecznych tradycji szlacheckich, z ugodowością polityczną wobec zaborcy łączy nacjonalizm i szowinizm w stosunku do mniejszości narodowych. W tych warunkach dawni postępowi ideologowie burżuazji albo uwsteczniają się gwałtownie i poczynają bronić jej interesów wbrew hasłom postępu i sprawiedliwości, albo próbują walczyć o zwycięstwo jej postępowych tradycji i nie widząc nieuchronnej konieczności tych historycznych zjawisk, próbują na próżno przez ostrą krytykę wstrząsnąć umysłami, zawrócić burżuazję z drogi wstecznictwa i rozkładu kulturalnego, wskazać środki naprawy zła. W tej ostatniej sytuacji znalazła się i Orzeszkowa. Dwa zjawiska przede wszystkim zwróciły jej uwagę. W zbiorze publicystycznym *Patriotyzm i kosmopolityzm* poruszyła sprawę stosunku burżuazji do kwestii narodowej. Podnosząc piękno i wagę idei swobodnego rozwoju narodu nie wahała się wskazać na jej zatracenie w praktyce imperialistycznych państw Zachodu i rodzimej burżuazji. Trafnie wyczuła, że zaborczość, nacjonalizm, szowinizm, a z drugiej strony kosmopolityczna obojętność groszoroeba wobec problemu, na kim, w jakim kraju zbija majątek – są nieodłącznymi cechami kultury współczesnej jej burżuazji. Jeszcze wyraźniej krytyczne stanowisko Orzeszkowej wobec praktyki burżuazji wystąpiło w broszurze *O Żydach i kwestii żydowskiej*, będącej odpowiedzią na falę antysemickich rozruchów w Warszawie. Właściwą ich winowajczynią była prasa burżuazji, pragnącej, wobec kryzysów gospodarczych i rosnących snących nastrojów gniewu ludowego, zrzucić odpowiedzialność za wszelkie trudności

na konkurencję przemysłu i handlu żydowskiego i przeciw nim zwrócić oburzenie mas.

Broszura Orzeszkowej z r. 1882 była ostatnim już publicystycznym wyrazem wiary Orzeszkowej, że można „szukać sposobów usunięcia trudności i niebezpieczeństwa na drodze pokojowej, z pomocą rozumu, dobrej woli, moralnych, umysłowych i gospodarskich ulepszeń” Ale program ten podmywa coraz groźniej fala zwątpienia i dlatego tragicznie brzmią końcowe słowa pisarki: „A jeśli ta wiara moja próżnym jest marzeniem, niech umrę wprzód, nim ją postradam”.

Sytuacja ideowa Orzeszkowej była w tym czasie istotnie tragiczna. Obserwacja rzeczywistości społecznej z każdym dniem podrywała jej wiarę w możliwość znośnego bytu mas ludowych w warunkach kapitalistycznego ustroju. Obserwacja przynosiła jej na każdym kroku fakty odsłaniające oblicze burżuazji jako klasy wyzyskiwaczy i gnębicieli. Jednak pisarka nie rozumiała i nigdy zrozumieć nie mogła innych dróg społecznego postępu poza powolną ewolucją. Rewolucji bała się, widziała w niej tylko pierwiastek destrukcyjny, wybuch gniewu krzywdzonych, straszny dla krzywdzicieli, ale w skutkach zgubny dla obu stron. Jednocześnie była świadkiem, jak krzepną i zdobywają zwolenników socjalistyczne idee przekształcenia świata, idee, które uważała za mrzonki niemożliwe do zrealizowania wobec „ułamnej natury ludzkiej”, nieosiągalne bez uprzedniego moralnego odrodzenia człowieka. Tendencje rewolucyjne były podstawowym problemem interesującym pisarkę w latach 1879 – 82. Napisała wówczas szereg utworów, w których usiłowała ukazać źródła i przejawy rewolucyjnej propagandy. Dziwne to książki. Wewnętrznie rozdarte, niekonsekwentne, przepaść między wymową autorskiego komentatora a partiami realistycznego obrazu rzeczywistości – ogromna. Jeśli sprzeczność między publicystyką a realistyczną sztuką Orzeszkowej jest charakterystyczną cechą jej pisarstwa w szczytowym okresie realizmu krytycznego, to zjawisko to najpełniej wystąpiło właśnie w powieściach obracających się w większym lub mniejszym stopniu wokół problemu rewolucji społecznej. Ukształtowanie tego problemu w twórczości Orzeszkowej nabrało z pewnych względów charakteru dość specyficznego. Wpłynęło na to w pierwszym rzędzie źródło obserwacji tych spraw w życiu pisarki. W latach tych nie ukształtował się jeszcze na terenach Litwy i Białorusi rewolucyjny ruch proletariatu. Natomiast część młodzieży inteligenckiej „socjalizowała” zawzięcie, szokując burżuazję radykalizmem swych opinii i programów. Był to „socjalizm” i „rewolucjonizm” bardzo osobliwego nabożeństwa. Nie miał najczęściej nic wspólnego z socjalizmem naukowym lub był jego karykaturą. Myśl marksistowska, która zjednoczona z ruchem wyzwolenicznym proletariatu staje się potęgą zmieniającą oblicze świata, nie dotarła do tych drobnomieszczańskich radykałów i anarchistów, błędnie oceniających zarówno obiektywny proces rozwoju społeczno-ekonomicznego tych ziem, jak i drogi walki rewolucyjnej. Wśród tych znanych Orzeszkowej „socjalistów” wielu było zapewne tzw. „narodników” – zwolenników rewolucyjnej partii rosyjskiej, która przed uformowaniem się socjaldemokracji prowadziła błędną z punktu widzenia celów i środków rewolucyjnego działania, niemniej bohaterką terrorystyczną walkę z caratem. Było tam zapewne wielu anarchistów, marzycieli, utopistów, wysuwających rozmaite własne programy i wizje przebudowy świata. Musiało się też plątać w tym gronie, jak to wskazują świadectwa współcze-

snych, także i trochę zawiedzionych burżuazyjnych karierowiczów, maskujących buntowniczym frazesem swe nie zaspokojone ambicje i apetyty, a gotowych w każdej chwili do rezygnacji z „ideałów” na rzecz kuszącej rzeczywistości.

Wśród takich to tylko ludzi mogła szukać Orzeszkowa rozwiązania problemu socjalizmu. Szukała zresztą po to, by znaleźć – negatywne. Wyraźna „tendencja”, znów sprzeczna z obiektywną prawdą rzeczywistości, zamąciła realizm jej utworów. Współdziałały tu zapewne także i tradycje liberalnej literatury rosyjskiej lat sześćdziesiątych, walczącej z tzw. „nihilistami”, wiele bowiem cech „nihilistów” przeniosła Orzeszkowa na swych bohaterów z późniejszej formacji historycznej. Zamącenie to dotyczy jednego tylko elementu powieści, tj. portretu rewolucjonisty. Cechy ujemne tej postaci literackiej zacierają się przy tym z czasem. W kapitalnej powieści *Zygmunt Ławicz* (1881) bohater jest straceńcem, mylącym się w wyborze dróg walki o postęp, ale człowiekiem szlachetnym i wartościowym, a w *Widmach* (1880) niedowarzoną jeszcze smarkaczem, choć w *Pierwotnych* (1880) – „rewolucjonista” czerpie swe „idee” tylko z braku wiary w możliwość zrobienia osobistej kariery w „źle urządzonym świecie”, a w *Sylwku Cmentarniku* (1879) gubi swych uczniów i staje się inspiratorem zbrodni.

To jest jedna strona powieści tej grupy – strona „tendencyjna”, wysuwająca na plan pierwszy w formie zjawiska rzekomo typowego i reprezentatywnego fakty, które istniały w rzeczywistości społecznej, ale dla obrazu jej nie miały istotnego znaczenia, były nieliczne, marginesowe, właśnie nietypowe. Jednakże istniała druga jeszcze strona tych powieści – partie książki rysujące obraz stosunków w kapitalistycznym świecie, analizujące przyczyny które skłoniły bohatera do wyboru rewolucyjnej drogi życiowej. Te partie cechuje tak wielkie pogłębienie wnikliwości obserwacji społecznej, tak bogata i różnorodna znajomość życia i umiejętność dostrzeżenia istotnego społecznego sensu jego najdrobniejszych przejawów, tak głębokie rozumienie ostrości społecznych konfliktów rzeczywistości, że książki te należą jednocześnie do najwymowniejszych oskarżeń burżuazyjnej współczesności. O sile realizmu tych właśnie partii ówczesnych powieści Orzeszkowej świadczy fakt, że pisarka odrzucając drogę rewolucyjnych przemian i bezkompromisowo odsłaniając zło kapitalistycznego świata, wyzysk i deprawację człowieka, jednocześnie cofa się przed wskazaniem innych dróg wyjścia, nie podsuwa w obrębie powieści dotychczasowych recept oświaty, filantropii itp., które bankrutowały w jej oczach jedna po drugiej. Dlatego utwory z lat 1879–82 noszą cechę przygnębiającego pesymizmu, ostrość demaskacji i pogarda dla burżuazji stawiają pisarkę na pozycjach, z których droga prowadzi już tylko do zerwania z własną klasą i do uznania konieczności obalenia kapitalistycznego wyzysku i ucisku.

Orzeszkowa na drogę tę nie weszła. W ciągu najbliższych lat porzuciła tematykę miasta i podjęła na nowo sprawy związane z życiem wsi. Przy tym podjęła je po raz pierwszy od czasu *Obrazka z lat głodowych*, na płaszczyźnie powieści chłopskiej. Powstały wówczas *Niziny* (1883), *Dziurdziowie* (1884), *Cham* (1888), opowiadania: *Echo*, *Tadeusz* i *W zimowy wieczór*. Syntezę spraw wsi powłaszczeniowej spróbowała pisarka nakreślić w swej największej powieści *Nad Niemnem* (1887).

Wyłączne niemal panowanie tematyki chłopskiej na ówczesnym etapie twórczości Orzeszkowej wytłumaczyć można tylko tym że w krytyce stosunków burżuazyjnych osiągnęła już najwyższy, możliwy wówczas dla niej, stopień zrozumienia konfliktów rzeczywistości kapitalistycznej i nie mogąc iść dalej na tej drodze, zrezygnowała na czas jakiś z dalszego poruszania tak trudnych problemów. Odraza do cywilizacji kapitalistycznej i moralności burżuazyjnej przybrała wówczas u Orzeszkowej charakter wstrętu do miasta. Nie mogąc znaleźć wyjścia z piętrzących się sprzeczności, pisarka dochodzi do wniosku, że to atmosfera miasta, pogoni za zyskiem i brutalnej walki o byt zatruwa dusze ludzkie i gubi słabych. W tym czasie miasto dla Orzeszkowej to „wir nieustanny i nieubłagany, wśród którego stopy stopom zardzoscza każdej piędzi zdobytego gruntu, piersi piersiom odkradać usiłują każdą odrobinę powietrza, usta ustom wydzierają każdą okruczę pożywienia, ramiona stykają się i popychają wzajem, czoła goreją od znoju, serca twardnieją, brudzą się i wędną...”.

W tych warunkach wieś mogłaby się wydawać Orzeszkowej oazą piękna i spokoju, nie tkniętą chciwością wyzyskiwaczy ani namiętnościami walki wyzyskiwanych. Triumf realizmu pisarki polega jednak na tym, że podobne tendencje ideologiczne przez dłuższy czas nie występowały na plan pierwszy; nieprędko zwyciężyły też i zagłuszyły wymowę prawdy życiowej wnioski wypływające z wiernego obrazu rzeczywistości wiejskiej, jaki pisarka stworzyła w tych utworach. Największą ostrość analizy społecznej wykazały utwory związane z życiem służby folwarcznej – *Niziny* i *Tadeusz*. *Niziny* są jedną z najbardziej odkrywczych książek Orzeszkowej w obrazowaniu brutalnego wyzysku na kapitalistycznym folwarku, w obnażaniu bezradności ludzi „nizin” wobec ekonomicznego bata i krętactw miejskiego kombinatora. Nie ma optymistycznej oceny życia proletariatu folwarcznego na wsi. Sponiewieranie i zgębienie najpiękniejszych wartości ludzkich to los nędzarzy nawet z dala od miejskiego piekła. Na szczególną uwagę zasługuje zwłaszcza *Tadeusz*, niewielkie opowiadanie o dziecku stanowiącym całe szczęście pary robotników folwarcznych, które, pozbawione opieki, zaniedbane przez rodziców zapracowanych na folwarku, topi się rwąc kwiaty „dla bozi i panienki”. Ta najlepsza z nowel Orzeszkowej uderza nie tylko kunsztowną prostotą formy, umiejętnością dramatycznej kondensacji akcji, ale przede wszystkim ostrością oskarżenia wynikającego z zestawienia obrazu tonącego dziecka z dworskim gankiem, pełnym beczynnych, strojnych kobiet, z kapliczką, patronującą zarówno wspaniałości dworu, jak pracy najemników. Wypowiedź Orzeszkowej w jednym z listów wskazuje, że krytyczny zamiar autorki był bardzo skromny. Chciała zwrócić uwagę, że rozpróżniona panienka powinna zająć się dziećmi swoich parobków Znów uderza tu przepaść między ograniczonością wypowiedzi publicystycznej a bogactwem realistycznego obrazu literackiego, do którego pełni i prawdy zupełnie nie przystaje ciasna, reformistyczna tendencja.

Wybitnym osiągnięciem tego okresu jest również powieść *Dziurdziowie*, stanowiąca obok *Placówki* Prusa i *Szkieł węglem* Sienkiewicza najpełniejszy w literaturze pozytywistycznej realistyczny obraz stosunków na wsi powłaszczeniowej. Orzeszkowa ukazując tragiczne skutki feudalnego dziedzictwa ciemnoty, przesądu, zasklepienia kultury wiejskiej we własnych opłotkach, nie ukazała wprawdzie w dość jasnym świetle ówczesnych kon-

fliktów klasowych wsi kapitalistycznej, to jest nie osnuła na nich wątku powieściowego, ale niemniej układ wewnętrzny wsi i jej klasowe rozwarstwienie wystąpiło dostatecznie wyraźnie. Wyraźnie zarysował się też stosunek między miastem i wsią. Burżuazyjna sprawiedliwość bezlitośnie karząc Dziurdziów zdemaskowała się wyraźnie w oczach pisarki jako formalna i wroga ludowi sprawiedliwość klasy panującej, stosującej kary, a nie pozwalającej na rozwój życia uciskanych. Wybitne walory realistyczne *Dziurdziów* polegają także i na tym, że pisarka nie czyni jeszcze zacofanej kultury chłopskiej pozytywnym ideałem dla przeciwstawienia rozkładowi kultury burżuazyjnej, że i w niej odkryła elementy zastoju, skostnienia, groźne dla kultury narodu.

Najpełniejszym może obrazem stosunków wiejskich jest powieść *Nad Niemnem*. Słusznie stosowano do niej określenie „epopeja”. Powieść ta miała bowiem nie tylko ambicje możliwie szerokiego objęcia spraw współczesnej wsi powułaszczeniowej, lecz otwierała jeszcze perspektywę na historyczne tradycje obu występujących w niej grup społecznych – obszarnictwa i dawnej szlachty zagonowej, zrównanej przez carat w swych prawach z chłopami. *Nad Niemnem* nie jest książką kontynuującą w pełni założenia powieści realizmu krytycznego z ostatniego dziesięciolecia – od nowel aż po *Dziurdziów*. Uderza w niej przede wszystkim przełamanie negatywnej, wyłącznie krytycznej konstrukcji utworu, wysunięcie od nowa pewnego ideału pozytywnej działalności społecznej, jak gdyby próba odbudowania wstrząśniętego i załamane go programu pozytywistycznego.

Witold Korczyński, rzecznik współpracy dworu i chłopskiej chaty, widzący możliwość rozwiązania trudności i konfliktów między klasami na drodze organicznego rozwoju, utracił z czasem swój studencki optymizm, tak jak utracił go jego ojciec, gdy sam stanął wobec konieczności wyboru między interesem folwarku a wymaganiami „sąsiedzkiej zgody” z wsią. W ramach powieści jest jednak Witold czujnym i wnikliwym krytykiem „cudzoziemszczyzny”, pasożytnictwa, kastowych przesądów szlachty. Jego ustami wypowiada autorka najostrejsze sądy o społecznej roli ówczesnego obszarnictwa. Krytyka ta jest bardzo ostra, choć wysunięcie programu klasowej zgody musiało z konieczności ograniczyć rolę cech szkodliwych społecznie choćby przez to, że uniemożliwiło osnucie fabuły wokół podstawowego konfliktu społecznego epoki. A jednak pewne zamazanie ostrości społecznych konturów wynagradza w sferze ideologii powieściowej suma innych wartości, które sprawiają, że *Nad Niemnem* słusznie cieszy się ogromną popularnością w masach czytelników. Popularność ta nie jest wyłącznie skutkiem mistrzowskiego już teraz opanowania warsztatu pisarskiego, bogactwa wiedzy o człowieku, tchnącego z książki uroku życia bujnego i silnego mimo wszelkich krępujących go więzów i ograniczeń. Do tych wartości należy niewątpliwy demokratyzm pisarki oraz gorący patriotyzm, który po raz pierwszy, mimo wszelkich trudności i przeszkód cenzuralnych, tak żarliwie i bezpośrednio przemówił z jej książki. *Nad Niemnem* reprezentuje jakąś próbę ożywienia ideałów burżuazyjnego demokratyzmu, gorąco protestującego przeciw ujarzmieniu narodu i spętaniu jedności, przeciw ograniczeniu wszystkich praw człowieka. Nurt tego protestu w ostrożnych, lecz sugestywnych aluzjach przewija się przez całą książkę, on też sprawia, że pisarka ma moralne prawo sięgnąć do tradycji nieszczęśliwego, lecz pięknego epizodu dziejów naszych walk narodowo-wyzwoleńczych – do wspomnień z 1863 r. O rozumieniu tej tradycji świadczy fakt, że Orzesz-

kowa strażnikami i orędownikami jej uczyniła ludzi z zaścianka, że bohaterowie z powstańczej mogiły, polegli w walce z brutalną potęgą zaborczości i despotyzmu, bliscy są w epoce burżuazyjnej ugody tylko ludowi, który złożył w niej bojowników o własne wyzwolenie.

Tradycja powstańcza jest w *Nad Niemnem* najwyższą miarą moralnego wysiłku jednostki, najpiękniejszym wzorem bohaterstwa i poświęcenia. To programowe splecenie patriotyzmu i demokratyzmu sprawia też, że właściwie lud jest w *Nad Niemnem* strażnikiem sumienia narodowego, źródłem patriotyzmu. Dlatego też i postulat oświaty nie nabiera charakteru działalności misyjnej wśród dzikich. Lud jest źródłem wszelkich wartości – także i kulturalnych, lud jest właściwym twórcą cywilizacji, jest żywicielem i ostoją społeczeństwa. Mówią o tym dzieje powstańczej mogiły – i mówi o tym samym rodowa tradycja Bohatyrowiczów – opowieść o Janie i Cecylii, historia zwycięstwa człowieka nad przyrodą, ludzkiej pracy i ludzkiego męstwa. Praca jest też jednym z głównych kryteriów wartości człowieka w *Nad Niemnem*, jest źródłem człowieczeństwa Marty, ratunkiem Justyny, duszącej się w pasożytniczej atmosferze dworu, tytułem godności Bohatyrowiczów. Orzeszkowa widzi człowieka tylko w roli pracownika i twórcy – poza tym jest on dla niej jednostką nie tylko pasożytniczą i zbędną, lecz także chorobliwą i psychicznie skrzywioną. W literaturze ówczesnej, pełnej hymnów na cześć pracy, nieraz zakłamanych, nieraz służących do maskowania prawdy o ciężkiej doli jedy-nych prawdziwych bohaterów pracy w burżuazyjnej rzeczywistości – mas ludowych, Orzeszkowa potrafiła zrozumieć sprawę najgłębiej. Uniknęła w *Nad Niemnem* tego, co charakteryzowało wczesną, pozytywistyczną jeszcze epokę jej twórczości. Sławienia burżuazyjnego groszorbstwa jako twórczej pracy ukazując zaś pracę ludu nie ukrywa prawdy o jej trudzie. o ciężarze, jaki życie takie kładzie na barki człowieka.

Rola szlachty zagrodowej w *Nad Niemnem* przypomina nieco zaścianek do-brzyński w *Panu Tadeuszu*. W obu tych wielkich dziełach literatury polskiej zaścianek szlachecki stanowi namiastkę polskiego ludu dla bohaterów, żyjących na ziemi cudzej, otoczonej białoruskim chłopstwem. Takim właśnie chłopstwem polskim, bliskim kulturalnie postępowym ludziom z dworu, powiazanym z nimi węzłami krwi i patriotyzmu, przechowującym tradycje walk narodowyzwoleniczych mieli być Bohatyrowicze. Orzeszkową prowadzi ta trafny instynkt realistki; wybór zaścianka, jako reprezentanta strony chłopskiej w sprawie z Korczyńskimi, usuwał bowiem szereg elementów, które sielanek między dworem a białoruską wsią uczyniły realistycznym fałszem.

Następna i ostatnia już powieść chłopska Orzeszkowej – *Cham*, stanowi przejście do końcowego okresu jej twórczości, który cechuje poważne ograniczenie realizmu, nasilenie reformistycznego utopizmu, zwięźenie horyzontów społecznej obserwacji. *Cham* stanowi szczytowe osiągnięcie Orzeszkowej w zakresie wysubtelnienia psychologicznej analizy postaci ludzkiej. Istotnie portret „rybaka nadniemeńskiego”, a zwłaszcza jego żony Franki, psychopatki i samobójczyni, uderza wnikliwością drobiazgowej obserwacji, umiejętnością chwytania i notowania rysów obyczajowości odrębnych środowisk społecznych. Ale też w *Chamie* nastąpiło poważne ograniczenie najistotniejszej wartości realizmu Orzeszkowej: dostrzegania konfliktów społecznych i ich społecznego uwarunkowania, rozumienia zależności charakteru i losów człowieka od jego klasowej pozycji, od jego społecznego losu. W *Chamie* uwa-

runkowanie to ma charakter wyłącznie niemal socjologiczny, obyczajowy, nie sięgający do istoty klasowej doli człowieka. Konflikt oparty został na przeciwstawieniu czystości i prawości chłopów amoralnej, zdeprawowanej przez miasto, uwiedzionej błyskotliwymi pozorami cywilizacji miejskiej naturze Franki. Klasowy los Franki, służącej, zgwałconej psychicznie i wyczerpanej fizycznie swą męczącą i poniżającą zależnością od cudzych kaprysów, ustępuje na drugi plan przed atakiem na kulturę „miasta w ogóle”. Wiemy już, że pod tą maską ukrywa Orzeszkowa swą odrazę do burżuazji, ale pozytywne wartości przeciwstawione brudowi i fałszywym blichtrzem życia „miasta” zamykają się już teraz w obrębie reakcyjnych i skostniałych elementów kultury chłopskiej. Istotne wartości *Chama*: humanitaryzm pisarki, szacunek dla wielkości moralnej prostego człowieka, dla jego ofiarności i zdolności zrozumienia ludzkiego nieszczęścia, ustępują na drugi plan wobec wymowy programowej pochwały tego, co zamyka i ogranicza horyzonty wsi, co jest jej ciasnym tradycjonalizmem, niechęcią wobec wszystkiego, co obce i nowe. *Cham* zapowiada też przesunięcie zainteresowań autorki z szerokich obrazów społecznych na analizę wewnętrznych, motywowanych psychologicznie konfliktów jednostki niezwyklej – wyjątkowo szlachetnej bądź moralnie zwichniętej.

Pierwsze dziesięciolecie twórczości Orzeszkowej (1866–76) upłynęło pod hasłem tendencji i pochwały kapitalistycznego postępu, jego podstawową wartością było oskarżenie przeżytków feudalizmu i zdobywanie przez pisarkę wiedzy o świecie, pogłębianie realistycznej obserwacji, opanowywanie literackiego warsztatu. Drugi okres (1876–88), okres najwyższego rozwoju twórczego pisarki, przyniósł problemy i konflikty nasuwane przez rosnące sprzeczności kapitalizmu. W okresie tym centralną postacią książek Orzeszkowej stał się ludowy bohater, ginący w starciu z brutalnymi prawami świata wyzysku i ucisku, staczający się na dno nędzy i upodlenia lub na próżno przeciwstawiający mu swe ludzkie wartości, bezsilne wobec panowania pieniądza i przemocy. W okresie tym zarysowała się w książkach Orzeszkowej świadomość rozkładu kultury burżuazyjnej. Obiektywna wymowa krytycznego realizmu jej najlepszych literackich osiągnięć przekreśla kołaczącą się jeszcze na kartach utworów publicystycznych wiarę w możliwość reformistycznego zapobieżenia nadużyciom, moralnego odrodzenia człowieka przez usunięcie go z zatrutej brutalnością walki o byt atmosfery kapitalistycznego miasta. Trzeci – ostatni i najdłuższy okres twórczości Orzeszkowej rozpoczyna się już gdzieś w czasie pisania *Chama*, a trwa do śmierci pisarki w r. 1910. Kształtuje się on w okresie imperializmu, w warunkach pełnego uwstecznienia kultury burżuazyjnej i narastania walki klasowej proletariatu, dojrzewającego do rewolucji 1905 r., w dobie związanego z sytuacją społeczno-polityczną załamania realizmu literatury mieszczańskiej i panowania modernistycznych kierunków w sztuce.

U SCHYLKU ŻYCIA I TWÓRCZOŚCI

Ostatni, długi okres zaznacza się w życiu Orzeszkowej rosnącym smutkiem i przygnębieniem kobiety starzejącej się, schorowanej, żyjącej pod ciągłą groźbą utraty możliwości pisania wskutek fatalnego stanu zdrowia, przygnębiętej stratami najbliższych (w r. 1896 zmarł jej długoletni przyjaciel i drugi mąż – Stanisław Nahorski). Jednym z najistotniejszych źródeł rosnącego pesymizmu i poczucia klęski, towarzyszącego Orzeszkowej od początku niemal omawianego okresu, jest jednak świadomość zupełnego upadku postępowych tradycji i wartości kultury burżuazyjnej, lęk przed społecznymi i międzynarodowymi konfliktami epoki imperializmu, których grozę widziała w pełni, lęk przed nadciągającą rewolucją, której nie rozumiała. Dołącza się do tego osamotnienie w nowym układzie literackim, lęk o przyszłość kultury narodowej, sprowadzanej przez modernistów na pozycje jałowego estetyzmu i pełnego przekreślenia tak drogich zawsze pisarce haseł społecznej służby literatury. Rewolucja 1905 r. była tragicznym wydarzeniem w skołatany życiu pisarki. Minęło już wiele lat od czasu, gdy usiłowała walczyć z inteligentkim anarchizmem, jedynym przejawem „rewolucyjnych” tendencji, z jakim zetknęła się u początku lat osiemdziesiątych. Gdy ukształtował się jednak rewolucyjny ruch proletariatu, Orzeszkowa nie podjęła już nigdy tego tematu. Wielkość i groza zjawiska napełniały ją lękiem o przyszłość, ale rzetelność realistki nie pozwoliła jej przeciwstawić potędze tego nurtu karykatur szumowin i marginesów ruchu rewolucyjnego, jak to robiła wobec niedowarzonych koncepcji studenckich na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Głębia obserwacji procesów społecznych, uczciwość myślicielki i pisarki, cechujące zawsze Orzeszkową, najlepiej może rysują się w jej stosunku do rewolucji 1905 r. Burzliwy i wielki czas napełnia ją grozą: „Rewolucja, kontrrewolucja, konstytucja, represje, rzeznie, bunty, awantury uliczne, strzelaniny dzienne i nocne, tysiąc różnych haseł, tysiąc domowych wojen, rząd bezsilny, ludność namiętnościami rozmaitymi rozszalała, wojska mordujące swych wodzów i wystawiające armaty przeciw miastom, anarchia, zawierucha...” – ale klasowy lęk przed przewrotem społecznym nie spycha Orzeszkowej na pozycje szkalowania walki ludu, co miało niestety miejsce w twórczości wielu postępowych niegdyś pisarzy jej pokolenia. Orzeszkowa umie dostrzec surową powagę rewolucyjnej walki proletariatu, zrozumieć jej historyczną doniosłość, nawet odróżnić ją od burd kontrrewolucyjnych mętów społecznych, wykorzystywanych przez carat: – „ten ruch robotniczy jest bardzo poważny i spokojny i obok stanowczości wymagań posiada pewien zarys szlachetnej godności ludzkiej...” – pisze w listach. Rozpacz Orzeszkowej

płynie jednak z faktu, że rewolucja 1905 r. odsłoniła jej nie tylko grozę konfliktów społecznych, które muszą rozsądzić stary świat, ale ognistą błyskawicą oświeciła nicość i bankructwo burżuazji. Orzeszkowa zrozumiała, do kogo należeć musi przyszłość, ale kroku ku tej przyszłości uczynić nie była już w stanie. Dlatego przejmującym poczuciem klęski przemawiają jej ówczesne wypowiedzi: „Z wichrów i gromów tych wyłoni się zapewne przyszłość jakaś, ale już nie moja. W grozie i żalu kończą się dni, rozpoczęte w nadziei i radości, snute w pracy dla tego, co teraz bliskie skonania”.

Stanowisko Orzeszkowej wobec rewolucji 1905 r. to jeden z przykładów mówiących o tym, jak nieuchronne prawo uwstecznienia kultury burżuazyjnej w okresie imperializmu i nasilenia walk klasowych proletariatu w niewielkim stosunkowo stopniu dotknęło Orzeszkową. Nie pozwoliła się ona nigdy zepchnąć na pozycje nacjonalizmu, narodowego szowinizmu, zachowała zawsze zrozumienie dla haseł międzyludzkiego braterstwa, przyjaźni i szacunek dla kultury innych narodów, tak jak nie podjęła nigdy hasła ugody z zaborcą. Choć odeszła z czasem od materializmu swej młodości, nie pogodziła się nigdy z klerykalnym kołtuństwem i wpływami Ciemnogrodu, nie zaparła się szacunku dla wiedzy, dla twórczego, odważnego wysiłku myśli ludzkiej. Wbrew teoriom filozofii i estetyki imperializmu wyznaczała też zawsze wiedzy i sztuce hasła służby społecznej, obowiązek jaśnienia „nad czymś i dla kogoś”, potępiała oderwanie artysty i pisarza od życia, zamknięcie w ciasnych ścianach pracowni.

Nasilenie i zaostrzenie konfliktów społecznych, które ograniczyło zasięg obserwacji i załamało najcenniejsze elementy realizmu Orzeszkowej, musiało jednak z konieczności zbliżyć w pewnej mierze jej technikę pisarską do pewnych cech poetyki modernistycznych kierunków sztuki okresu imperializmu. Pojawiają się w jej książkach elementy symbolizmu, usiłujące zastąpić fantastycznym skrótem lub symboliczną wizją dawną realistyczną analizę sytuacji społecznej. Tak na przykład w *Australczyku* (1893) obraz miasta kapitalistycznego na zachodzie Europy i otoczenia bogatego bankiera rysuje Orzeszkowa w formie fantastycznej sarabandy wokół „złotego cielca”, w formie „kuźni Midasa”. Pozytywną bohaterkę swej późnej twórczości, Sewerynę z *Ad astra* (1902), ukazuje na tle legend puszczy o walczących ze złem rycerzach i białej łani, przynoszącej wezwania bogów. Bardzo różnią się legendy *Ad astra* od realizmu i głębokiej prawdy podań ludowych z *Nad Niemnem* – od historii Jana i Cecylii i powstańczej Mogiły. Teraz są to symboliczne obiektywizacje wewnętrznych dramatów walki i ofiary bohaterów jedyne niemal i wyłącznego problemu tego etapu pisarstwa Orzeszkowej. Realistyczny dialog oraz plastyczny, nasycony głęboką wiedzą o świecie opis charakterystyczny dla dotychczasowej twórczości autorki *Nizin* i *Nad Niemnem* coraz częściej ustępować zaczyna partiom lirycznego monologu czy poetyckiej stylizacji, deformującej zarysy rzeczywistości. I pod tym względem jest *Ad astra* szczytowym przejawem nowych tendencji stylowych. Przestylizowane i przeliryzowane są również niektóre opowiadania z tomu *Gloria victis*.

Jednakże nurt realizmu w twórczości Orzeszkowej nie zamiera także i w latach dziewięćdziesiątych; zwłaszcza w jej literackim dorobku zanotować można wiele osiągnięć w tym zakresie. Realizm ten jest jednakże ograniczony, przede wszystkim przez zawężenie tematyki, nikną bowiem wówczas postacie ludowych bohaterów, prawda ich walki i cierpienia. Nurt obrazowania

krzywdy ludzkiej słabnie, pisarka, wyjątkowo zupełnie podejmując ten temat, nie umie wskazać jej realnego, społecznego uwarunkowania, rozpatruje cierpienie człowieka na płaszczyźnie „złego losu”. Natomiast wzmaga się teraz ostrość widzenia rozkładu własnej klasy. Obrzydzenie i zgroza wobec uwstecznienia kultury burżuazyjnej jest dominującym elementem schyłku twórczości Orzeszkowej. Z pasją i nienawiścią rysuje teraz pisarka portrety burżuazyjnych groszorbów. W książkach jej przewijają się postacie bankierów i finansistów przemysłowców i giełdjarzy, w każdym z nich odkrywa zaś autorka drapieżną bestię, żerującą na słabości przeciwnika, żyjącą z ruiny i nędzy ofiar, deprawującą innych. Siłą realistycznego skrót uderza w noweli *Liść uschły* obraz finansisty w czasie rozgrywek giełdowych: „miał się teraz we wszystkie strony, ku przeciwnikom wyciągał ściśnięte pięści, ze sprzymierzeńcami porozumiewał się przez spojrzenia, uśmiechy i gesty szyderskie, jadowite, niekiedy błazeńskie. Wprost, jak to mówią, wyskakiwał ze skóry, a raczej miało nim, w głosie mu ryczało, przez oczy parskano i przez drgającą skórę wyskakiwało zeń zwierzę...” W *Australczyku* rewia znakomitości bogatego miasta służy do demaskacji dawnych bohaterów walki o postęp, występujących we wczesnej powieści Orzeszkowej: lekarza, inżyniera, artysty i naukowca. Żałośnie wygląda w tym świetle plon walki o „nowy ład” burżuazyjny, ukazywany przez pisarkę z gorzką ironią: – „Roman wraz z innymi przeglądając wchodzących, wymieniał nazwiska i cyfry, patrzył na ukłony składane przez miliony tytułom, przez kariery majątkom, uśmiechał się, nawet śmiał się czasem, utrzymywał, że inaczej być nie może i że to bardzo dobrze, korzystnie dla postępu, oświaty, ogłady, dobrobytu, przemysłu...”

Władztwo pieniądza, sprężyny burżuazyjnej rzeczywistości, wykrywa też Orzeszkowa na dnie ówczesnych doktryn filozoficznych, estetycznych, moralnych z przenikliwością nieubłaganej demaskatorki. O bystrości jej społecznej obserwacji świadczy między innymi fakt, że trafnie wyczuła nierozrwalny związek między groszorbami a dekadencjami pięknoduchami, piorunującymi na wulgarność „mydlarzy”. Stosunki między ojcem – bezwzględny „człowiekiem interesu”, a synem – utracjuszem i esteta, w *Argonautach* wskazują, że obaj reprezentują dwie strony tego samego medalu, zwanego rozkładem kultury burżuazyjnej. Klęski „argonautów” – poszukiwaczy „złotego runa”, dążących do zbitcia majątku przez krew, łzy, nieszczęście cudze i własne, są jednym z głównych tematów tego okresu twórczości Orzeszkowej. Przejrzysty jest również tytuł cyklu nowel, poruszających także i to zagadnienie – *Melancholicy* (1896). Bohaterowie tych opowiadań to, równie jak w cyklu *Z różnych sfer*, ofiary burżuazyjnego świata, ale nawet zestawienie obu tytułów wskazuje, jak bardzo zmieniło się samo ujęcie problemu u Orzeszkowej – nie obraz „różnych zakątków społecznej budowy”, ale analiza psychiki człowieka, zwichniętego pogonią za „złotym runem”, szukającego na próżno w pustce burżuazyjnych salonów jakichkolwiek wartości ludzkich.

Nie tylko jednak brak analizy konfliktów społecznych od strony losu wyzyskiwanych ogranicza realizm Orzeszkowej w tej epoce. Podobną rolę odgrywa teraz wysunięcie przez pisarkę na nowo organicznikowskiego programu działalności społecznej. Brak płaskiego, filisterskiego ideału, królującego w pierwszym okresie, był jednym z dowodów dojrzałości i przenikliwości Orzeszkowej w dobie realizmu krytycznego. Teraz, u schyłku twórczości, pozytyw występuje znowu, ma jednak charakter już zdecydowanie moralistycz-

ny i utopijny. Obiektywnie zawiera się on w starym programie organicznictwa, podniesienia poziomu oświaty i wiedzy fachowej, intensyfikacji gospodarki rolnej. Ale teraz program ten nie występuje już w optymistycznych blaskach pozytywistycznej „radosnej twórczości” czy teorii całkowitej zgodności między dobrobytem i interesami jednostki a dobrem ogółu. Pozytywny program społeczny Orzeszkowej spada teraz na barki jej bohaterów brzemieniem ciężkiego i bolesnego nieraz obowiązku, nakazem ofiary i rezygnacji z osobistego szczęścia. Bohaterem staje się teraz „parobek boży”, stary Darnowski z *Australczyka*, sam chodzący za pługiem, Seweryna Zdrojowska z *Dwu biegunów* (1892) i *Ad astra*, dwukrotnie łamiąca własne serce, gdy miłość stanęła między nią a obowiązkiem. Stare przeciwstawienie dwóch cywilizacji, które już u wstępu do drugiego okresu służyło Orzeszkowej do potępienia kultury burżuazji, na ostatnim etapie jej twórczości odgrywa rolę centralną. Tylko gdy w *Pierwotnych* (1880) cywilizacji fałszywej – „latawczyńsi, strojnisi, szczebiotce, lafiryndzie” przeciwstawiała jeszcze tę „prawdziwą” jako „myślicielkę, badaczkę, pracownicę”, to teraz „prawdziwa cywilizacja” Orzeszkowej jest pracownią, ale poza tym, i przede wszystkim, ascetką i ofiarniczką. Osobista ofiarność jednostki, dla celów zresztą najzupełniej utopijnych, heroizm w rezygnacji z własnego szczęścia, to jedyne pozytywne wartości, jakie mogła przeciwstawić wówczas Orzeszkowa postępującemu uwstecznieniu burżuazyjnej kultury. Rzuca to na cały ów program działalności pozytywnego bohatera cień nie tylko już utopizmu, ale i głębokiego pesymizmu, któremu nie umieją w książkach stworzyć przekonywającej przeciwwagi ani komentarze autorki, ani wypowiedzi rezonerów. „Groza i żal” zaciążyły na tych kruszących się szczątkach postępowej tradycji burżuazji.

Ostatnią większą książką Orzeszkowej, wydaną już w roku 1910 – w roku śmierci pisarki – był zbiór opowiadań z czasów powstania styczniowego, noszący znamienity tytuł *Gloria victis* – chwała zwyciężonym. Zwolnienie śruby cenzuralnej pozwoliło Orzeszkowej sięgnąć do pięknych wspomnień własnej młodości, przypomnieć idee i ludzi, które zapomnieniem okrył czas burżuazyjnej „trzeźwości”, czas korzenia się przed siłą i interesem. Wymawiając głośno nigdy przez naród nie zapomniane, ale zduszone mu na ustach słowa o wolności i miłości Ojczyzny, pragnęła Orzeszkowa odciąć treść tych pojęć od nacjonalistycznej frazeologii części burżuazji polskiej, od cynicznego nadużywania tych słów w epoce imperializmu w epoce grabieży, podbojów, przekreślenia prawa narodów. Miłość ojczyzny opierać się musi na idei wolności i sprawiedliwości, inaczej jest nacjonalistycznym szowinizmem – „dla potęgi żelaza i złota... dla triumfalnego wołania na świat cały: Ja! Ja? Ja! gdy drudzy grzęzną w pogardzie i nieszczęściu”. Hasło „gloria victis”, rzucone na przekór imperialistycznemu prawu pięści, podejmowało tradycje walki narodowo-wyzwoleńczej. Orzeszkowa pewna była, że hasło to jest „samą prawdą świata”, że zwycięstwo idei pochowanej przez przemoc i małoduszność w powstańczych mogiłach będzie „triumfem dalekiej przyszłości”.

Tak zamknął się krąg twórczości Orzeszkowej, wyrosłej z mroków popowstaniowej nocy, zgasłej w przededniu nowych historycznych wstrząsów, które miały nie tylko zmienić kartę Europy, ale otworzyć nową epokę w dziejach świata – epokę socjalizmu. W niej dopiero zakwitnąć miała „wpatrzona w dwie gwiazdy, noszące imiona sprawiedliwość i wolność” miłość wyzwolonej ludowej Ojczyzny. Epoka ta, realizująca marzenia pokoleń o sprawiedli-

wości i wolności, traktuje jako swe dziedzictwo wszystko, co w przeszłości było troską o człowieka, gniewem wobec jego niedoli, pogardą wobec krzywdzicieli. Cennym więc naszym dziedzictwem jest wielka twórczość Elizy Orzeszkowej.

Maria Żmigrodzka

Życie kobiety to wiecznie gorejący płomień miłości – powiadają jedni.

Życie kobiety to zaparcie się – twierdzą inni.

Życie kobiety to macierzyństwo – wołają tamci.

Życie kobiety to igraszka – żartują inni jeszcze.

Cnota kobiety to ślepa wiara – chórem zgadzają się wszyscy.

Kobiety wierzą ślepo; kochają, poświęcają się, hodoją dzieci, bawią się... spełniają zatem wszystko, co świat spełniać im nakazuje, a jednak świat krzywo jakoś na nie spogląda i od czasu do czasu odzywa się w kształcie wyrzutu lub napomnienia:

– Źle dzieje się z wami!

Spomiędzy kobiet samych przenikliwsze, rozumniejsze lub nieszczęśliwsze, wglądając w siebie lub rozglądając się dokoła, powtarzają:

– Źle dzieje się z nami!

Na wszelkie złe niezbędnym jest środek zaradczy; ci i owi upatrują go w tym lub w owym, ale choroba nie ustępuje przed receptą.

Niedawno jeden z najśluszniej poważanych w kraju naszym pisarzy (pan Zachariasiewicz² w powieści pt. „Albina”) podał do wiadomości publicznej, że kobiety fizycznie i moralnie chorują dlatego, że brak im wielkiej miłości (naturalnie dla mężczyzny).

Nieba! jakaż to olbrzymia niesprawiedliwość!

Niech różowy bożek Eros³ zleci nam ku pomocy i zaświadczy, iż całe życie nasze nie jest czym innym jak kadzidłem na cześć jego nieustannie palonym!

Zaledwie odrósłszy od ziemi słyszemy już, że przeznaczeniem naszym będzie kochać jednego z panów stworzenia; podlotki, marzymy o tym panu i władcy każdego wieczora, w którym na niebiosach księżyc świeci lub gwiazdy błyszczą, każdego poranku, w którym śnieżne lilie rozwijają ku słońcu wonne swe kielichy, marzymy i wzdychamy. Wzdychamy do chwili, w której wolno nam będzie, jak liliom ku słońcu, zwrócić się ku temu, który z mgły porannych obłoków lub powodzi księżycowego światła wylania się przed wyobraźnią naszą z postacią Adonisa⁴ śpiącego na tajemnicy... Potem... cóż potem? Adonis zstępuje z chmur, wciela się, zamieniamy z nim obrączki i wychodzi-

---

² Zachariasiewicz Jan (1825–1906) – powieściopisarz, w szczytowym okresie twórczości przedstawiciel realizmu krytycznego. W okresie Wiosny Ludów był postępowym działaczem politycznym, obrońcą programu walki narodowo-wyzwoleńczej i przemian burżuazyjno-demokratycznych. Po klęsce rewolucji 1848 r. w ideologii jego zaszedł zasadniczy zwrot w kierunku liberalizmu i organicznikowskiej aprobaty tendencji burżuazyjnego reformizmu. Na tej drodze spotkał się z warszawskimi pozytywistami.

³ Eros (Amor) – grecki bożek miłości, przedstawiany zwykle w postaci pacholęcia ze skrzydłami.

⁴ Adonis – według podań starożytnych Greków niezwykle piękny młodzieniec, kochanek bogini miłości Afrodyty (Venus).

my za mąż... Jest to także akt miłości, a chociaż wyżej nadmieniony pisarz w bardzo zresztą pięknych swych powieściach utrzymywać chce, iż zawsze i nieodmiennie jest to tylko akt rachuby, nie zgadzamy się z nim w tej mierze. Akt rachuby w wyjątkowych sferach i okolicznościach, powszechnie bywa to akt miłości. Jakiej miłości? Wcale to już inna a wielce subtelna i drogiego mówienia o sobie wymagająca materia, dość przecież, że gdy w białych muślinach wstydliwą twarz słońc tiulowymi zwojami idziemy do ołtarza, śliczniutki Eros leci przed nami i wstrząsa nam nad głową pochodnią o różanych płomykach.

Potem? cóż potem? Kochamy znowu... Jeżeli nie tego z panów stworzenia, który podlotkowi objawiał się w marzeniu, a dziewicy obrączkę ślubną na palec włożył – to innego, jeżeli zresztą nie kochamy żadnego, to kochać pragniemy... usychamy, suchot dostajemy, jędzami częstokroć się stajemy z pragnienia kochania...

A z tego wszystkiego co wynika? Jedne z nas, otulone skrzydłami bożka miłości, przelatują wprawdzie przez całe życie uczciwie, cnotliwie i szczęśliwie, inne przecież, liczniejsze, daleko liczniejsze, zakrwawionymi stopami chodzą po ziemi walcząc o chleb, o spokój, o cnotę, lży lejąc obfite, cierpiąc straszliwie, grzesząc okrutnie, spadając w otchłanie wstydu, umierając z głodu...

Recepta tedy zamykająca się w słowie *k o c h a j c i e!* nie na wszystkie służy choroby.

Może by dodać jej jedną jeszcze ingrediencję⁵, aby skuteczniejszą była.

Jaka?

Powie nam to może karta wydarta z życia kobiety...

*

Ulica Graniczna jest jedną z dość ożywionych ulic Warszawy. Lat temu parę w bardzo piękny dzień jesienny ulicą tą szło i jechało mnóstwo ludzi, z których każdy śpieszył to do interesów swych, to do przyjemności; nie oglądał się ani na lewo, ani na prawo i wcale a wcale nie zwracał uwagi na to, co działo się w głębi jednego z dziedzińców, ulicy dotykających.

Dziedziniec to był czysty, dość obszerny, z czterech stron otoczony wysokimi murowanymi budowlami. Budowla znajdująca się w głębi była najmniejsza, ale po wielkich oknach, szerokim wejściu i ładnym ganku wejście to przyozdabiającym wnosić można było, że znajdujące się w niej mieszkania były wygodne i ozdobne.

Na ganku stała młoda kobieta w żałobnej sukni z bladą bardzo twarzą. Błada również i w żałobę przyodziana czteroletnia dziewczynka czepiała się rąk jej, które, nie załamane wprawdzie, zwisały jednak bezsilnie, nadając postaci kobiety pozór wielkiego smutku i zniekania.

Z czystych, szerokich wschodów⁶ prowadzących na wyższe piętro budowli schodzili Wciąż ludzie w grubej odzieży i grubym, opylonym obuwiu. Byli tam tragarze niosący najrozmaitsze sprzęty, jakimi tylko napełnionym i przybranym być może mieszkanie, jeśli niezbyt obszerne i wytworne, to przynajmniej

---

⁵ Ingrediencja – składnik, domieszka.

⁶ Wschody (prow.) – forma występująca w całej twórczości Orzeszkowej zamiast „schody”.

ładnie i wygodnie urządzone. Były tam łóżka mahoniowe⁷, kanapy i fotele obite paśowym wełnianym adamaszkiem⁸, kształtne szafy i komody, parę konsolk⁹ nawet z marmurowymi płytami parę sporych zwierciadeł, dwa wielkie drzewa oleandrowe¹⁰ w doniczkach i datura¹¹, na której gałęziach zwieszało się jeszcze kilka niezupełnie okwitłych kielichów białego kwiecia.

Tragarze wszystkie przedmioty te znosili ze wschodów i mijając stojącą na ganku kobietę ustawiali je na bruku dziedzińca albo umieszczali na dwóch wozach w bliskości bramy stojących, albo jeszcze wynosili na ulicę. Kobieta stała nieruchomo i wiodła oczami za każdym z wynoszonych sprzętów. Znać było, że przedmioty te, z którymi rozstawała się widocznie, posiadały dla niej nie tylko materialną cenę; żegnała je ona tak, jak się żegna widome znaki, kreślące przed oczami naszymi dzieje znikłej bezpowrotnie przeszłości, jak się żegna niemych świadków utraconego szczęścia. Blade czarnookie dziecko silniej pociągnęło suknię matki.

– Mamo! – szepnęła dziewczynka – patrz! biurko ojca!

Tragarze znosili ze wschodów i ustawiali na wozie obszerne biurko męskie, zielonym sukniem obite i ładnie rzeźbioną galeryjką ozdobione. Kobieta w żalobie długim spojrzeniem okryła sprzęt wskazywany jej drobnym paluszkim dziecka.

– Mamo! – szeptała dziewczynka – czy widzisz tę wielką czarną plamę na biurku ojca?... Ja pamiętam, jak się to stało... Ojciec siedział przed biurkiem i trzymał mię na kolanach, ty, mamo, przyszedłaś i chciałaś mię ojcu odebrać. Ojciec śmiał się i nie oddawał mię, ja swawoliłam i rozlałam atrament... Ojciec nie gniewał się. Ojciec był dobry, nigdy nie gniewał się ani na mnie, ani na ciebie...

Dziecko szeptało słowa te kryjąc twarzyczkę w fałdy żalobnej sukni matczynej, całym drobnym ciałkiem swym tuląc się do jej kolan. Znać i nad tym dziecinnym sercem wspomnienia wywierały już moc swoją, ściskając je bólem nieświadomym samego siebie. Z suchych dotąd oczu kobiety spłynęły dwie łzy grube; chwila wywołana przed pamięć jej słowami dziecka, zagubiona niegdyś w milionach chwil podobnych jej, codziennych, uśmiechnęła się teraz ku nieszczęśliwej czarującej goryczą utraconego raj. Być może, iż pomyślała także, że swoboda, wesołość owej chwili opłaconą została dziś utratą jednego z ostatnich kęsów chleba, pozostałych jej i jej dziecku, opłaconą zostanie jutro – głodem; plama atramentowa, powstała wśród śmiechu dziecka i pocałunków rodziców, kilkanaście złotych ujęła wartości sprzętu.

Po biurku ukazał się na dziedzińcu ładny kralowski fortepian¹², ale kobieta w żalobie obojętniej już za nim wzrokiem powiodła. Nie była znać wcale

---

⁷ Mahoń – jasno lub ciemnobrunatne drewno o czerwonym odcieniu, służące głównie do wyrobu wysokowartościowych przedmiotów stolarskich.

⁸ Adamaszek – ozdobna tkanina wzorzysta, używana m. in. do pokrycia mebli. Bywa jedwabny, lniany, bawełniany, a wreszcie – co najrzadziej – także wełniany (jak w tekście).

⁹ Konsolka – ozdobny stolik na dwóch nogach, umocowany pod lustrem.

¹⁰ Oleander – krzew i drzewko o skórzastych liściach i wonnych kwiatach białych różowych lub czerwonych. Pochodzi z krajów śródziemnomorskich. Hodowany jako domowa roślina ozdobna.

¹¹ Datura – ozdobna roślina doniczkowa o białych kwiatach w kształcie podwójnych kielichów, odmiana szlachetna pospolitego chwastu o tej samej nazwie, znanego też jako bielun.

¹² Kralowski fortepian – wyprodukowany przez cenioną w owym czasie firmę polską Krall i Seidler, która była prawdopodobnie filią wytwórni wiedeńskiej Tomaschek i Krall.

artystką, instrument muzyczny najmniej obudzał w niej żalów i wspomnień, za to malutkie mahoniowe łóżeczko, orzucone nakryciem z kolorowej włóczki wyrabianym, wyniesione z domu i ustawione na wozie, przykuło do siebie spojrzenie matki, napełniło łzami oczy dziecięcia.

– Łóżeczko moje, mamó! – zawołała dziewczynka – ludzie ci i łóżeczko moje zabierają, i tę kołderkę, którąś mi sama zrobiła! Ja nie chcę, aby oni to zabierali! Odbierz, mamó, od nich łóżeczko moje i kołderkę.

Za całą odpowiedź kobieta przycisnęła silniej do kolan głowę płaczącego dziecka, oczy jej czarne, piękne, zapadłe nieco, suche były znowu, blade, delikatne usta zwarte i milczące.

Ładne dziecięce łóżeczko owo było już ostatnim z wyniesionych sprzętów. Otworzono na oścież bramę, wozy naładowane sprzętami wjechały w ładną ulicę, za nimi odeszli tragarze niosąc na barkach resztę ciężarów, a zza szyb kilku sąsiednich okien poznikały głowy ludzkie, ciekawie dotąd na dziedzińcu wyglądające.

Ze wschodów zstąpiła młoda dziewczyna w okryciu i kapeluszu i stanęła przed kobietą w żałobie.

– Pani – rzekła – załatwiłam już wszystko... zapłaciłam, komu było potrzeba... oto jest reszta pieniędzy...

Mówiąc to młoda dziewczyna podawała kobiecie w żałobie mały zwój asygnat¹³.

Kobieta zwolna zwróciła twarz ku niej.

– Dziękuję ci, Zosiu – rzekła cicho – byłaś dla mnie bardzo dobrą.

– Pani to byłaś zawsze dobrą dla mnie – zawołała dziewczyna – służyłam u pani cztery lata i nigdzie nie było mi i nie będzie już lepiej jak u pani.

Rzekłszy to przeciągnęła po oczach zwilżonych łzami rękę, na której znaczne były ślady igły i żelazka, ale kobieta pochwyciła rękę tę zgrubiałą i uściśnęła ją silnie w swych białych drobnych dłoniach.

– A teraz, Zosiu – rzekła – bądź zdrowa...

– Ja panią odwiozę do nowego mieszkania – zawołała dziewczyna – zaraz zawołam dorożki.

W kwadrans po tej rozmowie dwie kobiety i dziecię wysiadały z dorożki przed jedną z kamienic przy ulicy Pivnej stojących.

Kamienica to była wąska od frontu, ale wysoka, trzypiętrowa, pozór miała¹⁴ stary i dość smutny.

Mała Jancia szeroko otwartymi oczami patrzyła na ściany i okna budowy.

– Mamó, czy tu mieszkać będziemy?

– Tu, moje dziecko – cichym zawsze głosem odparła kobieta w żałobie i zwróciła się do stojącego w bramie stróża:

– Proszę pana o klucz do mieszkania, które dwa dni temu najęłam.

– A! na facjatce¹⁵ zapewne – odparł stróż i dodał: – Niech pani idzie na górę, otworzę zaraz.

Z małego kwadratowego podwórka, z dwóch stron otoczonego ślepy murem ceglastej barwy, a z dwóch innych starymi, drewnianymi drwalniami i spichrzami, kobiety i dziecię weszły na wschody wąskie, ciemne i brudne.

---

¹³ Asygnata – tu: banknot, pieniądz papierowy.

¹⁴ Pozór mieć czegoś (prow.) – mieć wygląd czegoś; wyrażenie to występuje w całej twórczości Orzeszkowej.

¹⁵ Facjatka – poddasze.

Młoda dziewczyna wzięła dziecko w objęcia i poszła przodem, kobieta w żałobie zwolna postępowała za nią.

Izba, której drzwi stróż otworzył, była dość obszerna, ale niska i ciemna, jedno niewielkie okienko, otwierające się nad dachem, źle ją oświetlało, sufit, pochylający się z góry na dół w ukośnej linii, zdawał się uciskać ściany, od których wiał wilgotny zapach wapna, jakim świeżo je znać pobielono.

W kącie obok pieca z prostej cegły był tam niewielki komin do gotowania, naprzeciw pod jedną ze ścian stała niewielka szafka, dalej jeszcze łóżko bez poręczy, kanapka podartym perkalem obita, stół na czarny kolor umalowany i kilka żółtych krzesłek ze słomianą siatką, w części porwana i wklęsła.

Kobieta w żałobie zatrzymała się chwilę na progu, orzuciła izbę powolnym spojrzeniem, po czym postąpiwszy kilka kroków opuściła się na kanapkę.

Dziecię stanęło przy matce i nieruchome, blade wodziło dokoła oczami, w których malowały się zdziwienie i przestrasz.

Młoda dziewczyna odprawiła dorożkarza, który wniósł do izby dwa małe tłomoczki, i krzając się zaczęła koło uporządkowania rzeczy z tłomoczków wyjętych.

Nie było ich wiele, porządkowanie więc trwało krótko. Dziewczyna, nie zdejmując okrycia i kapelusza, ułożyła w jednym z tłomoczków parę sukienek dzieciennych i troszkę bielizny, drugi wypróżniony usunęła w kąt izby, łóżko zasłała dwoma poduszkami i wełnianą kołdrą, u okna zawiesiła białą firankę, w szafie ustawiła kilka talerzy i garnuszków, dzbanek gliniany do wody, takąż miednicę, mosiężny lichtarz i mały samowarek. Uczyniwszy to wszystko wzięła jeszcze zza pieca wiązkę drewek i rozpałała na kominie wesoły ogień.

– Ot, tak – rzekła powstając z klęczek i twarz zarumienioną od rozdmuchiwania płomienia zwracając ku nieruchomej kobiecie – rozpałałam ogień i zaraz tu będzie pani ciepłej i widniej. Drzewo na opał – mówiła dalej – znajdzie pani za piecem, będzie tam jego pewnie na jakie dwa tygodnie, suknie i bielizna w tłomoku, naczynia kuchenne i kredensowe w szafie, świeca wprawiona w lichtarz także w szafie.

Mówiąc to pocziwa sługa zdobywała się widocznie na ton wesoły, ale uśmiech zsuwał się z ust jej, a oczy napływały łzami.

– A teraz – rzekła ciszej, składając ręce – a teraz, pani moja, trzeba mi już iść! Kobieta w żałobie podniosła głowę.

– Trzeba ci już iść, Zosiu – powtórzyła – to prawda – dodała rzucając spojrzenie za okno – zmierzchać już zaczyna... będzie ci straszno iść wieczorem przez miasto.

– O, nie to, droga pani! – zawołała dziewczyna – ja dla pani poszłabym w noc najciemniejszą na koniec świata... ale... nowi moi państwo jutro bardzo rano wyjeżdżają z Warszawy i kazali mi przyjść przed zmrokiem. Muszę iść, bo będę im dziś jeszcze potrzebna...

Przy ostatnich wyrazach młoda służąca schyliła się i ujawszy białą rękę kobiety chciała podnieść ją do ust. Ale kobieta podniosła się nagle i oba ramiona zarzuciła na szyję dziewczyny. Obie płakały, dziecko rozplakało się także i obiema rączkami pochwyciło sukienne okrycie służącej.

– Nie idź, Zosiu! – wołała Jancia – nie idź! tu tak straszno jakoś, tak smutno!

Dziewczyna całowała dawną panią swoją w ramiona i w ręce, przyciskała do piersi płaczące dziecko.

– Muszę, muszę iść! – powtarzała łkając – mam biedną matkę i małe siostry, muszę dla nich pracować...

Kobieta w żałobie podniosła twarz bladą i wyprostowała wiotką kibić.

– I ja także, Zosiu, pracować będę – wyrzekła głosem pewniejszym niż ten, którym przemawiała dotąd – i ja mam dziecko, na które pracować powinienam...

– Niech Pan Bóg cię nie opuszcza i błogosławi, dobra, droga pani moja! – zawołała młoda służąca i raz jeszcze ucałowała ręce matki i zapłakaną twarzyczkę dziecka, nie oglądając się, wybiegła z izby.

Po wyjściu dziewczyny zrobiła się w izbie wielka cisza, przerywana tylko trzaskiem ognia palącego się na kominie i gwarem ulicy głucho i niewyraźnie dochodzącym na wysokie poddasze. Kobieta w żałobie siedziała na kanapce, dziecko płakało zrazu, potem przytuliło się do piersi matki, ucichło i zmęczone usnęło. Kobieta wsparła głowę na dłoni, ramieniem opasała drobną kibić śpiącego na kolanach jej dziecięcia i nieruchomymi oczami wpatrzyła się w migotliwy blask płomienia. Z odejściem wiernej i przywiązanej sługi odeszła od niej ostatnia twarz ludzka, która była świadkiem jej przeszłości, ostatnia podpora, pozostała jej po zniknięciu wszystkiego, co wprzód służyło jej wsparciem, pomocą i usługą. Pozostała teraz sama, oddana na moc losu, trudy samotnej doli, siłę własnych dłoni i głowy, a z nią razem była tylko ta mała, słaba istotka, która mogła tylko przy piersi jej szukać spoczynku, od ust żądać pieczyoty, z dłoni jej wyglądać pożywienia. Dom jej, niegdyś urządzonej dla niej kochającą ręką męża, opuszczony przez nią, przyjmował teraz w ściany nowych mieszkańców; dobry, ukochany człowiek, który dotąd otaczał ją miłością i dostatkiem, od kilku dni spoczywał w mogile...

Wszystko minęło... miłość, dostatek, spokój i pogoda życia, a jedynym śladem znikłej jak sen przeszłości były dla nieszczęśliwej kobiety bolesne wspomnienia i to blade, wątłe dziecko, które teraz, otworzywszy oczy ze snu chwilowego, zarzuciło jej rączęta na szyję i drobne usteczka przyciskając do jej twarzy szepnęło:

– Mamo! daj mi jeść!

Teraz jeszcze prośba ta nie miała w sobie nic takiego, co by obudzić mogło obawę lub smutek w sercu matki. Wdowa sięgnęła do kieszeni i wydobyła pugilares zawierający kilka asygnat – cały majątek jej i córki.

Zarzuciła chustkę na ramiona i powiedziawszy dziecku, aby spokojnie na powrót jej czekało, wyszła z izby.

W połowie wschodów spotkała stróża, który wiązkę drzewa niósł do jednego z mieszkań znajdujących się na pierwszym piętrze.

– Kochany panie – rzekła wdowa uprzejmie i nieco nieśmiało – czy nie mógłbyś pan mi przynieść z jakiego bliskiego sklepiku mleka i bułek dla dziecka?

Stróż nie zatrzymując się słów tych wysłuchał, po czym odwrócił głowę i odparł z zaledwie tajoną niechęcią:

– A kto tam ma czas chodzić po mleko i bułki... Ja tu nie dlatego jestem, abym lokatorom jedzenie przynosił.

Wymawiając ostatnie słowa zniknął za załomem muru. Wdowa zstąpiła niżej.

„Nie chciał mi oddać przysługi – myślała – bo domyśla się, że jestem biedną... Tym, od których spodziewa się otrzymać zapłatę, ciężką wiązkę drzewa poniósł.”

Zeszła aż na dziedziniec i rozejrzała się dokoła.

– A czego to pani tak się ogląda? – zabrzmiał koło niej głos kobiety, chropowaty i niemily.

Wdowa ujrzała stojącą przed niskimi drzwiczkami znajdującymi się w pobliżu bramy kobietę, której twarzy w zmroku nie rozpoznawała, ale której krótka spódnica, wielki płócienny czepiec i gruba chustka krzywo na plecach zarzucona, a także dźwięk głosu i ton mówienia oznajmiały kobietę z ludu. Wdowa domyśliła się w niej żony stróża.

– Moja dobra pani – rzekła – czy nie znajdę tu kogo, kto by mi przyniósł mleka i bułek? Kobieta namyślała się chwilę.

– A z którego to piętra? – zapytała – coś ci ja pani jeszcze nie znam.

– Dziś zamieszkałam na facjatce...

– A, na facjatce! To po cóż asani¹⁶ gadasz o przyniesieniu ci tam czegoś? nie możesz sama pójść do miasta?

– Zapłaciłabym za fatygę – szepnęła wdowa, ale żona stróża nie słyszała, czy udała, że nie słyszy słów jej, otuliła się lepiej chustką i zniknęła za małymi drzwiczkami.

Wdowa stała przez chwilę nieruchoma, nie wiedząc widocznie, co czynić i do kogo się już udać, westchnęła i opuściła ręce; po chwili jednak podniosła głowę i wszedłszy w bramę otworzyła furtkę wiodącą na ulicę.

Wieczór nie był jeszcze późny, ale dość ciemny, rzadkie latarnie źle oświetlały ulicę wąską i napelnioną tłumami ludzi; na chodnikach były szerokie miejsca w zupełnych prawie pograżone cieniach. Fala chłodnego jesiennego wiatru wpłynęła w bramę przez otwartą furtkę, rzuciła się w twarz wdowy i zakręciła końcami czarnej jej chustki; turkot dorożek i gwar zmieszanych rozmów ogłuszył ją, cienie zalegające chodniki przeraziły. Cofnęła się kilka kroków w głąb bramy i stała znowu chwilę ze spuszczoną głową, nagle jednak wyprostowała się i postąpiła naprzód. Przypomniała sobie może dziecko swe, które czekało pożywienia, albo uczuła, iż powinna była zdobyć od woli swej i odwagi to, co odtąd zdobywać już jej przyjdzie w każdym dniu, w każdej godzinie. Zarzuciła chustkę na głowę i przestąpiła próg furtki. Nie wiedziała, w której stronie szukać należało sklepiku z wiktuałami¹⁷. Uszła spory kawał, pilnie przyglądając się wystawom okien sklepowych, minęła parę dystrybucji cygar¹⁸, jakąś kawiarnię, jakiś sklep z bławatnymi towarami¹⁹ i wróciła. Nie śmiała dalej zapuszczać się w ulicę ani prosić kogo o objaśnienie. Udała się w inną stronę. Po kwadransie wracała z kilku bułkami w białej chusteczce. Mleka nie przynosiła: nie było go w sklepiku, w którym znalazła bułki. Nie chciała, nie mogła szukać dłużej, niespokojną była o dziecko, wracała szybko, biegła prawie. Była już o kilka kroków od bramy, gdy tuż za so-

---

¹⁶ Asani (arch.) – forma grzecznościowa o zabarwieniu poufałym lub lekceważącym. Jeden z popularnych skrótów wyrażenia „waszmość pani”. Forma „waszmość” jest z kolei skrótem dawniejszego wyrażenia „wasza miłość”.

¹⁷ Wiktuały – artykuły spożywcze.

¹⁸ Dystrybucja cygar – sklep z cygarami i wyrobami tytoniowymi, nazwa w owych czasach popularna.

¹⁹ Bławatne towary – także „łokciowe”, dawna nazwa wszelkiego rodzaju tkanin, materiałów.

ba usłyszała głos męski nucący piosenkę: „Stój, zaczekaj, moja duszko, skąd drobniutką strzyżesz nóżką”. Usiłowała w duchu upewnić siebie, że piosenka nie do niej się stosuje, przyśpieszyła kroku i już dotykała furtki, gdy głos śpiewający przemienił się w mówiący.

– Dokąd tak pilno? dokąd? Wieczór piękny! Może by trochę pospacerować!

Bez tchu, drżąca cała z trwogi i obrazy, młoda wdowa wpadła w bramę i furtkę za sobą zatrzęsnęła. W parę minut potem Jancia widząc wchodzącą do izby matkę rzuciła się ku niej tuląc się w jej objęcia.

– Tak długo nie wracałaś, mamol – zawołała, ale nagle umilkła i wpatrzyła się w matkę. – Mamol, ty znowu płaczesz i znowu wyglądasz tak... tak jak wtedy, gdy ojca wynoszono w trumnie z naszego mieszkania.

Młoda kobieta drżała w istocie całym ciałem, łzy obfite płynęły po rozognionych jej policzkach. To, co przeniosła przez kwadrans wycieczki swej na miasto, walka z trwożliwością własną, szybki bieg po śliskiej ulicy wśród tłumu ludzi i zimnych fal wichru, obelga nade wszystko, doznana od nieznanego wprawdzie człowieka, ale doznana po raz pierwszy w życiu, wstrząsnęły znać nią do głębi. Znać było jednak, że postanowiła zwyciężać samą siebie na każdym kroku, bo szybko uspokoiła się, otarła łzy, pocałowała dziecko i rozniecając ogień na kominie rzekła:

– Przyniosłam ci bułek, Janciu, a teraz nastawię samowar i urządzę herbatę.

Wzięła z szafy gliniany dzbanek i zaleciwszy dziecku ostrożność z ogniem, zeszła znowu na dziedziniec ku studni. Wróciła niebawem zdyszana i zmęczona, z ramieniem uginającym się pod ciężarem dzbanka napełnionego wodą; nie spoczęła jednak ani chwili, tylko zaraz wzięła się do nastawiania samowaru. Czynność ta, którą spełniała widocznie po raz pierwszy w życiu, szła jej z trudnością, niemniej przeto w niespełną godzinę herbata była wypita, Jancia rozebrana i uspiona. Równy, cichy oddech dziecka oznajmiał sen spokojny, z bladej twarzyczki zniknęły ślady łez, tak obficie przez dzień cały wylewanych.

Ale młoda matka nie spała; w żałobnej sukni swej, z rozpuszczonymi czarnymi warkoczami, z twarzą opartą na dłoni, siedziała nieruchoma naprzeciw dogasającego ogniska i myślała. Zrazu gryząca boleść sfałdowała białe czoło jej w kilka zmarszczek głębokich, oczy zaszyły łzami, pierś podnosiła się ciężkim westchnieniem. Po chwili jednak wstrząsnęła głową, jakby odpędzić chciała oblegające ją tłumy żalów i obaw, powstała, wyprostowała kibić i rzekła z cicha:

– Nowe życie!

Tak, kobieta ta, młoda, piękna, z białymi rękami i wiotką kibicią, wstępowała w nowe dla siebie życie, dzień ten miał być dla niej początkiem nieznannej przyszłości.

Jakaż była jej przeszłość?

*

Przeszłość Marty Świckiej krótką była ze względu na lata, prostą ze względu na wypadki.

Marta urodziła się w dworcu szlacheckim, niezbyt wspaniałym i bogatym, ale ozdobnym i wygodnym.

Posiadłość ojca jej, o kilka mil zaledwie od Warszawy położona, składała się z kilkunastu włók²⁰ urodzajnej ziemi, kwiecistej, sporą przestrzeń gruntu zajmującej łąki, pięknego brzozowego gaju, który dostarczał opału w zimie i ponętnych przechadzek w lecie, z obszernego sadu pełnego drzew owocowych i ładnego domku z sześciu frontowymi oknami, wychodzącymi na okrągło wykrojony, gładką murawą zasłany dziedziniec, z zielonymi, wesoło wyglądającymi żaluzjami. Z gankiem o czterech słupach, na które pięły się fasole z pasowym kwieciami i powoje o bujnych liliowych kielichach.

Nad kolebką tedy Marty słowiki śpiewały i stare lipy poważnymi czołami powiewały, róże kwitły i kłosa pszeniczne fale złota toczyły. Pochylała się też nad nią piękna twarz matki i gorącymi pocałunkami okrywała czarnowłosą główkę dziecięcia.

Matka Marty była kobietą piękną i dobrą, ojciec człowiekiem ukształconym i także dobrym. Jedyne dziecię rodziców tych wzrastało wśród miłości ludzi i pieśczoł dostatku.

Pierwszą boleścią, która spadła na bezchmurne dotąd życie pięknej, wesołej, hożej dziewczyny, była utrata matki. Marta miała wtedy lat szesnaście, rozpacziała czas jakiś, tęskniła długo, ale młodość balsam gojący położyła na pierwszej ranę jej serca, rumieńce odkwitły na jej twarzy, wesołość, nadzieje i marzenia wróciły.

Inne przecież klęski nadeszły wkrótce. Ojciec Marty w części nieopatrznością własną, a głównie wskutek zaszłych w kraju zmian ekonomicznych ujrzał się zagrożonym utratą swej posiadłości. Zdrowie jego zachwiało się, przewidywał zarówno upadek swej fortuny, jak bliski koniec życia. Los jednak Marty zdawał się już wtedy zabezpieczonym. Kochała i była kochaną.

Jan Świcki, młody urzędnik zajmujący dość wysoką już posadę w jednym z biur rządowych w Warszawie, pokochał piękną czarnooką pannę i wzbudził w niej wzajemne uczucie szacunku i miłości. Ślub Marty o kilka tygodni zaledwie poprzedził śmierć jej ojca. Zrujnowany szlachcic, który niegdyś marzył może dla jedynaczki swej o świetniejszym losie, z radością składał dłoń jej w rękę niemającego, lecz pracowitego człowieka; myśląc, iż wraz z odejściem Marty od ślubnego ołtarza przyszłość jej otrzymała dostateczne ochrony od cierpień samotności i niebezpieczeństw ubóstwa, umarł spokojnie.

Marta po raz drugi w życiu spotkała się z wielką boleścią, ale tym razem koła ją nie tylko już sama młodość, ale i miłość żony, a potem matki. Piękne miejsce jej rodzinne zostało dla niej na zawsze straconym, przeszło w ręce ludzi obcych, ale natomiast ukochany i kochający mąż wśród gwaru miejskiego usłał jej miękkie, ciepłe, wygodne gniazdo, w którym wkrótce ozwał się srebrzysty głos dziecięcia.

Śród uciech i obowiązków rodzinnych pięć lat zeszło dla młodej kobiety szczęśliwie i szybko.

Jan Świcki pracował sumiennie i umiejętnie, pobierał znaczną płacę, dość znaczną, aby móc otoczyć kobietę, którą kochał, wszystkim, do czego od kolebki przywykła, co stanowić mogło urok każdej chwili, spokój każdego jutra. Każdego? Nie! Najbliższego tylko. Jan Świcki nie był dość opatrzny, aby myśleć o dalszej przyszłości z najmniejszym choćby uszczerbkiem dla pory obecnej.

---

²⁰ Włoka – dawna miara powierzchni gruntu, 1 włoka = 30 morgów = 16,796 ha.

Młody, silny, pracowity, liczył na młodość swą, siłę i pracowitość, myśląc, iż skarby te nie wyczerpią się nigdy. Wyczerpały się jednak zbyt prędko. Mąż Marty uległ chorobie ciężkiej i nagłej, z której nie uratowały go rady lekarzy ani starania zrozpaczonej żony. Umarł. Wraz ze śmiercią jego skończyło się nie tylko szczęście domowe Marty, ale usunęła się spod stóp jej podstawa materialnego jej bytu.

Nie na zawsze więc ślubny ołtarz uratował młodą kobietę od cierpień samotności i niebezpieczeństw ubóstwa. Stary jak świat aksjomat²¹ opiewający, że nic nie ma stałego na świecie, sprawdził się na niej o tyle, o ile jest prawdziwym. Nie jest on bowiem prawdziwym w zupełności. Wszystko, co z zewnątrz ku człowiekowi przybywa, mija i mieni się dokoła niego pod wpływem tych tysięcznych prądów i zagmatwień, jakimi postępują, w jakie wiążą się społeczne stosunki i ustawy, pod wpływem częstokroć najstraszniejszym, bo najmniej przewidzieć i obrachować się dającym, ślepego trafu. Ale los człowieka na ziemi byłby w istocie pożałowania godnym, gdyby cała moc, wszystkie bogactwa i rękojmie jego zawierały się w tych tylko żywiołach zewnętrznych, zmiennych i urokliwych jak fale wodne, poddane rozkazom wichrów. Tak, nic nie ma stałego na ziemi prócz tego, co człowiek posiada we własnej piersi i głowie: prócz wiedzy, która wskazuje drogi i uczy stapać po nich, prócz pracy, która rozjaśnia samotność i odżegnywa nędzę, prócz doświadczenia, które naucza, i wysoko podniesionych uczuć, które od złego chronią. I tu jeszcze stałość względna jest zapewne, łamie je posępna, lecz niezłomna potęga choroby i śmierci. Ale dopóki niewzruszenie i prawidłowo trwa i rozwija się ten proces ruchu, myśli i uczuć ludzkich, który zwie się życiem, poty człowiek nie rozstaje się z samym sobą, poty sam sobie służy, dopomaga, stale podpira się tym, co uzbierać sobie zdołał w przeszłości, co służy mu orężem w walce z zawikłaniami życia, ze zmiennością losu, z okrucieństwem trafu.

Martę zawiodło i opuściło wszystko, co przybywając z zewnątrz przyjaznym jej było dotąd i opiekuńczym. Los, jakiemu uległa, nie był wcale wyjątkowym losem, nieszczęście jej nie wzięło źródła z dziwnej jakiejś, niepospolitej przygody, ze zdumiewającej jakiejś, w rocznikach ludzkości rzadko pojawiającej się katastrofy. Ruina i śmierć odegrywały dotąd w życiu jej rolę niszczycielek spokoju i szczęścia. Cóż pospolitszego wszędzie, coż mianowicie w społeczeństwie naszym pospolitszego nad pierwszą? co konieczniejszego, częstszego, bardziej nieuniknionego nad drugą?

Marta spotkała się oko w oko z tym, z czym spotykają się miliony ludzi, miliony kobiet. Któż w życiu swym po wielokroć nie napotkał ludzi płaczących nad wodami Babilonu²² opływającymi gruzy utraconej fortuny? Kto zracha, ile razy w życiu swym patrzył na szatę wdowia, na blade twarze i łzami zmęczone oczy sierót?

Wszystko więc, co towarzyszyło dotąd życiu młodej kobiety, rozstało się z nią, umknęło od niej, ale ona nie rozstała się z samą sobą. Czym mogła być sama dla siebie samej? co uzbierać sobie zdołała w przeszłości? jakie orężę wiedzy, woli, doświadczenia służyć jej mogły w walce z zawikłaniami społecz-

---

²¹ Aksjomat – pewnik, prawda oczywista, której nie trzeba udowadniać.

²² Ludzie płaczący nad wodami Babilonu – rozpaczający, aluzja do podania biblijnego o niewoli babilońskiej Żydów.

nymi, biedą, trafem, samotnością? W pytaniach tych mieściła się zagadka jej przyszłości, kwestia życia i śmierci jej, i nie tylko jej, ale jeszcze i jej dziecka.

Materialnie młoda matka ta nie posiadała nic albo prawie nic. Paręset złotych, pozostałe ze sprzedaży sprzętów po opłaceniu drobnych długów i kosztów pogrzebu męża, trochę bielizny, dwie suknie – stanowiły cały jej majątek. Klejnotów wielkiej ceny nie miała nigdy; te, które miała, spieniężone przez nią w czasie choroby męża, zapłaciły nadaremne rady lekarskie i również nadaremne leki. Ubogie nawet sprzęty napelniające nowe jej siedlisko nie były jej własnością. Wynajęła je razem z izbą na poddaszu, za używanie ich, również jak za izbę, płacić obwiązała się z każdym pierwszym dniem każdego miesiąca.

Była to terazniejszość smutna zapewne, naga, ale wyraźnie już określona. Nieokreśloną pozostawała przyszłość. Trzeba ją było zdobyć, stworzyć niemal.

Czy młoda, piękna ta kobieta ze smukłą kibicią, białymi rękami i jedwabistym kruczym włosom, opływającym kształtną głowę, posiadała jaką siłę zdobywczą? czy z przeszłości swej wyniosła cokolwiek, z czego by stworzyć mogła przyszłość? Myślała o tym siedząc na niskim drewnianym stołku przed żarzącymi się węglami ogniska. Oczy jej z wyrazem niewymownej miłości tkwiły w dziecięcej twarzyczce, spokojnie uspionej wśród bieli poduszek.

– Dla niej – wymówiła po chwili – dla siebie, na chleb, na dach, na spokój pracować będę!

Stała przed oknem. Noc była ciemna, Marta nie widziała nic: ani stromych dachów, które jeżyły się poniżej wysokiego poddasza mnóstwem wschodów i załomów, ani ciemnych, zakopconych kominów nad dachami sterczących, ani latarni ulicznych, których mętne blaski nie dosięgały wysokości jej okienka. Nie widziała nawet nieba, bo pokryte było chmurami i nie świeciło żadną gwiazdą. Ale gwar wielkiego miasta dochodził uszu jej nieustannie, choć nocny, ogłuszający, choć stłumiony odległością. Pora nie była zbyt późną; na szerokich, wspaniałych ulicach zarówno jak wśród ciasnych i mrocznych uliczek ludzie chodzili jeszcze, jeździli gonili za przyjemnością, szukali zysku, biegli tam, gdzie wzywała ich ciekawość myśli, rozkosz serca lub nadzieja zdobyć.

Marta opuściła czoło na splecione ręce i zamknęła oczy. Wsłuchiwała się w tysiączne głosy, złane w jeden głos olbrzymi i choć niewyraźny, monotony, a jednak pełen gorączkowych wybuchów, nagłych uciszeń się, głuchych wykrzyków i tajemniczych szmerów. Wielkie miasto stanęło przed oczami wyobraźni jej w kształcie olbrzymiego ula, w którym poruszało się, wrzało życiem i gonitwą mnóstwo istot ludzkich. Każda z istot tych posiadała miejsce, na którym pracowała, i to, na którym spoczywała, cele, do jakich dążyła, narzędzia, jakimi drogę sobie torowała wśród tłumu. Jakim będzie dla niej, dla biednej, w bezbrzeżną samotność straconej kobiety, miejsce pracy i spoczynku? kędy ten cel, do którego podąży ona? skąd wezmą się oręże, które utworzą drogę ubogiej i opuszczonej? A także jakimi będą dla niej te istoty ludzkie, które tam tak gwarzą nieustannie, z których oddechu powstaje ten szmer gorączkowy, w którego to podnoszących się, to opadających falach ona teraz słuch swój zatapia? Będą one dla niej sprawiedliwymi lub okrutnymi, litościwymi lub miłosiernymi? Otworzą się przed krokami jej te ściśle zwarte

falangi²³ tłoczące się ku szczęściu i dobrobytowi lub zewrą się ściślej jeszcze, aby nowoprzybyła nie zwięzła im miejsca, nie ubiegła której z nich w mozolnej gonitwie? Jakie ustawy i obyczaje przyjaznymi jej będą, a jakie wrogimi, i których więcej będzie, pierwszych czy drugich? Nade wszystko zaś, nade wszystko – potrafiż ona sama przewycięzać żywioły wrogie, wyzyskiwać przyjazne, każdą chwilę, każde uderzenie serca, każdą myśl przelatującą przez głowę? każde drgnienie poruszające fibrami²⁴ ciała skupić w jedną moc rozumną, wytrwałą, niespożytą, w moc taką, jaka jedynie odegnać zdoła nędzę, zabezpieczyć od poniżenia się godność człowieka, uchronić od bezowocnych bólów, rozpaczy i – śmierci głodowej?

W pytaniach tych skupiła się cała dusza Marty. Wspomnienia rozkoszne i zarazem gryzące, wspomnienia kobiety, która niegdyś, hożym i wesołym będąc dziewczęciem, lekkimi stopami deptała świeżą murawę i barwne kwiecie rodzinnej wioski, potem u boku ukochanego męża pędziła dni szczęśliwe, wolne od trosk i smutków a teraz we wdowiej szacie stała u małego okienka poddasza, z bladym czołem opuszczonym na załamane dłonie – wspomnienia kobiety, które przez cały dzień miniony otaczały ją rojem widm nęcących po to, aby krwawić i rozdzierać, uleciały teraz od niej przed groźnym, tajemniczym, lecz dotykającym jak rzeczywistość zjawiskiem terażniejszości. Zjawisko to pochłaniało jej myśli, ale nie znać było, aby ją przerażało. Czy odwagę swą czerpała z miłości macierzyńskiej napełniającej jej serce? czy posiadała w sobie tę dumę, która brzydzi się trwogą? czy... nie znała świata i samej siebie? Nie lękała się. Gdy podniosła twarz, były na niej ślady łez, obficie od dni kilku wylewanych, był na niej wyraz żalu i tęsknoty, ale obawy i zwątpienia nie było.

*

Nazajutrz po przeniesieniu się swym na poddasze Marta o godzinie dziesiątej z rana była już na mieście.

Pilno jej znać było dojść do celu, pałaca jakaś myśl, niespokojna nadzieja – popędzały ją naprzód bo szła prędko, a zwolniła kroku wtedy dopiero, gdy znalazła się na ulicy Długiej. Tu jednak szła już coraz wolniej, słaby rumieniec wybił się na blade jej policzki, oddech stał się śpieszniejszym, jak bywa zwykle przy zbliżaniu się chwili upragnionej i zarazem strasznej, wzywającej do wysień wszystkie władze umysłu i woli, obudzającej nadzieję, nieśmiałość, kto wie? wstyd może mimowolny, z przyzwyczajień całego życia, z surowej nowości położenia powstały.

Przed bramą jednej z najpokaźniejszych kamienic zatrzymała się, spojrzała na numer domu. Był znać tym samym, który miała w pamięci, bo po jednym dłuższym nieco i głębszym odetchnięciu zwolna zaczęła wstępować na widne i szerokie wschody.

Zaledwie przebyła kilkanaście stopni, ujrzała zstępujące dwie kobiety. Jedna z nich ubrana była starannie, z pewnym nawet wykwinem, postawę miała pewną siebie, wyraz twarzy więcej niż spokojny, bo zadowolony. Druga, młodsza, bardzo młoda, w ciemnej wełnianej sukience, wyszarzałym nieco

---

²³ Falanga – w czasach starożytnych, zwarty, wieloszerogowy szyk bojowy. Tu w znaczeniu przenośnym.

²⁴ Fibra – włókno mięśniowe, także: cewka nerwowa.

szalu na ramionach, w kapelusiku, który widocznie niejedną już jesień pamiętał, szła z opuszczonymi rękami, ze wzrokiem wbitym w ziemię. Zaczernione nieco powieki, blada cera twarzy i szczupłość kibici nadawały całej postaci młodziutkiej i dość ładnej dziewczyny tej wyraz smutku, słabości i zmęczenia. Dwie te kobiety znały się widać z bliska, bo rozmawiały z sobą poufnie.

– Boże mój, Boże! – mówiła młodsza z cicha i nieco jękliwie – co ja teraz, nieszczęśliwa, pocznę? ostatnia nadzieja mnie zawiodła. Jak powiem matce, że i dziś jeszcze nie dostałam lekcji, rozchoruje się gorzej... A tu i jeść w domu tak dobrze, jak nie ma już czego...

– No, no – odrzekła starsza tonem, w którym obok współczucia odzywała się struna silnie uczuwanej wyższości własnej – nie martw się tak bardzo! oto popracuj jeszcze trochę nad muzyką...

– Ach! gdybym ja tak grać mogła jak pani! – zawołała młodsza – ale nie mogę...

– Talentu nie masz, kochanko! – wymówiła starsza – cóż robić? talentu nie masz!

Zamieniając te wyrazy dwie kobiety miały Martę. Były tak zajęte, jedna zadowoleniem swym, druga swym smutkiem, że najmniejszej nie zwróciły uwagi na kobietę, której żałobna suknia z bliska przesunęła się koło nich. Ale ona stanęła nagle i wiodła za nimi wzrokiem. Były widocznie nauczycielkami, które opuszczały miejsce, do jakiego ona dążyła. Jedna z nich wprawdzie odchodziła z twarzą promieniejącą, ale druga ze łzami. Za pół godziny, za kwadrans może, ona także zstępować będzie z tych wschodów, po których teraz wstępuje. Czy radość, czy łzy dostaną się jej w udziale? Serce jej uderzało silnie, gdy poruszyła dzwonek przytwierdzony do drzwi, na których połyskiwała mosiężna blacha z napisem:

BIURO INFORMACYJNE DLA NAUCZYCIELI I NAUCZYCIELEK LUDWIKI ŻMIŃSKIEJ

Z małego przedpokoiku, którego drzwi otworzyły się na odgłos dzwonka, Marta weszła do obszernego pokoju, oświetlonego dwoma wielkimi oknami na ludną ulicę wychodzącymi, ostawionego ładnymi sprzętami, spośród których wyróżniał się i wchodzącemu od razu w oczy wpadał nowiutki, bardzo ozdobny i kosztowny fortepian.

W pokoju znajdowały się trzy osoby, z których jedna powstała na spotkanie Marty. Była to kobieta średniego wieku, z włosami niepewnego koloru, gładko przyczesanymi pod kształtnym białym czepeczkiem, z postawą trochę sztywną. Twarz jej, dość regularnych rysów, nie nosiła na sobie żadnej wyraźnej cechy i tak jak popielata suknia, pozbawiona wszelkich ozdób i rzędem monottonnych guzików spięta na piersi, nie raziła niczym i niczym nie pociągała. Była to postać od stóp do głowy obleczona w wyraz urzędowości; kobieta ta umiała może w innych porach i w innym miejscu uśmiechać się swobodnie, patrzeć z czułością, serdecznym ruchem wyciągnąć dłoń do uścisku, ale tu, w saloniku tym, w którym przyjmowała osoby wzywające jej pomocy i rady, występowała w charakterze urzędowej pośredniczki pomiędzy osobami tymi a społeczeństwem, była taką, jaką zapewne być była powinna, grzeczną i przyzwoitą, ale powściągliwą i ostrożną. Salonik ten miał tylko po-

zór saloniku; w gruncie był miejscem handlu takim, jakim bywają wszelkie inne miejsca handlu; właścicielka jego ofiarowywała porady swe, wskazówki, stosunki tym, którzy ich od niej żądali, w zamian wzajemnej usługi tłumaczącej się moneta. Był to także czyściec, przez który przechodziły dusze ludzkie, wstępując zeń w niebo zdobytej pracy lub zstępując w piekło przymusowego bezrobocia.

Marta zatrzymała się chwilę przy drzwiach i ogarnęła wzrokiem twarz i postać postępującej na spotkanie jej kobiety. Oczy jej, które wczoraj napelniały się co chwila łzami, dziś suche i połyskliwe, nabrały wyrazu niepospolitej bystrości, przenikliwości niemal. Skupiły się w nich widocznie wszystkie władze myślenia młodej kobiety i usiłowały przez zewnętrzną powłokę przedrzeć się w głębię istoty, której usta wydać miały sąd o przyszłej niedoli jej lub spokoju. Pierwszy to raz i w swym życiu Marta przychodziła do kogoś za interesem; interes zaś ten był jednym z najważniejszych interesów ludzi biednych: potrzeba zarobku.

– Pani dobrodziejka do biura informacyjnego zapewne? – wymówiła gospodyni domu.

– Tak, pani – odrzekła przybywająca i dodała: – Jestem Marta Świcka.

– Chciej pani usiąść i zaczekać chwilę, aż ukończę rozmowę z tymi paniami, które przybyły pierwiej. Marta usiadła na wskazanym sobie fotelu i teraz dopiero zwróciła uwagę na dwie inne znajdujące się w pokoju osoby.

Osoby te różniły się ze sobą niezmiernie wiekiem, ubiorem i powierzchownością. Jedną z nich była dwudziestoletnia może panna, bardzo ładna, z uśmiechem na różowych ustach, błękitnymi oczami, które patrzyły pogodnie, prawie wesoło, w jedwabnej sukni jasnego koloru i malutkim kapelusiku, pięknie strojącym jasnopłowe włosy. Z nią właśnie rozmawiać musiała Ludwika Żmińska przed wejściem Marty, bo do niej zwróciła się zaraz po przywitaniu przybyłej. Mówiła po angielsku, a z pierwszych zaraz wyrazów odpowiedzi młodej panny odgadnąć w niej można było rodowitą Angielkę. Marta nie rozumiała rozmowy dwóch kobiet, bo nie znała języka, którym ją prowadzono, widziała tylko, że swobodny uśmiech nie zniknął z ust pięknej Angielki, że twarz jej, postawa i sposób mówienia wyrażały śmiałość osoby przywykłej do powodzenia, pewnej siebie i losu, który ją czeka.

Po krótkiej rozmowie gospodyni domu wzięła ćwiartkę papieru i poczęła zakreślać ją biegłym pismem.

Marta z wyczerpaną uwagą ścigająca szczegóły sceny, która bliską łączność miała z własnym jej położeniem, widziała, że Ludwika Żmińska pisała list po francusku, umieściła w nim cyfrę wyrażającą sumę 600 rubli, na kopercie zaś wypisała jedno z hrabiowskich nazwisk krajowych i dodała doń nazwę najpiękniejszej w Warszawie ulicy. Uczyniwszy to wszystko z grzecznym uśmiechem wręczyła pismo Angielce, która powstała, skłoniła się i wyszła z pokoju krokiem lekkim, z głową podniesioną i uśmiechem zadowolenia na ustach.

„Sześćset rubli rocznie – myślała Marta – jakież to bogactwa, mój Boże! jakie to szczęście móc tyle zarobić! Gdyby mi choć połowę sumy tej przyrzeczone, byłabym spokojna o Jancię i o siebie!”

Myśląc tak młoda kobieta z zajęciem i mimowolnym politowaniem spoglądała na osobę, z którą po odejściu Angielki gospodyni domu rozmowę rozpoczęła.

Była to kobieta mogąca mieć około lat sześćdziesięciu, drobna, chuda, ze zwiędłą twarzą, okrytą mnóstwem zmarszczek, z zupełnie prawie białymi włosami, w dwa gładkie pasma przyczesanymi pod kapeluszem czarnym, zmiętym i bardzo dawną modę pamiętającym. Czarna wełniana suknia i jedwabna starożytna mantylka²⁵ zwisały na chudym ciele staruszki, ręce jej, przezroczyście, białe i drobne, niespokojnym ruchem mięły wciąż i obracały w kościstych palcach leżącą na kolanach białą, płócienną chustkę. Podobnaż niespokojność malowała się w błękitnych znać niegdyś, lecz teraz spłowiałych i pozbawionych blasku jej źrenicach, które to podnosiły się na twarz gospodyni domu, to okrywały się zaczerwienionymi powiekami, to przebiegały z przedmiotu na przedmiot, odzwierciedlając tym niejako niepokój i bolesne targanie się steranego umysłu, szukającego dla siebie jakiegoś niby punktu oparcia, jakiegoś przytułku i ukojenia.

– Czy pani byłaś już kiedy nauczycielką? – wymówiła po francusku Ludwika Żmińska zwracając się do staruszki.

Biedna kobieta poruszyła się na krześle, przebiegła oczami wzdłuż i wszerz przeciwległą ścianę, konwulsyjnym ruchem zacisnęła palce wkoło zwiniętej w kłęb chustki i zaczęła z cicha:

– *Non, madame, c'est le premier fois que je... je...*²⁶

Urwała; szukała widocznie obcych wyrazów, którymi by wypowiedzieć mogła myśl swoją, ale one umykały zmęczonej jej pamięci.

– *J'avais...* – zaczęła po chwili – *j'avais la fortune... mon fils avait le malheur de la perdre...*²⁷

Gospodyni domu zimna i wyprostowana siedziała na kanapie. Błędy językowe popełniane przez staruszkę, trudna i przykro brzmiąca jej wymowa nie wywołały na usta jej uśmiechu, tak jak znękanie jej i bolesny niepokój nie zdawały się budzić w niej współczucia.

– To smutno – rzekła – i pani tego jednego tylko masz syna?

– Nie mam go już! – zawołała po polsku stara kobieta, lecz nagle przypominając sobie obowiązek wykazania umiejętności obcej mowy, dodała:

– *Il est mourru par désespoir!*²⁸

Spłowiałe źrenice staruszki nie zwilżyły się łzą ani zaświeciły najmniejszym blaskiem, gdy wymawiała ostatnie wyrazy, ale blade, wąskie usta jej drgnęły wśród roju otaczających je zmarszczek i pierś wklęsła zadrżała pod staroświecką mantylką.

---

²⁵ Mantylka – dawne okrycie damskie, rodzaj pelerynki.

²⁶ Non, madame... itd. – wszystkie odpowiedzi staruszki pełne są rażących błędów gramatycznych lub polegających na dosłownym tłumaczeniu utartych zwrotów polskich. Non madame, c'est le premier fois que je...je... (popr.: la première fois) – Nie, pani, po raz pierwszy, ja... ja...

²⁷ J'avais la fortune... – miało oznaczać „miałam majątek ziemski (fortune)”, wyraz „la fortune” oznacza jednak „szczęście”, nie „majątek”, a słowo „avoir” (mieć) nie jest także właściwie użyte. Mon fils avait le malheur de la perdre (popr.: eut le malheur) – mój syn miał nie-szczęście ją (ową „fortune”) utracić. Błąd polega tu na użyciu czasu przeszłego niedokonanego zamiast dokonanego.

²⁸ Il est mourru par désespoir! – wyrażenie świadczące o zupełnej nieznamomości gramatyki. Miało to znaczyć „umarł z rozpacz” – il est mort de désespoir. Staruszka użyła niewłaściwego imiesłowu i przyimka: „mourru” zam. „mort” i „par” (przez) zam. „de” (z).

– Pani posiadasz muzykę?²⁹ – zapytała gospodyni domu po polsku, jakby z kilku słów zamienionych dostatecznie już oświadczoną została z francuskim ukształceniem staruszki.

– Grywałam kiedyś, ale... bardzo już dawno... nie wiem doprawdy, czy mogłabym już teraz...

– A więc może niemiecki język...

Za całą odpowiedź staruszka przecząco wstrząsnęła głową.

– A więc czegoż pani dobrodziejka nauczać może?

Pytanie to zadany było tonem grzecznym wprawdzie, ale zarazem tak suchym i zimnym, że znaczyło tyleż, ile wyraźna odprawa. Stara kobieta przecież nie zrozumiała lub wysiliła się na niezrozumienie. Francuski język był znać tą z umiejętności jej, na którą rachowała najwięcej – przez którą spodziewała się otrzymać kęs chleba, mający uchronić od nędzy ostatnie dni steranego jej życia. Czując, że grunt usuwa się pod jej stopami, że właścicielka biura informacyjnego zamierza ukończyć rozmowę z nią nie udzieliwszy jej żadnej informacji, pochwyciła tę jedyną, ostatnią według niej deskę zbawienia i coraz silniej mnać płócienną chustkę w drżących palcach, pośpiesznie zaczęła:

– *La géographie, la histoire, les commencements de l'arithmétique...*³⁰

Umilkła nagle i osłupiały wzrok utkwiała w przeciwległej ścianie, bo Ludwika Żmińska powstała.

– Przykro mi to bardzo – zaczęła z wolna gospodyni domu – ale nie mam obecnie na widoku żadnego miejsca, które by dla pani odpowiednim być mogło...

Skończyła i stała z rękami założonymi na surowym staniku popielatej sukni, oczekując wyraźnie pożegnania. Ale staruszka siedziała jak przykuta do miejsca, ruchliwe dotąd ręce jej i oczy znieruchomiały, blade usta za to roztworzyły się i drgały nerwowo.

– Żadnego! – wyszeptała po chwili. – Żadnego! – powtórzyła i sztywna, niezależną jakby od niej samej mocą poruszona, z wolna podniosła się z krzesła.

Nie odchodziła jednak. Teraz dopiero powieki jej nabrzmiwały, blade źrenice zaszyły szklistą powłoką. Oparła trzęsącą się dłoń na poręczy krzesła i rzekła z cicha:

– Może potem... może kiedykolwiek potem... będzie jakie miejsce...

– Nie, pani, przyrzekać nie mogę – jednostajnie zawsze grzecznie i sztywnie odrzekła gospodyni domu.

Przez parę sekund zupełne milczenie panowało w pokoju. Nagle po zmarszczonych policzkach starej kobiety popłynęły dwa strumienie bujnych, obfitych łez. Nie wydała jednak żadnego głosu, nie wymówiła ani jednego słowa, skłoniła się gospodyni domu i szybko opuściła pokój. Wstydziła się może łez swych i pragnęła ukryć je co najprędzej albo może do miejsca innego, lecz podobnego temu, jakie opuszczała, śpieszyła z nową nadzieją po nowy zawód...

---

²⁹ Pani posiadasz muzykę? – typowy galicyzm, to jest zwrot żywcem przeniesiony z jęz. francuskiego. Znaczy tyle, co; „Czy pani umie grać (na fortepianie)?”

³⁰ *La géographie, la histoire, les commencements de l'arithmétique* (franc.) – dwa błędy: „la histoire” zam. „l'histoire” oraz dosłowne a niedopuszczalne przetłumaczenie polskiego wyrażenia „początki arytmetyki”.

Teraz Marta została sam na sam z kobietą, która rozstrzygać miała kwestię spełnienia lub upadku najdroższych dla niej nadziei, najusilniejszych pragnień. Nie czuła się przeleknioną, tylko głęboko smutną.

Sceny, które od kilku chwil przesuwały się przed jej oczami, wywarły na umyśle jej silne wrażenie, tym silniejsze, że całkiem nowe. Nie była przyzwyczajoną do widoku ludzi szukających zarobku, upędzających się za kęsem chleba, me odgadywała, nie przeczuwała nigdy, aby gonitwa ta zawierała tyle w sobie niepokojów, udręczeń, zawodów. Praca zjawiała się w wyobraźni Marty, ilekroć dotąd myślała o niej, w postaci czegoś, po co nachylić się tylko trzeba, aby osiągnąć przedmiot upragniony. Tu, na pierwszej zaraz stacji nieznanego tej drogi, zaczynała domyślać się rzeczy strasznych, niemniej jednak nie drżała, upewniała siebie w myśli, że ją, kobietę młodą i zdrową, starannie kiedyś wychowywaną przez najlepszych rodziców, ją, towarzyszkę człowieka rozsądnego i umysłową pracą zarabiającego sobie na życie, spotkać nie może los podobny temu, jaki spotkał tę biedną, smutną dziewczynę, którą spotkała na wschodach, i tę stokroć nieszczęśliwszą jeszcze staruszkę, która odeszła przed chwilą z dwoma strumieniami łez opływającymi zmarszczone policzki.

Ludwika Żmińska zaczęła od pytania, od którego zwyczajnie znać zaczynała rozmowy ze zjawiającymi się kandydatkami na nauczycielskie posady:

– Pani trudniłaś się już nauczycielstwem?

– Nie, pani; jestem wdową po urzędniku zmarłym przed kilku dniami. Teraz dopiero po raz pierwszy pragnę rozpocząć zawód nauczycielki.

– A! więc posiadasz pani może świadectwo ukończenia którego z wyższych naukowych zakładów?

– Nie, pani; wychowałam się w domu.

Słowa te dwie kobiety zamieniały ze sobą po francusku. Marta wyrażała się w języku tym poprawnie i z łatwością, wymowa jej nie była jak najdoskonalszą, ale nie raziła żadnymi osobliwymi uchybieniami.

– Jakichże przedmiotów pani możesz i życzysz sobie udzielać?

Marta nie zaraz odpowiedziała. Rzecz dziwna, przyszła tu z zamiarem wyjednania dla siebie miejsca nauczycielki, ale nie wiedziała dobrze, czego właściwie nauczać mogła i chciała. Nie była przyzwyczajoną do rachowania się z posiadanymi zasobami umysłu, wiedziała tylko o tym, że to, co umiała, było zupełnie wystarczającym dla kobiety, zostającej w tych położeniach, w jakich ona zostawała, dla córki szlacheckiej, dla żony urzędnika. Nie czas jednak był namyślać się długo; pamięci Marty nasunęły się naturalnie te przedmioty, nad którymi w dzieciństwie pracowała najwięcej, które stanowiły tło ukształcenia jej i jej rówieśnic.

– Mogłabym dawać lekcje muzyki i francuskiego języka – rzekła.

– Co do drugiego – odparła gospodyni domu – uważam, iż pani posiadasz wymowę francuską dość biegłą i poprawną, a chociaż nie jest ona jeszcze wszystkim, czego potrzeba dla możliwości nauczania, to jednak pewną jestem, iż pani i gramatyka, i pisownia, i może nieco piśmiennictwo francuskie obcymi nie są. Co do muzyki... racz pani przebaczyć... ale muszę znać stopień artystycznego jej wykształcenia, ażeby znaleźć sposób odpowiedniego dlań zużytkowania.

Na blade policzki Marty wystąpiły rumieńce. Wychowała się w domu, nie zdawała nigdy egzaminów żadnych przed nikim, nie produkowała się nawet przed światem, bo w kilka miesięcy po ślubie, zamknawszy kupiony jej przez

męża fortepian, otwierała go za ledwie parę razy, i to wtedy zawsze; kiedy gry jej słuchały tylko cztery ściany ładnego jej saloniku i drobnutkie uszki Jan-ci, skaczącej na kolanach piastunki w takt muzyki matczynej. A jednak żądanie właścicielki informacyjnego biura nie miało w sobie nic takiego, co by obrażać powinno, zasadzało się na tym prawidło prostym i powszechnie w świecie pracujących przyjętym, że aby powiedzieć coś o cenie i właściwościach przedmiotu, trzeba go naprzód obejrzeć, zważyć i tak dopasować, kędy on okaże się potrzebnym i stosownym. Rozumiała to Marta, podniosła się z fotelu i zdjawszy rękawiczki przystąpiła do fortepianu. Tu stała chwilę z oczami spuszczone na klawiaturę. Przypominała sobie paniński swój repertuar muzyczny i wahała się pomiędzy kompozycjami, które darzyły ją niegdyś pochwałą nauczycielki i uściskami rodziców. Usiadła i rozmawiała jeszcze wciąż ze swoją pamięcią, gdy drzwi otworzyły się z łoskotem, a od progu ozwał się głos kobiety, ostry i przenikający:

– *Eh bien, mame! La comtesse arrive-t-elle à Varsovie?*³¹

Ze słowami tymi wpadła raczej, niż weszła do pokoju kobieta żwawa, przystojna, ciemnej płci, średniego wzrostu, w oryginalnym płaszczku z pasowym kapiszonem³², jaskrawo odbijającym przy głębokiej czarność włosów i śniadości cery. Czarne połyskliwe oczy przybyłej obieżyły szybko pokój i spotkały się z postacią kobiety siedzącej przy fortepianie.

– *Ah, vous avez du monde, madame!*³³ – zawołała – *continuez, continuez, je puis attendre!*³⁴

Mówiąc to rzuciła się w fotel, oparła głowę o tylną poręcz, skrzyżowała nogi, przez co ukazała bardzo zgrabne stopy obute w ładne buciki, i zakładając ręce na piersi, ciekawy, przenikliwy wzrok utkwiała w twarzy Marty.

Na policzkach młodej wdowy wzmogły się rumieńce, nowy świadek popisowej gry jej nie ujmował przykrości jej położenia. Ale Ludwika Żmińska zwróciła ku niej głowę z tym szczególnym zajęciem i wyrazem twarzy, które zdają się mówić: „Czekamy!”

Marta zaczęła grać. Grała *la Prière d'une Vierge*³⁵. W porze, w której uczyła się muzyki, młode panny grywały powszechnie *la Prière d'une Vierge*, tę tkliwą kompozycję, której tony w całość pełną melancholii zlewały się z wnikającymi przez okna księżycowymi promieniami i ulatującymi z piersi dziewczycami westchnieniami. Ale salonik informacyjnego biura oświetlony był jasnym, trzeźwym blaskiem dziennym, westchnienia kobiety grającej *la Prière d'une Vierge* nie były takimi westchnieniami, które leca „w nadziemskie krainy” lub na ów łąn zielony, kędy pędzi „konik wrony”, ale takimi, które tłumione, spychane na dno piersi, wciąż się jednak podnoszą, wlewając w ucho kobiety-matki prosty, ziemski, pospolity, trywialny, a jednak tragiczny, groźny, natarczywy, rozdzierający wykrzyk:

„Chleba! zarobku!”

---

³¹ Eh bien! mame (słowo „madame” w niedbalej potocznej wymowie)! La comtesse arrive-t-elle à Varsovie? (franc.) – A więc, pani, czy hrabina przybywa do Warszawy?

³² Kapiszon – rodzaj kapturka przy płaszczu damskim.

³³ Ah, vous avez du monde, madame! (franc.) – Ach, pani ma gości!

³⁴ Continuez, continuez, je puis attendre! (franc.) – Proszę sobie nie przerywać, mogę czekać.

³⁵ „La Prière d'une Vierge” – „Modlitwa dziewicy”, popularna sentymentalna kompozycja na fortepian Tekli Bondarzewskiej (1838–1862).

Wąskie brwi Ludwika Żmińskiej zsunęły się bardzo nieznacznie, przez co jednak fizjonomia jej stała się więcej jeszcze chłodną i surową, jak była wprzód; po śniadej twarzy Francuzki rozpartej w fotelu mknęły roje figlarnych uśmiechów. Marta czuła sama, że gra źle. Nie rozumiała już dziś tej wiązanki czułych tonów, która niegdyś wydawała się jej melodią anielską; palce jej utraciły wprawę i plątały się po klawiszach, nie zawsze na właściwe trafiając, myliła się w pasażach³⁶, cisnęła zbyt mocno pedał, opuszczała całe takty, zatrzymywała się i szukała po klawiaturze drogi, którą gubiła.

– *Mais c'est une petite horreur qu'elle joue là*³⁷ – zawołała Francuzka półgłosem wprawdzie, ale wykrzyk jej usłyszała i Marta.

– *Chut! mademoiselle Delphine!*³⁸ – szepnęła gospodyni domu.

Marta uderzyła ostatni akord tkliwej kompozycji i zaraz, nie podnosząc oczu ni rąk znad klawiszów, zaczęła grać *Nocturne* Zientarskiego³⁹. Czuła, jak niepomysłne dla niej wrażenie gra jej wywarła na kobietę trzymającą w swoim ręku najdroższe jej nadzieje; czuła, że niezręcznie dotykając klawiszów wypuszcza zarazem z dłoni jedno z nielicznych narzędzi zarobku, na jakie liczyła, że każdy fałszywy ton, spod palców jej wychodzący, rwie i przecina jedną z nielicznych nici, na których zawisł byt jej i jej dziecka.

„Muszę zagrać lepiej!” – powiedziała sobie w myśli i bez chwili namysłu zaczęła grać smętny *Nocturne*. A jednak nie grała lepiej niż wprzód, grała nawet gorzej, kompozycja była trudniejsza, w rękach odzwyczajonych od gry uczuwać zaczęła ból i zeszywnienie.

– *Elle touche faux, mame! hé! hé! comme elle touche! faux!*⁴⁰ – zawołała znowu Francuzka strzelając śmiejącymi się oczami i zgrabne stopy opierając na pobliskim fotelu.

– *Chut, je vous en prie, mademoiselle Delphine!*⁴¹ – powtórzyła gospodyni domu z lekkim niezadowoleniem wzruszając ramionami.

Marta wstała od fortepianu. Rumieńce jej, lekkie wprzód, przemieniły się teraz w purpurowe plamy, oczy błyszczały połyskiem silnego wzruszenia. Stało się! z dłoni jej wypadło jedno z narzędzi, na jakie rachowała, jedna z nici mogących prowadzić ją ku zarobkowi urwała się stanowczo. Wiedziała już teraz, że lekcji muzyki otrzymać nie może; nie spuściła oczu i pewnym krokiem przystąpiła do stołu, przy którym siedziały dwie obecne w pokoju kobiety.

– Nie miałam nigdy talentu do muzyki – zaczęła głosem dość cichym, ale nie stłumionym i nie drżącym – uczyłam się jej przecież przez lat dziewięć, ale do czego się nie ma zdolności, to zapomina się łatwo. Przy tym przez pięć lat po zamążpójściu nie grywałam wcale.

Mówiła to z lekkim uśmiechem. Utkwione w nią spojrzenia bystrych oczu Francuzki ciążyły jej dotkliwie, lękała się ujrzeć w nich litość lub szyderstwo.

---

³⁶ Pasaż – w muzyce: kilka szybko po sobie następujących tonów.

³⁷ *Mais c'est une petite horreur qu'elle joue là* (franc.) – Ależ to jest okropność, co ona wygrywa.

³⁸ *Chut! mademoiselle. (właśc.: mademoiselle) Delphine!* (franc.) – Tss, panno Delfino!

³⁹ Zientarski Romuald (1831–1874) – kompozytor polski, uczeń Elsnera, autor wielu kompozycji, przede wszystkim z zakresu muzyki kościelnej.

⁴⁰ *Elle touche faux, mame! hé! hé! comme elle touche faux* (franc.) – Fałszuje, proszę pani, oj, oj, jak ona fałszuje!

⁴¹ *Chut, je vous en prie, mademoiselle Delphine!* (franc.) – Tss, proszę panią, panno Delfino!

Ale Francuzka nie zrozumiała słów Marty, wymówionych po polsku, ziewnęła szeroko i głośno.

– *Eh bien! mame!*⁴² – zwróciła się do gospodyni domu – skończ pani ze mną, mam do powiedzenia kilka słów tylko. Kiedy hrabina przyjedzie?

– Za dni kilka.

– Pisałaś pani do niej o warunkach, jakie położyłam?

– Tak, i pani hrabina przyjęła je.

– Więc moje czterysta rubli są pewnymi?

– Najzupełniej.

– I małą siostrzenicę moją będę mogła mieć przy sobie?

– Tak.

– I będę miała osobny pokój, osobną służbę, konie do przejażdżki, kiedy zechcę, i dwa miesiące wakacji?

– Na wszystkie warunki te zgodziła się pani hrabina.

– To dobrze – powstając rzekła Francuzka – za kilka dni przyjdę dowiedzieć się znowu o przyjeździe pani hrabiny. Jeżeli jednak za tydzień nie przyjedzie lub nie przyśle po mnie, zerwę umowę. Czekać dłużej nie chcę i nie potrzebuję. Mogę mieć miejsc podobnych dziesięć. *Bonjour, madame*⁴³.

Kiwnęła głową gospodyni domu, Marcie i odeszła. U progu nasunęła na głowę pasowy kapiszon i otwierając drzwi zanuciła fałszywie francuską piosenkę. Marta po raz pierwszy w życiu uczyła coś na kształt zazdrości. Słuchając rozmowy francuskiej guwernantki z właścicielką biura myślała:

„Czterysta rubli i pozwolenie zatrzymania przy sobie małej siostrzenicy, osobny pokój, służa, konie, długie wakacje! Boże mój! ileż to warunków, jakże szczęśliwą, świetną jest pozycja tej kobiety, która jednak nie wydaje się ani bardzo ukształconą, ani wielce pociągającą! Gdyby mi przyrzeczono czterysta rubli rocznie i pozwolono mieć Jancię przy sobie...”

– Pani! – ozwała się głośno – rada byłabym otrzymać stałą jaką posadę.

Żmińska namyślała się chwilę.

– Nie jest to zupełnie niepodobnym, ale nie jest także i łatwym, a do tego wątpię, aby dla pani było korzystnym. Spodziewam się, iż pani uznasz, że w stosunkach z osobami udającymi się do mnie otwartość jest moim obowiązkiem. Z francuszczyzną pani niezłą, ale niezupełnie paryską, z małym, żadnym prawie ukształceniem muzycznym mogłabyś pani zostać nauczycielką tylko na początki.

– Co znaczy? – z bijącym sercem zapytała Marta.

– Co znaczy, że otrzymywałabyś pani 600, 800, najwyżej 1 000 złotych⁴⁴ rocznie.

Marta nie namyślała się ani chwili.

– Zgodziłabym się na tę zapłatę – rzekła – gdyby przyjęto mnie wraz z małą moją córeczką.

Oczy Ludwika Żmińskiej, wyrażające przed chwilą nadzieję budzący namysł, ochłodziły.

– A! – wymówiła – pani nie jesteś więc sama, masz dziecko...

---

⁴² Eh bien! mame! (franc.) – A więc, pani.

⁴³ Bonjour, madame (franc.) – Tu: żegnam panią; wyrażenie „bonjour” może znaczyć zarówno „dzień dobry”, jak „żegnam”, „do widzenia”.

⁴⁴ Złoty – zwyczajowo i nieoficjalnie na ziemiach zaboru rosyjskiego 15 kopiejek odzywano zlorówk.a, a ½ kop. – groszem, 30 gr. == 15 kop., 1 rubel = 6 zł 20 gr.

– Czteroletnią dziewczynkę, łagodną, spokojną, która nikomu nie wyrządziłaby nigdy przykrości żadnej...

– Wierzę – rzekła Żmińska – a jednak nie mogę udzielić pani najmniejszej nadziei otrzymania miejsca wraz z dzieckiem.

Marta patrzyła na mówiącą ze zdziwieniem.

– Pani – wymówiła po chwili – osobę, która tylko co stąd odeszła, przyjęto przecież wraz z małą jej krewną... i tylu... tylu innymi warunkami. Czy jest ona tak wysoce wykształconą?

– Nie – odpowiedziała Żmińska – wykształcenie jej nie przechodzi granic mierności; ale jest ona cudzoziemką.

Po ustach surowej właścicielki biura po raz pierwszy w ciągu rozmowy przewinął się uśmiech, a zimne jej oczy spojrzały w twarz Marty z wyrazem, który zdawał się mówić:

„Jak to! nie wiedziałaś więc o tym? Skądże przybywasz?”

Marta przybywała z rodzinnej wioski, kędy róże kwitły i słowiki śpiewały, z ładnego mieszkania przy ulicy Granicznej położonego, kędy były cztery ściany ustrojone, ogrzane, dokoła świat przed oczami jej zasłaniające; przybyła ona z krainy, w której panują naprzód naiwność i nieświadomość dziewczicy, potem wesołość i nieświadomość młodej mężatki, przybywała ona z tego kręgu żywiołów ludzkich, w którym niewiasta spuszcza oczy, a więc nic nie widzi, nie zapytuje o nic, a więc o niczym nie wie... Nie wiedziała lub mimochodem, przelotnie zaledwie zasłyszała była coś o tym, że co wolno Jowiszowi, tego nie wolno wołowi⁴⁵. Oczy Ludwiki Żmińskiej zimne, ale rozumne, z błędzącą w źrenicach ironią w tej chwili na nią spoglądające, mówiły jej;

„Tamta kobieta w pasowym kapiszonie, ostro mówiąca, głośno wykrzykująca, stopy na krzesło zakładająca, jest Jowiszem, ty, biedna istota, trywialnie urodzona na tej samej ziemi, na której rodzą się wszystkie matki wszystkich naszych dzieci, jesteś wołem”.

– Gdybyś się pani rozstać mogła ze swą córeczką, gdybyś umieściła ją gdziekolwiek, bardzo być może, iż znalazłabyś dla siebie miejsce z tysiącem złotych rocznie.

– Nigdy! – splatając ręce zawołała Marta – nigdy nie rozstanę się z moim dzieckiem, nie oddam go w ręce obce... Jest ono wszystkim, co pozostało mi na ziemi...

Wykrzyk ten przemocą wydarł się z piersi matki, ale Marta pojęła szybko niestosowność jego i bezużyteczność. Uczyniła nad sobą wysilenie i spokojnie mówić zaczęła:

– Skoro więc nie mogę mieć nadziei otrzymania posady stałej, racz pani dostarczyć mi lekcji prywatnych...

– Lekcji francuskiego języka? – wtrąciła gospodyni domu.

– Tak, pani, i innych przedmiotów także, jak na przykład geografii, historii powszechnej, historii literatury polskiej... Uczyłam się kiedyś tego wszystkiego, potem czytywałam, niezbyt wiele wprawdzie, zawsze jednak trochę czytywałam. Pracując nad sobą dopełniłabym moich wiadomości...

– Na nic by się to pani nie przydało – przerwała Żmińska.

– Jak to, pani?

---

⁴⁵ Co wolno Jowiszowi, tego nie wolno wołowi – dosłowne tłumaczenie znanego przysłowia łacińskiego: „Quod licet Jovi, non licet bovi”.

– Tak, bo ani ja, ani żadna z właścioleek biur informacyjnych nie mogłybyśmy sumiennie przyrzekać pani lekcji wspomnianych przez panią nauk...

Marta szeroko otwartymi oczami spoglądała na mówiącą kobietę; ta po krótkiej chwili przestanku dodała:

– Ponieważ zajmują się nimi wyłącznie prawie mężczyźni.

– Mężczyźni – wyjąkała Marta – dlaczego wyłącznie mężczyźni?

Żmińska podniosła na młodą kobietę oczy, które mówiły znowu: „Skądże przybywasz?”

Głośno zaś rzekła:

– Dlatego zapewne, że mężczyźni są mężczyznami. Marta przybywała z krainy błogiej nieświadomości niewieściej, zamyśliła się więc przez chwilę nad wyrazami właścioleki biura. Po raz pierwszy w życiu zawiłania i zagadnienia społeczne jawiły się przed jej oczami, mętne, niewyraźne; splątane ich zarysy, wywierając na nią bezwiedne, dolegliwe wrażenie, nie nauczały jej przecież niczego.

– Pani – odezwała się po chwili – zdaje mi się, iż zrozumiałam, dlaczego mężczyźni więcej pożądanymi są, gdy idzie o nauczanie; posiadają oni wykształcenie wyższe, gruntowniejsze niż kobiety... Tak, ale wzgląd ten może mieć miejsce tam tylko, gdzie nauczanie przybiera szerokie już rozmiary, gdzie wiedza nauczyciela powinna być tak obszerną i gruntowną, aby odpowiedzieć mogła potrzebom dojrzewającego już umysłu ucznia. Ale ja, pani, nie roszczę tak wysokich pretensji. Chciałabym nauczać początków historii, geografii, historii piśmiennictwa naszego...

– Początków tych nauczają zazwyczaj także mężczyźni... – przerwała Żmińska.

– Wtedy zapewne, kiedy idzie o dawanie lekcji chłopcom – wtrąciła Marta.

– I dziewczętom także – dokończyła właścioleka informacyjnego biura.

Marta zamyśliła się znowu.

– A więc – rzekła po chwili – cóż w dziedzinie nauczycielstwa pozostaje kobietom?...

– Języki, talenta...

Oczy Marty zaświeciły nadzieją. Ostatni wyraz Żmińskiej przypomniął jej jedno jeszcze narzędzie zdobywcze, o którym dotąd nie myślała.

– Talenta – wymówiła z pośpiechem – a więc nie tylko przecież muzyka... Ja uczyłam się rysować... chwalono nawet kiedyś moje rysunki.

Na twarzy Żmińskiej osiadł znowu wyraz obiecującego namysłu.

– Zapewne – rzekła – umiejętność rysunku może się pani na coś przydać, daleko mniej jednak, niżby się przydała biegłość w muzyce...

– Dlaczego, pani?

– Dlatego zapewne, że rysunek jest cichy, a muzyka głośna... W każdym razie – dodała Żmińska – przynieś mi pani próby swego rysunku. Jeżeli jesteś w nim pani bardzo biegła, jeżeli potrafisz wyrysować coś, co by oznajmiało talent wielki i wysoko ukształcony, będę mogła znaleźć dla pani jedną lub dwie lekcje...

– Bardzo biegłą w rysunku nie jestem – odparła Marta – nie zdaje mi się też, aby talent mój do rysowania był wielkim, ukształcenie zaś, jakie w nim posiadam, nie może wcale nazwać się wysokim. Znam przecież rysunek o tyle, abym początkowych prawideł jego nauczać mogła.

– W takim razie nie przyrzekam pani początkowych lekcji rysunku – spokojnie, krzyżując ręce na piersi rzekła Żmińska.

Ale dłonie Marty splatały się coraz silniej pod wpływem coraz przykrzejszego uczucia.

– Dlaczego, pani? – szepnęła młoda kobieta.

– Dlatego, że udzielają ich mężczyźni – odrzekła właścicielka biura.

Marta pochyliła głowę na piersi i tym razem przesiadła ze dwie minuty w głębokim pogrążona zamyśleniu.

– Przebacz pani – wymówiła po chwili, podnosząc twarz, na której malował się wyraz dręczącego niepokoju – przebacz pani, że tak długo zajmuję ją tą rozmową. Jestem kobietą niedoświadczoną, za mało może dotąd zwracałam uwagi na stosunki ludzkie i na porządek spraw, które nie tyczą się mnie osobiście. Nie rozumiem wszystkiego, o czym mi pani powiadasz, rozsądek mój, a zdawało mi się, że go mam, sprzecza się z tymi licznymi niemożnościami, jakie mi pani wskazujesz, bo nie dostrzega, jakie mogłyby być ich przyczyny. Otrzymanie pracy, jak największej ilości pracy, jest dla mnie więcej niż kwestią życia i śmierci, bo kwestią życia, a potem i wychowania mego dziecka... Myśli moje wikłają się... pragnęłabym słusznie sądzić o rzeczach, zrozumieć... ale... nie mogę... nie rozumiem...

Gdy Marta mówiła te słowa, właścicielka biura patrzyła na nią zrazu obojętnie, potem bacznie i ze skupioną uwagą, potem jeszcze chłodne oczy jej rozgrzały się cieplejszym światłem. Spuściła szybko wzrok i chwilę milczała, po surowym czole jej przesunęło się parę ruchomych zmarszczek, smutny uśmiech owinał na chwilę obojętne zwykle usta. Urzędowa powłoka, którą okrywała się właścicielka informacyjnego biura, nie opadła z niej całkiem, ale stała się przezroczysta; można było teraz dostrzec zza niej kobietę, która przypominała sobie niejedną kartę z własnego życia, niejedną obraz z życia innych kobiet. Podniosła z wolna głowę i spotkała spojrzeniem utkwione w nią, głębokie w tej chwili, błyszczące i niespokojne oczy Marty.

– Nie pani pierwsza – zaczęła głosem mniej suchym, niż dotąd mówiła – nie pani pierwsza przemawiasz do mnie w ten sposób. Od lat ośmiu, to jest od czasu, w którym stanęłam na czele zakładu tego, przychodzą tu wciąż kobiety różnych wieków, stanów, uzdolnień, rozmawiają ze mną i mówią: „Nie rozumiemy!” Ja rozumiem to, czego one nie rozumieją, gdyż wiele widziałam i niemniej doświadczyłam sama. Tłumaczenia jednak rzeczy dla niedoświadczonych, ciemnych i niezrozumiałych nie podejmuję się, wytłumaczają je każdemu dostatecznie walki niezbędne, zawody nieuniknione, fakty jasne jak dzień i zarazem ponure jak noc.

Gorzka jakaś ironia przebrzmiewała w głosie niemłodej kobiety o surowych rysach, gdy wymawiała te wyrazy. Oczy jej spoczywały wciąż na bladej już teraz twarzy Marty. Było w ich głębi nieco tego współczucia, z jakim człowiek dojrzały, znający dobrze ciemne strony życia, spogląda na naiwne dziecko, które całe je ma jeszcze przed sobą. Marta milczała. Powiedziała przed chwilą prawdę: myśli wikłają się w jej głowie, nie mogąc żadnym wyrazem objąć tego, co przedstawiło się nagle jej wyobraźni, obiegało jej rozważę. Jedną tylko rzecz spostrzegła jasno i wyraźnie: spostrzegła, że praca nie jest wcale przedmiotem takim, po który człowiek, po który mianowicie kobieta schylić by się tylko potrzebowała, aby go osiąść. I jeszcze jedną rzecz widziała jasno i wyraźnie: białą twarzyczkę Janci i wielkie, czarne oczy dziecięcia, których

wzrok bódł serce jej jak nieustanne, natarczywe przypomnienie jakiejś wielkiej, gwałtownej, nieodegnanej potrzeby...

– Daremnie pani łamiesz się z myślami swymi – ciągnęła po chwili Ludwika Żmińska – nic one ci nie powiedzą, bo nie żyłaś dotąd wśród świata rzeczywistego, miałaś swój świat marzeń panięńskich naprzód, uczuć rodzinnych potem, co było poza tym, to cię nie obchodziło. Nie znasz świata, choć przeżyłaś na nim lat dwadzieścia kilka, tak jak nie umiesz grać, choć uczyłaś się muzyki lat dziewięć. Otóż fakty, które ze wszech stron panią otoczą i własnym życiem twym rządzić będą, nauczą cię świata, ludzi, społeczeństwa. Co do mnie, to tylko powiedzieć chcę, mogę i powinnam. W społeczeństwie naszym, pani, taka tylko kobieta zdobyć sobie może zarobek dla życia dostateczny i los swój od wielkich cierpień i nędzy ochronić, która posiada wysokie udoskonalenie w jakiegokolwiek umiejętności lub prawdziwy jaki i energiczny talent. Wszelkie początkowe wiadomości i mierne uzdolnienia nie zdobywają nic wcale albo, co najwięcej, zdobywają suchy i twardy kęs chleba, rozmoczony chyba w łzach i okraszony – upokorzeniami. Środka tu nie ma, kobieta musi w jakimkolwiek dziale pracy być doskonałą, doskonałością tą wyrobić sobie imię, rozgłos, a więc wziętość. Jednym, dwoma stopniami stojąc niżej w umiejętności, talencie, wszystko ma przeciwko sobie – za sobą nie ma nic.

Marta słów tych słuchała z chciwością, ale im dłużej słuchała, tym więcej stawało się widocznym, że i do jej głowy takie napływają myśli, na usta tłoczy się wyrazy.

– Pani! – wymówiła – czyliż wszyscy mężczyźni także muszą posiadać doskonałość jakąś, aby zdobyć sobie byt wolny od wielkich cierpień i nędzy?

Żmińska zaśmiała się z cicha.

– Sąż – rzekła – doskonałymi w jakiegokolwiek umiejętności kanceliści kopiujący po biurach cudze pisma, sklepowi i subiekci, metrowie uczący początków jeografii, historii, rysunków itd.?

– A więc – zawołała Marta z niezwykłym sobie uniesieniem – a więc przebac, pani, że raz jeszcze powtórzę: dlaczego, dlaczego pole pracy, otwarte dla jednych od początku do końca, mierzy się innym na piędzie i cale? Dlaczego brat mój, gdybym go miała, mógłby udzielać lekcji rysunku, tyleż co ja mając talentu i uzdolnienia, a ja nie mogę? Dlaczego mógłby kopiować po biurach cudze pisma, a ja nie mogę? Dlaczego jemu pozwolonym by było zużytkować dla siebie i swoich wszystko, wszystko, cokolwiek by posiadał w zasobach swego umysłu, a ja nic więcej, zużytkować nie mogę jak grę na fortepianie, do której nie mam zdolności, i znajomość obcych języków, którą posiadam w niskim stopniu?

Marta mówiła to ustami drżącymi, oczy i policzki jej zapalały. Nie była świetną damą, na aksamitnej sofie salonu snującą dowcipną gawędkę o równouprawnieniu kobiet, ani teoretykiem w czterech ścianach gabinetu, ważącym i mierzącym mózg męski i kobiecy w celu wynalezienia pomiędzy nimi podobieństw i różnic. Pytania, cisnące się na jej usta, były pytaniami, które targały serce matki, rozpały głowę kobiety ubogiej, wysuwały się przed nią jak puklerz zasłaniający od – śmierci głodowej!

Żmińska wzruszyła lekko ramionami i rzekła z wolna:

– Powtórzyłaś pani wiele razy: dlaczego? Nie formułując kategorycznie odpowiedzi, powiem pani, iż dlatego zapewne najbardziej i przede wszystkim, że mężczyźni są głowami domów, ojcami rodzin.

Marta patrzyła w mówiącą kobietę jak w tęczę. Silne połyski oczu jej, wywołane przed chwilą ciekawością myśli i gwałtem uczuć, kryły się za dwoma łzami, które wypłynęły spod powiek i oszklify źrenice. Ręce jej splotły się jakby mimo woli.

– Pani – wymówiła – i ja także jestem matką.

Ludwika Żmińska powstała. W przedpokoju ozwał się dzwonek zwiastujący przybycie nowej jakiejś osoby, właścicielka biura zmierzała do ukończenia rozmowy z młodą wdową.

– Uczynię wszystko, co będę mogła, aby wynaleźć, dla pani odpowiednie zajęcie; nie spodziewaj się pani jednak otrzymać je prędko. W ogóle w dziedzinie nauczycielstwa ofiara pracy⁴⁶ przewyższa o wiele jej żądanie. Nauczycielki z bardzo wysokim językowym i artystycznym uzdolnieniem byłyby pożądanymi i otrzymują świetnie stosunkowo posady, takich jest przecież, najmniej, za mało nawet w stosunkach do potrzeby; co do początkowego zaś nauczania, zajmuje się nim lub zajmować pragnie takie mnóstwo kobiet, że nadmierna ta konkurencja nie tylko spowodowała niesłychanie niską cenę pracy, ale utrudnia, dla większości uniemożliwia zdobycie tej ostatniej! Powtarzam jednak, że uczynię wszystko, co będę mogła, aby znaleźć dla pani lekcje. Idzie tu zresztą tak dobrze o interes pani, jak o mój własny. Za dni kilka, za tydzień, chciej pani przyjść tu znowu, a może znajdziesz już jaką wiadomość.

Mówiąc te słowa, właścicielka biura od stóp do głowy okryta już była urzędowym chłodem i sztywnością, w pokoju bowiem ukazała się nowa postać kobieca.

Marta odeszła. Zstępowała ze wschodów powoli. Nie płakała tak, jak owa młoda dziewczyna, która przed godziną tę samą przebywała drogę, ale była głęboko zamyśloną. Wyszedłszy dopiero na ulicę oderwała wzrok od ziemi i przyspieszyła kroku. Miała jeszcze dnia tego wiele do uczynienia.

W kamienicy sąsiadującej z tą, w której było jej mieszkanie, znajdowała się garkuchnia⁴⁷. Marta weszła do zakładu tego i prosiła o przynoszenie jej obiadów. Przez wzgląd na bliskość miejsca i z warunkiem małej dopłaty zgodzono się przysyłać jej obiady na poddasze przez małego posługacza. Żądano tylko opłaty z góry, która wynosić miała dziesięć złotych tygodniowo, sumę wielką dla Marty, której majątek cały wynosił niespełna złotych dwieście.

Otwierając pugilaresik, który majątek ten mieścił w sobie, Marta uczuła pewien nieokreślony, ale dolegliwy niepokój. Uczucie to zwiększyło się w niej jeszcze, gdy wstąpiwszy do mieszkania rządcy domu, wręczyła mu dwadzieścia pięć złotych miesięcznej opłaty za wynajmowanie izdebki i znajdujących się w niej sprzętów. Wprzód jeszcze kupiła w sklepiku z wiktuałami trochę cukru, herbaty, kilka bułek, małą lampkę i trochę nafty. Wszystko to razem o czwartą część zmniejszyło jej majątek.

Jancia, zamknięta przez cały ranek w izdebce, wydała okrzyk radości, usłyszawszy klucz obracający się w zamku. Rzuciła się na szyję wchodzącej matki i twarz jej okryła pocałunkami.

---

⁴⁶ Ofiara i żądanie pracy – terminy odpowiadające dzisiejszym „podaż” i „popyt” na rynku pracy.

⁴⁷ Garkuchnia – podrzędna restauracja, w której można było także zamawiać obiady do domu.

Wrażenie chwili jest jedyną mocą silnie działającą na organizacje dziecięce. Przyszłość nie istnieje dla ich myśli, przeszłość zaciera się szybko w ich pamięci. Dzień wczorajszy jest już dla dziecka odległą przeszłością, to, co było, działo się lub stało przed kilku dniami, znika i rozlewa się przed ich oczami w mgłę zapomnienia. Jancia była wesoła.

Wąski promień słońca, wnikający do izby na poddaszu przez małe okienko, radował ją, kominek z okopconą głębią zastanawiał i zaciekawiał, zawierała znajomość z nowymi sprzętami, śmiała się z dwóch krzeseł, u których jedna noga krótszą była od trzech innych, i porównywała je do kalek starszusków, widywanych przez nią na ulicach miasta. Samotność, wśród jakiej przepędziła cały ranek, utworzyła w główce jej zapasik myśli, które języczek spragniony mówienia z pośpieszanym i głośnym szczebiotem wypowiadał przed matką.

Po raz pierwszy wesołość dziecięcia ciężkie wrażenie wywarła na umyśle Marty. Wczoraj gdy Jancia lepiej jeszcze pamiętała o znikłej przed oczu jej postaci ojca, kiedy zasmucona utratą ścian, wśród których żyła dotąd, i wszystkich pięknych rzeczy, do których widoku nawykła, z płaczem odmawiała pożywienia, wielkie czarne swe oczy podnosiła na twarz matki z wyrazem bolesnego błagania i bezświadomego przerażenia, Marta oddałaby wszystko, co pozostało jej jeszcze, aby wywołać uśmiech na drobne jej usteczka, rumieniec zdrowia na poblądłe policzki. Dziś srebrny śmiech dziecka napełniał ją nieokreśloną, ale ciężką trwogą. Cóż więc zmieniło się w jej położeniu? Była samotną jak wczoraj, ubogą jak wczoraj, ale pomiędzy wczoraj i dziś stał ów ranek probierczy, w którym po raz pierwszy, wszedłszy w świat nieznaną, ściślej niż kiedykolwiek poratowała się sama z sobą. Wczoraj była pewną, że nim doba upłynie, będzie już posiadała w ręku możliwość pracowania i obrachowania się ze spodziewanym zarobkiem, mającym pewne określone zarysy nadać jej przyszłości. Doba upłynęła, a przyszłość pozostała nieokreśloną. Kazano jej czekać, nie oznaczając nawet czasu oczekiwania, czekać na coś, co w każdym razie będzie musiało być bardzo drobnym.

„Jakże byłam niedoświadczoną myśląc, iż oczekiwać nie będę potrzebowała, jakże byłam nierozumną. Spodziewając się od siebie samej rzeczy wielkich!” Tak myślała Marta stojąc wieczorem u okna, za którym wisiało czarne niebo jesienne i wielkie miasto gwarzyło nieustannie.

„Co za natłok! Wszystkie stany, wieki, narodowości cisną się tam, kędy ja iść zamierzylam! Czy utworzę sobie drogę wśród tego tłumu i czym utworzę, skoro tak małe posiadam narzędzia do walki! A jeśli nie wpuszczą mnie wcale na drogę tę, jeżeli upłynie tydzień, dwa, miesiąc, a ja nie znajdę zarobku?”

Na myśl tę zimny dreszcz przebiegł po ciele Marty. Odwróciła głowę szybko i ogarnęła uszpioną główkę Janci takim wzrokiem, jakby się o nią nagle przełękła, jakby nagle ujrzała wiszące nad nią groźne jakieś niebezpieczeństwo.

*

Brzydki to był szary, dżdżysty, błotnisty dzień listopadowy, w którym Marta bardzo pośpiesznym krokiem dążyła z ulicy Długiej na Piwną, z biura informacyjnego do domu. Obłoki płakały, ale twarz młodej kobiety jaśniała. Ludzie osłaniaли się przed deszczem parasolami, przed chłodem płaszczami, ale ona nie osłaniając się niczym, obojętna na dokuczliwość natury, tak jak

obojętną byłaby zapewne w tej chwili na jej pieśczoć, biegła lekko po zblonych chodnikach, z głową podniesioną, ze wzrokiem błyszczącym.

Nigdy jeszcze, odkąd na wysokim zamieszkała poddaszu, przebycie wąskich, brudnych, ciemnych, trzy piętrowych wschodów nie przyszło jej z taką łatwością. uśmiechała się wydostając z kieszeni klucz ciężki i rdzewiały, z uśmiechem przestąpiła, przeskoczyła niemal próg izby, przyklękła, otworzyła ramiona i milcząc przycisnęła mocno do piersi czarnookie dziecko, które z krzykiem radości rzuciło się na jej spotkanie. Przyłgnęła ustami do czoła dziewczynki.

– Dzięki Bogu, dzięki Bogu, Janciu! – szepnęła chciała coś więcej powiedzieć, nie mogła; dwie łzy spłynęły na uśmiechnione jej usta.

– Czego ty, mamó, śmiejesz się? Czego ty płaczesz? – zaszczebiotała Jancia, drobnymi rączkami muskając rozpalone policzki matki.

Marta nie odpowiedziała; zerwała się z ziemi i spojrzała w czarną głębię komina. Teraz dopiero uczuła, że była zmoknięta, że w izbie było zimno.

– Możemy dziś sobie ogień rozpać na kominku – rzekła, biorąc zza pieca jedyną znajdującą się tam wiązkę drzewa.

Jancia poskoczyła z radości.

– Ogień! ogień! – wołała – Ja lubię ogień, mamó! Tak dawno nie zapalałaś już go na kominku!

Kiedy żółte płomienie strzeły do góry, gorącym blaskiem napełniły czarną głąb komina i falę przyjemnego ciepła rozlały po izbie, Marta usiadła przed ogniem i wzięła dzieć swe na kolana.

– Janciu! – rzekła pochylając się ku bladej twarzyczce – jesteś małą jeszcze dzieciną, ale powinnaś zrozumieć już to, co ci powiem.

Mama twoja była bardzo, bardzo biedną, bardzo smutną. Wydała wszystkie swoje pieniążki i za kilka dni nie miałaby już za co kupić ani obiadu dla ciebie i dla siebie, ani drewek do zapalenia w piecu. Dziś dano mamie twojej robotę, za którą jej zapłać... Dlatego przychodząc mówiłam ci, abyś podziękowała Bogu, dlatego rozpać ten piękny ogień, aby nam było dziś ciepło i wesoło...

Marta otrzymała w istocie robotę. Po miesiącu oczekiwania, po kilkunastu bezowocnych wycieczkach do informacyjnego biura, Ludwika Źmińska oświadczyła młodej kobiecie, iż otrzymała dla niej lekcję francuskiego języka. Zarobek ów, pół rubla codziennie wynosić mający, wydał się Marcie otworzoną przed nią kopalnią bogactw. W tej samej izbie, w której mieszkała teraz, również oszczędnie, oszczędniej może niż dotąd opędzając swe potrzeby, z zasobem tym żyć mogła z dzieckiem. Żyć mogła! Dwa te wyrazy znaczyły wiele dla kobiety, która w przeddzień jeszcze otrzymania pomyslniej tej wiadomości dowiadywała się, gdzie i komu sprzedać można zbywającą część odzieży.

Do tego jeszcze pierwszy błysk pomyslności oświecił perspektywę z lepszą przyszłością u końca.

– Jeżeli – rzekła Źmińska – w domu, do którego cię wprowadzam, zdobędziesz sobie imię nauczycielki sumiennej i umiejetnej, bardzo być może, iż lekcje jej zażadanymi będą przez wielu innych. Wtedy otrzymasz pani prawo nie tylko wyboru, ale wymagania warunków zyskowniejszych nad te, które ci teraz ofiarowanymi zostały.

Były to słowa, którymi Ludwika Żmińska zakończyła rozmowę z młodą wdową. W głowie Marty uwięzły głęboko dwa wyrazy „sumienną i umiejętną”.

Pierwszy z dwóch tych wyrazów nie budził w niej najlżejszej obawy ni wątpliwości, drugi, nie wiedziała sama, dlaczego odpychała od siebie; pragnęła o nim zapomnieć, niby o czymś, co zmaćcić jej mogło pierwszą od dawna chwilę uspokojenia.

O oznaczonej godzinie Marta wchodziła do jednego z mieszkań przy ulicy Świętojerskiej położonych. W pięknym, smakownie i dość kosztownie urządzonym saloniku spotkała ją kobieta młoda jeszcze, bardzo ładna, bardzo ładnie ubrana, prawdziwy typ warszawianki, z układem⁴⁸ żywym i pełnym wdzięku, z twarzą oświeconą wyrazem bystrego pojęcia, z mową prędką, ożywioną i wytworną. Była to żona jednego z głośniejszych literatów miejscowych, pani Maria Rudzińska. Tuż za nią wbiegła do saloniku dwunastoletnia dziewczynka, śmiejąca się, błyskająca pojętymi oczami, powiewająca króciutką, ozdobną, według ostatniej mody sporządzoną sukienką i ciągnąca za sobą długi pasowy sznur, z którym przed chwilą odbywała zapewne po wygodnym i obszernym mieszkaniu swych rodziców gimnastyczne ćwiczenia.

– Panią Martę Świcką zapewne mam przyjemność widzieć – przemówiła gospodyni domu wyciągając jedną rękę ku przybywającej, drugą wskazując jej jeden z fotelów przy kanapie stojących. – Pani Żmińska mówiła mi wczoraj wiele o pani, szczerze więc cieszę się, że ją poznaję. Przedstawiam pani moją córkę a przyszłą jej uczennicę. Jadwisiu! Ta pani jest tak dobra, że chce dawać ci lekcje francuskiego języka, pamiętaj, abyś nie sprawiała jej najmniejszego zmartwienia i uczyła się tak dobrze jak przy panie Dupont!

Dziewczynka ze smukłą i giętką kibicią, z fizjonomią pełną swobody i pojętności, bez najmniejszego zmieszania ukłoniła się przyszłej nauczycielce swej bardzo zgrabnie.

W tej samej chwili w przedpokoju ozwał się dzwonek; do salonu jednak nikt nie wszedł, tylko po kilkunastu sekundach portiera, całkiem prawie przysłaniająca drzwi sąsiedniego pokoju, poruszyła się i w szczelinie, utworzonej pomiędzy ciężkimi fałdami pasowej materii, ukazała się para czarnych jak węgiel, ognistych oczu, należących widocznie do twarzy męskiej, bo ponad nią widać też było kawałek śniadego czoła, z gęstą, czarną, krótko przystryżoną fryzurą, a poniżej ukazywał się różek czarnej sterczącej bródki. Wszystko to jednak zaledwie było widocznym wśród gęstych załomów materii, a pozostało zupełnie niewidzialnym dla osób rozmawiających w salonie, profilem do drzwi zwróconych.

Gospodyni domu ciągnęła dalej rozmowę swą z Martą.

– Ostatnia nauczycielka córki mojej, panna Dupont, uczyła bardzo dobrze i Jadzia czyniła przy niej znaczne postępy. Mąż mój przecież sądził i mnie o tym przekonał, że niezupełnie dobrze było z naszej strony dawać sposobność pracowania cudzoziemce wtedy, gdy naokoło nas tyle znajduje się najzacniejszych kobiet miejscowych, tak usilnie poszukujących pracy i z taką trudnością ją znajdujących. Do wszystkich zresztą nauczycieli, którzy kształcą umysł naszej córki, tak ja, jak mąż mój zanosimy jedyną prośbę, aby nauczanie było gruntowne, szerokie, wyczerpujące, aby obejmowało wszystkie

---

⁴⁸ Układ – tu: sposób bycia.

gałęzie danego przedmiotu, tak iżby dziecko nasze mogło kiedyś władać nim i mieć go w zupełnym swym posiadaniu.

Marta skłoniła się w milczeniu i powstała.

– Jeżeli pani od dziś już rozpocząć raczysz lekcje... – rzekła gospodyni domu powstając także i uprzejmym gestem wskazując drzwi z portiera, zza której wraz z powstaniem dwóch kobiet zniknęła para oczu, wąsiki i bródka – oto jest gabinet przeznaczony do nauki dla mojej córki.

Gabinet skromniej był urządzony niż salon, panowały w nim przecież dobry smak i wygoda. Pod jedną ze ścian stał duży stół zielonym sukniem okryty, pełen książek, zeszytów i przyborów do pisania. Jadzia czuła się tu już u siebie i podnosząc ładne oczy na twarz przyszłej nauczycielki, z poważną miną przybliżyła do stołu wygodny fotel i położyła przed nim kilka książek i sporą ilość grubych zeszytów.

Marta jednak nie zaraz usiadła. Twarz jej, która po upłynionym świeżo miesiącu oczekiwania chudsza i bledsza była niż przedtem, okryła się w tej chwili wyrazem głębokiego zamyślenia, powieki w dół opadły, ręce, którymi objęła krawędź stołu, drżały nieco. Stała tak parę minut, z nieruchomą twarzą i postawą. Można by rzec, że rozmyślała nad tylko co usłyszanymi słowami matki swej uczennicy albo sama sobie zadawała pytanie jakieś, odpowiedzi na nie szukając w rozumie swym lub sumieniu. Gdy podniosła wzrok, spotkała się oczami z utkwionym w nią spojrzeniem gospodyni domu. Spojrzenie to opłynęło przez chwilę od stóp do głowy smukłą, delikatną, wytwornie piękną postać nowej nauczycielki. Zatrzymało się przydłużej na szerokiej białej taśmie, żalobną pręgą okalającej czarną jej suknię, i spoczywało teraz na bladej, zamyślanej jej twarzy z wyrazem współczucia i trochę ciekawości.

– Pani nosisz żalobę – zniżonym, łagodnym głosem wymówiła Maria Rudzińska – po matce może lub po ojcu...

– Po mężu – wyrzekła Marta z cicha, a powieki jej znowu w dół opadły zwolna i ciężko.

– Pani więc jesteś wdową! – zawołała Maria, a w głosie jej brzmiał ten żal, ta trwoga, jakich kobieta szczęśliwa w małżeństwie doświadcza, ilekroć sływszy, że ktoś podobne szczęście utracił, a więc że i jej własne wiekuistym zapewne nie jest – i może... może pani masz dzieci?

Tym razem Marta podniosła wzrok, w którym żywe zadrgały światła.

– Mam córkę, pani! – odrzekła, a jakby wyraz ten uderzył ją nagłym jakimś, nakazującym przypomnieniem, usiadła na podanym jej przed chwilą fotelu i rękami, które jeszcze drżały trochę, zaczęła jedną po drugiej otwierać złożone przed nią książki.

Z książek tych Marta dorozumiewać się mogła, że dwunastoletnia Jadzia wiele już uczyła się i daleko zaszła w nauce; o wysokiej znajomości języka, jaką posiadała przeszła nauczycielka dziewczynki, świadczyło tu i ówdzie rozsypane po zeszytach pismo biegle, przelamujące z widoczną łatwością największe trudności językowe, wnিকające w grunt i subtelne odcienie przedmiotu. Marta powiodła dłonią po oczach, jakby wzrok sobie rozjaśnić lub myśl jakąś natrętną odpędzić od siebie chciała, i zamykając kajety i książki, zadała uczennicy swej kilka pytań. Maria Rudzińska tymczasem odeszła ku oknu i wzięwszy do rąk drobną jakąś robótkę, gotowała się usiąść z nią przy małym stolyczku, gdy portiera rozchyliła się nieco i ozwał się zza niej głos męski i dźwięczny:

– Kuzynko Maryniu! proszę tu na chwilę!

Maria cicho przebyła pokój, przyjazne spojrzenie raz jeszcze zatrzymała na twarzy nowej nauczycielki swej córki i z cicha zamknęła za sobą drzwi za portierą ukryte, z gabinetu do salonu wiodące.

Na środku salonu stał młody, dwudziestosześcioletni może mężczyzna, szczupły, zgrabny, według ostatniej mody ubrany, ze śniadą, ściągłą twarzą, kruczymi włosami i jak węgiel czarnymi oczami. Powierzchność człowieka tego miłą była, a nawet na pierwszy rzut oka zajmująca. Uderzała w niej przede wszystkim niezmierna pełność życia swobodnego, wesołego, niecierpliwie jakby rwącego się i kapryśnie wybujałego. Pełność ta życia po bliższej uwadze wydawała się nawet jego nadmiarem. Źrenice młodego człowieka pały, migotały, wkoło ust na wpół okrytych czarnym wąsikiem wily się roje uśmieszków, to przymilających się, to figlarnych, to żartobliwych, cała fizjonomia w jednej sekundzie, jednym mgnieniu oka, mieniła się wyrazem dowcipu, żartu. Był to widocznie człowiek wiekuistej wesołości, wiekuistego śmiechu, ale zarazem widać było, że był to człowiek wesołego, o nic nie dbającego życia. To ostatnie objawiało się w zmęczonej nieco cerze jego twarzy, którą uwydatniały z przeciwieństwem młodość całej postaci, ognisty połysk źrenic, dziecinna niemal pustota uśmieszków.

W chwili gdy Maria Rudzińska wchodziła do salonu, postawa młodego człowieka tego była co najmniej osobliwa. Stał on twarzą zwrócony do zamkniętych przez gospodynię domu drzwi gabinetu, z postacią w tył nieco odgiętą, rękami wzniesionymi w górę, ze wzrokiem utkwionym w suficie. Teatralnej postawie tej towarzyszył wyraz twarzy, oznaczający również teatralne i wielce komiczne Wyglądające zachwycenie.

– Olesiu! – napominającym tonem wymówiła Maria – cóż to znowu za niedorzeczność?

– Bogini! – półgłosem, nie zmieniając postawy ni wyrazu twarzy, wymówił młody człowiek. – Bogini! – powtórzył i wzdychając na sposób bohaterów komedii, opuścił w dół głowę i ręce.

Maria nie mogła powstrzymać się od uśmiechu. Wzruszyła jednak ramionami i z robotą w rękę siadając na sofie rzekła tonem lekkiej wymówki:

– Zapomniałeś przywitać się ze mną, Olesiu!

Na te słowa młody człowiek poskoczył i kilka pocałunków złożył na rękę gospodyni domu.

– Przebacz, Maryniu, przebacz! – mówił tym samym wciąż co pierwiej patetycznym tonem – byłem tak zachwycony! och!

Usiadł na krześle obok młodej kobiety i przycisnąwszy dłoń do serca podniósł znowu wzrok na sufit. Maria patrzyła na niego tak, jak się patrzy na rozswawolone dziecko.

– Jakież znowu dziwactwo zajechało ci do głowy? – spytała po chwili, siląc się widocznie na powagę, lecz nie mogąc w zupełności ukryć uśmiechu. – Czy to w drodze do mego domu spotkałeś tę nową jakąś boginię, która cię w taki zachwyty pogrążyła? Boję się doprawdy bardzo, aby na cały już dzień nie pozbawiła cię ona rozsądku.

– Okrutna jesteś, Maryniu, z tym twoim rozsądkiem – z nowym westchnieniem wymówił młody człowiek – w twoim to właśnie domu ujrzałem tę piękność...

Przy ostatnim wyrazie z przesadzonym gestem wskazał na drzwi gabinetu. Maria wydawała się na wpół rozśmieszona, na wpół zdziwiona.

– Jak to? – rzekła – więc to o nowej nauczycielce Jadzi mówisz?

– Tak, kuzynko – przybierając nagle poważną minę odparł młody człowiek – mianuję ją królową wszystkich bogiń moich...

– Ale gdzieżeś ją widział, wietrzniku?

– Przychodząc do ciebie dowiedziałem się w przedpokoju, że jesteś zajęta rozmową z nową nauczycielką swojej córki. Nie chciałem ci przeszkadzać i wszedłszy drzwiami od kuchni zajrzałem przez portierę... Żart na stronę jednak – mówił dalej – cóż to za piękna osoba! jakie oczy! co za włosy! wzrost królewski!

– Olesiu! – z lekką niechęcią przerwała gospodyni domu – jest to widocznie nieszczęśliwa jakaś kobieta: nosi żałobę po mężu...

– Młoda wdówka! – podnosząc znowu oczy w górę, zawołał młody człowiek – nie wiesz może o tym, kuzynko, że nie ma na ziemi miłszych istot jak młode wdówki... naturalnie wtedy, gdy są ładne... twarz blada, oczy sentymentalne... Uwielbiam blade twarze i sentymentalne oczy u kobiet.

– Bredzisz! – wyrzekła Maria wzruszając ramionami – gdybyś nie był moim ciotecznym rodzonym bratem i gdybym nie wiedziała, że pomimo całej twej pustoty jesteś w gruncie dobrym chłopcem, mogłabym znienawidzić cię do prawdy za to dziwne lekceważenie kobiet...

– Lekceważenie! – zawołał młody człowiek – ależ, kuzynko, ja uwielbiam kobiety! Są to boginie serca mego i życia...

– Boginie, które liczysz na tuziny.

– Im więcej człowiek ma przedmiotów miłości, kuzynko, tym więcej kocha... Są to egzercycje⁴⁹, a tylko przez egzercycje serce nabiera tej siły, tego ognia, który...

– Dosyć już tego, Olesiu – z żywą już i widoczną niechęcią przerwała gospodyni domu – wiesz dobrze, jak martwi mię kierunek umysłu twego i serca...

– Kuzynko! Kuzyniu! Kuzyneczko! Amen! na Boga powiedz już amen! – zawołał młody człowiek odsuwając się wraz z krzesłem, na którym siedział, i składając ręce jak do pacierza – pięknym usteczkom kobiecym nic mniej nie przystoi jak kazanie...

– Gdybym była prawdziwie dobrą siostrą, mówiłabym ci je od rana do wieczora...

– I nic byś dobrego nie uczyniła, siostruniu. Kazanie powinno być krótkim, przepis wyjęty z praw moralnych, filozoficznych, artystycznych. Oto lepiej opowiedz mi cokolwiek o tej czarnookiej nimfie⁵⁰, która zaprawdę warta jest lepszego losu niż ślęczenie nad twoją Jadzią.

– Oto lepiej – żywo podjęła gospodyni domu – powiedz mi, dlaczego w tej porze dnia jesteś tutaj?

– I gdzież mam być, jeśli nią u stopek twoich, droga kuzynko?

– W biurze – krótko odpowiedziała Maria Rudzińska.

Młody człowiek westchnął, ręce załamał i głowę na pierś opuścił.

---

⁴⁹ Egzercycje – ćwiczenia.

⁵⁰ Nimfa – w podaniach starożytnych Greków nimfy – boginki uosabiające piękno i wdzięk przyrody.

– W biurze! – szepnął – o Maryniu! jakże jesteś okrutną! Czyliż jestem śledziem? powiedz mi, czy naprawdę podobny jestem do śledzia?

Wymawiając te pytania człowiek wiekuistego śmiechu podniósł głowę i patrzył na gospodynię domu tak szeroko rozwartymi oczami, z tak komicznym wyrazem żalu, obrazy i zdumienia, że Maria nie mogła wstrzymać się od głośnego prawie śmiechu.

Wkrótce jednak powaga zastąpiła u niej chwilowe rozweselenie.

– Nie jesteś śledziem – wyrzekła patrząc na robotę, którą trzymała w ręku, z obawy zapewne, aby nie zaśmiać się znowu – nie jesteś śledziem, ale jesteś...

– Nie jestem śledziem! – zawołał młody człowiek, jakby po wielkim przerażeniu oddychając głęboko – dzięki Bogu, nie jestem śledziem! Ponieważ zaś nim nie jestem, rzecz prosta, iż nie mogę po całych dniach dusić się w biurze jak śledź w beczce...

– Ale jesteś człowiekiem i powinienes raz już przecie poważniej zastanowić się nad życiem i jego zadaniami. Możnaż tak zawsze bąki tylko zbijać i za boginiami się upędzać? Żal mi doprawdy twego dobrego serca, które masz, i twych zdolności, których ci także nie brak. Jeszcze lat parę takiego życia, a staniesz się jednym z tych ludzi bez celu, bez zajęcia, bez przyszłości, których i tak już u nas za wiele...

Urwała i z wyrazem prawdziwego smutku spuściła twarz ku robocie. Młody człowiek wyprostował się i wymówił z uroczystością:

– Amen! Kazanie długie było, nie można mu przecie odmówić pewnej esencji moralnej⁵¹, w której skapane serce moje, jak w łzach umoczona gąbka, pada do stóp twoich, droga kuzynko!

– Olesiu! – rzekła powstając gospodyni domu – jesteś dziś nierozsądniejszym jeszcze jak zwykle... Nie mogę dłużej rozmawiać z tobą; idź do biura, a ja pójdę do kuchni!

– Siostruniu! Maryniu! do kuchni! *fi donc! c'est mauvais genre!*⁵². Żona literata do kuchni! Mąż jej pisze może o poetyczności obowiązującej niewiastę, a ona idzie do kuchni!

Mówiąc to wstał i z wyciągniętymi rękami patrzył na odchodzącą kobietę.

– Siostro! – zawołał raz jeszcze – Mario! ach, nie opuszczaj mię!

Maria nie odwróciła się i była już przy drzwiach od przedpokoju. Wtedy młody człowiek poskoczył ku niej i pochwycił jej rękę.

– Czy rozgniewałaś się na mnie, Maryniu? Czy naprawdę rozgniewałaś się na mnie? No, wstydź się! daj pokój! czyż chciałem cię obrazić? Czyż nie wiesz, że cię kocham jak rodzeniuteńką, najrodzeńszą siostrę? Maryńku! no, spójrzże na mnie! Cóżem winien, żem młody! Poprawię się, zobaczysz, niech tylko wprzódę postarzeję trochę!

Mówiąc to wszystko, całował ręce młodej kobiety, a fizjonomia jego mieniła się takim wyrazem połączonych lub szybko po sobie następujących – żalu, pustoty, smutku, czułości, przymilenia, że patrząc na nią można było śmiać się lub odejść wzruszając ramionami, ale gniewać się na to dorosłe dziecko nie było sposobu. Toteż Maria Rudzińska opierając się chwilę pieszczotom i przeprosinom brata skończyła na uśmiechu.

– Ileż bym dała za to, abyś ty mógł zmienić się, Olesiu...

---

⁵¹ Esencja moralna – sens moralny.

⁵² *Fi donc! c'est mauvais genre!* (franc.). Fe, to jest w złym tonie!

– Ileż bym dał za to, abym mógł zmienić się, Maryniu! ale... natura nie sługa, wilka do lasu... ciągnie...

Mówiąc ostatni wyraz skurczył się na kształt dziecka nieśmiało wyrażającego swe żądanie i wskazujący palec wyciągnął ku drzwiom od gabinetu.

– Czy znowu? – rzekła Maria kładąc dłoń na kłamce.

– Ani słowa już więcej nie powiem o czarnookiej tej bogini, którą, jak widzę, niby anioł stróż osłaniasz skrzydłami pobożnej opieki! – zawołał Oleś pochwytyjąc znowu rękę kuzynki – ale przedstawiś mię jej, siostruniu? Nieprawdaż, że przedstawiś?

– Ani myślę o tym – odparła Maria.

– Moja droga! moja miła! moja jedyna! przedstaw mię jej, gdy tu wejdzie! Powiedz: oto jest brat mój, wzór wszystkich przymiotów i doskonałości, chłopak poczciwy...

– I zarazem wielkie nic dobrego!

Z ostatnimi słowami Maria wyszła z salonu. Oleś stał chwilę przy drzwiach, jakby niepewny, czy ma zostać, czy pójść za siostrą, po czym okręcił się na pięcie, stanął przed lustrem, poprawił krawata i fryzury, zanucił piosenkę, przestał nucić, na palcach podszedł ku drzwiom od gabinetu i uchyliwszy portierę ucho przyłożył do drzwi.

Za drzwiami słychać było głos małej Jadzi mówiący:

– *L'imparfait du subjonctif!*⁵³ zapomniałam, jak mam pisać trzecią osobę. Z jakiego czasu, pani, tworzy się *l'imparfait du subjonctif*?

Odpowiedź nie zaraz nastąpiła. Słychać było przewracanie kartek książki. Nauczycielka szukała znać w książce odpowiedzi, jaką zmuszona była dać swej uczennicy.

– *Du passé défini de l'indicatif!*⁵⁴ – wymówiła po chwili Marta.

Oleś wyprostował się, wzniosł oczy w górę i powtórzył z cicha:

– *De l'in-di-ca-tif!* co za anielski głosik! W gabinecie panowała znowu cisza. Uczennica zajęta widać była pisaniem i po chwili dopiero ozwała się:

– *Bateau!*⁵⁵ nie wiem, pani, jak się pisze bateau. Eau czy au?

Odpowiedzi nie było, nauczycielka milczała.

– O! – szepnął Oleś – ciężko coś idzie mojej bogini! nie wie podobno, co odpowiedzieć na pytanie tej małej mądrali... a może marzy... ach!

Na palcach odszedł od drzwi i stanął przy oknie, zaledwie jednak spojrział przez szyby na dość ludną i ruchliwą ulicę, zawołał:

– Co widzę! panna Malwina tak rano już na mieście? Biegnę, leczę, pędzę!

Mówiąc to, pędził w istocie ku drzwiom i z wielkim impetem otwierając je, spotkał się oko w oko z Marią, która do salonu wracała.

– Dlaboga – rzekła gospodyni domu cofając się do przedpokoju – dokądże tak pędzisz? Czy do biura?

– Zobaczyłem przez okno pannę Malwinę – spiesznie wkładając paltot odpowiedział młody człowiek – poszła ku placowi Krasińskich, zapewne do sklepów po sprawunki. Muszę przecież być tam z nią koniecznie...

– Czy obawiasz się, aby panna Malwina nie wydała w sklepach za wiele pieniędzy, jeśli opiekować się nią nie będziesz?...

---

⁵³ *L'imparfait du subjonctif* (franc.) – czas przeszły niedokonany trybu względnego.

⁵⁴ *Du passé défini de l'indicatif* (franc.) – z czasu przeszłego dokonanego trybu oznajmującego.

⁵⁵ *Bateau* (franc.) – łódź.

– Głupstwo pieniądze! ale kawałeczek serca swego zgubić może po drodze. Do widzenia, Maryniu... kłaniaj się ode mnie czarnookiej bogini...

Ostatnie słowa wymawiał już na wschodach. W niespełna godzinę potem Marta wchodziła do izby swej na poddaszu. Opuszczając ją miała twarz ożywioną, krok lekki, z uśmiechem przyciskała do piersi i całowała w czoło małą córkę, nauczając ją, jak w czasie nieobecności jej bawić się ma ze swą lalką i dwoma kalekami krzesłami, służącymi lalce za łóżko i kołyskę; wróciła powolnym krokiem, ze spuszczonej oczami i wyrazem ciężkiego zamyślenia na twarzy. Powitalnym wykrzykiem i uściskiem dziecka odpowiedziała przelotnym zaledwie, milczącym pocałunkiem. Jancia popatrzyła na matkę swymi wielkimi, pojętymi oczami.

– Mamo! – rzekła otaczając szyję matki drobnym ramieniem – czy nie dali ci roboty? Nie śmiejesz się już, nie całujesz mię, jesteś znowu taką, jaką byłaś wtedy... wtedy, kiedy ci nie dawano roboty.

Dwie te istoty różnych wieków tak zeszyły się ze sobą wśród biedy i osamotnienia, że dziecko z wyrazu twarzy i siły pocałunku odgadywało smutki i niepokoje kobiety. Tym razem jednak Jancia pytała daremnie, matka jej wsparła czoło na dłoni i w tak głębokie zapadła zamyślenie, iż nie słyszała nawet jej głosu. Po chwili jednak Marta powstała.

– Nie – rzekła z cicha – tak być nie może! Nauczę się, muszę nauczyć się, muszę umieć! Trzeba mi książek – dodała i po chwilowym namyśle otworzyła mały tłomoczek, wydobyła zeń jakiś przedmiot, owinęła go chustką i wyszła na miasto. Wróciła przynosząc ze sobą trzy książki. Była to gramatyka francuska, chrestomatia⁵⁶ i przeznaczona do użytku szkół historia francuskiego piśmiennictwa.

Wieczorem w izdebce na poddaszu paliła się mała lampka, a przy niej nad roztwartą książką siedziała Marta. Oparła czoło na dłoniach i pożerała oczami karty książki. Zawile prawidła gramatyczne, tysiączne zagadnienia jednej z najtrudniejszych w świecie pisowni plątały się przed oczami jej Jak pasma powikłanych nici, jak labirynt⁵⁷ wskazówek i faktów naukowych nieznanymi całkiem lub tak dobrze jak nieznanymi, bo zapomnianymi. Marta skupiała całą moc swego pojęcia, wszystkie siły swej pamięci, aby w ciągu jednego wieczoru, jednej nocy, zrozumieć, zapamiętać, przywłaszczyć sobie to, czego zrozumienie wymaca pracy lat kilku, pracy powolnej, cierplivej, systematycznej, loicznie⁵⁸ prowadzonego, stopniowo zaokrąglanego kursu. Biedna kobieta myślała, że wyężone, gorączkowe wysilenie wynagrodzić zdoła umysłowi lata zastoju, że drobna chwila obecna zaważy na szali z przeszłością całą i przeważy ją, że pragnienie niezmiernie jednoznaczny w życiu z możliwością. Łudziła się. Długo łudzić się jednak nie mogła. Wysilenia jej trawiły się w gorączce, nużyły ciało i ducha, samym swym naprężeniem uniemożliwiały postęp wszelki, chwila obecna, na wskroś przejęta dolegliwym niepokojem, niewyraźną jeszcze, lecz już gryzącą gorycz sączyła w serce kobiety, która, opuszczona przez wszystko na ziemi, zaczynała pojmować, iż zawiodła się na samej sobie, że najmniej była przyjazną dla studiów, które, aby obfite przyniosły owoce, jak ptak dla rozwoju skrzydeł swych powietrza, potrzebują

---

⁵⁶ Chrestomatia – wypisy, wybór tekstów.

⁵⁷ Labirynt – w starożytności budynek o zagmatwanych przejściach, w których łatwo było pobrać. Tu: gmatwanina.

⁵⁸ Loicznie (arch.) – logicznie.

spokoju. Najsilniejsze pragnienie, najgorętsza aspiracja ducha⁵⁹, najgwałtowniejsze porywy woli nie mogły sprawić, aby umysł nieświadomy przejrzał od razu tajemnice nauki, aby władze pojęcia i pamięci nie wyćwiczone gięły się jak delikatne struny, jak błyskawice zakreślały szybkie kręgi, jak wosk rozmiękczony w probierczym ogniu wsiąkały w siebie to, czym je pojono.

Ludzić się długo Marta nie mogła, ale głusząc w sobie rozbiór wszelki, całą siłą umysłu swego i woli upierała się przy myśli: „Naucz się!” – tak jak rozbiitek walczący z falami morza całą siłą obu rąk swoich upiera się przy jedynej desce, której wsparcie wlewa mu do głowy myśl: „Utrzymam się na powierzchni!”

Teraz, jak wprzód, w ciągu długich jej jesiennych nocy na kształt szumiących wichrów huczały i nieskończoną gamą wzdymały się i opadały tajemnicze gwary wielkiego miasta, ale Marta już ich nie słuchała, słuchać lękała się, bo przejmowały ją tą nieokreśloną zgrozą, która ogarnia istotę ludzka uczuwającą bezpomocne zapadanie w żywioł potężny, nieznan, przepaścisty.

Teraz, o północnej godzinie, chodziła po izbie oświetlonej bladawym płomykiem lampki, z jaskrawymi rumieńcami na policzkach, z opuszczonymi na plecy czarnymi warkoczami, rękami splecionymi z nerwową siłą, ustami szepcącymi wciąż, szepcącymi wyrazy obce zaczerpnięte z tej książki, która, roztwarta pod promieniem lampy, jeżyła się jak kolcami rzędami tysiącznych końcówek, znaków, cyfr oznaczających prawidła, nawiasów – wyjątki. Książką tą było owo dzieło Chapsala i Noëla⁶⁰, nauczające mnogich tajemnic subtelnej mowy Franków⁶¹. Wyrazy powtarzane ustami Marty od zmroku do północy, częstokroć od północy do białego świtania, były to owe nudne deklinacje⁶² i koniugacje⁶³, nad którymi na kuli ziemskiej poziewają codziennie tysiące dzieci.

Ale Marta nie poziewała. Brzmienia suche i monotonne, ściany szkół napełniające echemi nudy, w ustach jej posiadały znaczenie tragiczne. Łamała się z nimi i z sobą, z pojęciem swym niewprawnym, z pamięcią nie wyćwiczoną, z myślą ulatającą gdzie indziej, z niecierpliwością wprawiającą ciało w nerwowe drżenie. Łamała się ze wszystkim, co było wkoło niej, nade wszystko z tym, co było w niej samej, a z tej walki upornej nie wynosiła nic lub prawie nic.

Postępowała zwolna, bardzo zwolna, dzień jutrzejszy niszczył i w otchłań zapomnienia pogrążał częstokroć to, co z ciężkim mazołem zdobyć zdołała wczoraj; wiedza przybliżała się i cofała, dawała okruchy pożytku, a zabierała ogromy sił i czasu. Marta załamywała ręce, jak posąg nieruchomy ze skamieniałą twarzą przesiadywała nad książką godziny całe; wstawiała, gorączkowym krokiem przebiegała izbę, piła zimną wodę, znurzała w niej czoło i oczy i uczyła się znowu, aby nazajutrz obudziwszy się powiedzieć sobie: „Nie umiem jeszcze nic!”

---

⁵⁹ Aspiracja ducha – szczytne dążenie.

⁶⁰ Chapsal Charles Pierre (1788–1858) i Noël Jean François (1755–1841) – znani językoznawcy francuscy, autorzy „Nowej gramatyki francuskiej”, bardzo popularnej w tłumaczeniu polskim (40 wydań w ciągu 30 lat).

⁶¹ Frankowie – tu: Francuzi.

⁶² Deklinacja – odmiana rzeczowników wg liczb i przypadków.

⁶³ Koniugacja – odmiana czasowników wg osób, czasów, liczb, stron i trybów.

„Czasu! czasu! – wołała niekiedy w myśli swej młoda kobieta obrachowując, ile wierszy wyuczyć się może co dzień lub stronic co tydzień. – Gdybym miała przed sobą dwa lata, rok, choćby kilka miesięcy czasu!...”

Ale czas, tak hojny dla niej kiedyś w chwili bezczynności i spoczynku, gnał ją teraz postrachem głodu, chłodu, wstydu, nędzy. Pragnęła na wyłączną własność swą posiąść choćby rok jeden, a jutro nie należało już do niej. Jutro już powinna była umieć wszystko, czego zaledwie rok, szereg lat nauczyć może; powinna była, musiała, jeśli nie chciała, aby z dłoni jej wypadło narzędzie zarobku. Pora, w której kobieta ta rozpoczynała walkę o byt swój i swego dziecka, nie była już dla niej porą do nauki sposobną, a jednak ona uczyła się...

Miesiąc upływał od dnia, w którym młoda wdowa po raz pierwszy wchodziła do ładnego mieszkania przy Świętojerskiej ulicy. Pani tego mieszkania witała ją zawsze uprzejmie, przemawiała do niej przyjaźnie, nawet serdecznie, ale do serdeczności przyłączał się coraz widoczniejszy odcień milczącego politowania, zakłopotania, nawet niekiedy przymusu powstrzymującego na ustach trudne do wymówienia wyrazy. Mała Jadzia względem nauczycielki swej zachowywała nieprzerwanie grzeczność dobrze wychowywanego dziecka, ale z ruchliwych, pełnych życia jej oczów strzelał od czasu żartobliwy promyczek, na świeżych ustach przebiegł uśmiezek figlarny szybko wprowadzie stłumiony, niemniej przecież zdradzający wewnętrzne zadowolenie lub zdumienie uczennicy, podchwytującej smutną tajemnicę nieświadomości swej nauczycielki, mówiącej sobie w duchu: „Ależ ja więcej umiem od niej!”

Nadszedł dzień, w którym Marta otrzymać miała od matki swej uczennicy zapłatę za całomiesięczną swą pracę. Maria Rudzińska siedziała w saloniku z robotą w ręku, którą jednak w zamyśleniu opuściła na kolano. Pogodne zwykle czoło szczęśliwej kobiety dnia tego zachmurzone było nieco, piękne oczy jej z wyrazem smutku tkwiły w zamkniętych i portierą okrytych drzwiach gabinetu.

– Czy można wiedzieć, co drogą siostrę moją wprowadziło dziś w tak ponure usposobienie? – ozwał się przy oknie głos męski.

Maria zwróciła wzrok w stronę mówiącego.

– Jestem w istocie bardzo zmartwiona, Olesiu, i proszę cię, abyś miał wzgląd na to moje usposobienie i nie niecierpliwił mnie żadnymi żartami...

– O! o! o! o! – wymówił młody człowiek składając gazetę, którą dotąd twarz sobie przysłaniał – co za uroczystość mowy! Cóż się stało? Czy artykułu nacreślonego utalentowanym piórem szwagra mego do druku nie przyjęto? Czy małej Jadzi koniec noska zabolął? Czy melszpejs⁶⁴ z jabłek nie dopiekł się dostatecznie? Czy...

Młody człowiek zadawał pytania te ze zwykłą sobie komiczną emfazą⁶⁵ w głosie, nagle jednak przestał mówić, powstał, zbliżywszy się do siostry usiadł przy niej i przez chwilę popatrzył jej w twarz z dłuższą i baczniejszą uwagą, niż można się było spodziewać po tak ruchliwej i roztrzepanej istocie.

– Nie – wyrzekł po chwili – to nie artykuł i nosek Jadziny, i nie melszpejs. Jesteś, Maryniu, zmartwiona naprawdę i czymś ważnym... Co to takiego?

Ostatnie wyrazy wymówił z prawdziwą czułością w głosie. Wziął przy tym rękę siostry i przycisnął ją do ust.

⁶⁴ Melszpejs (niem. Mehlspeise) – rodzaj leguminy.

⁶⁵ Emfaza – nacisk, przesada.

– No – rzekł patrząc jej w oczy – co to takiego, co cię tak martwi? powiedz...

W tej chwili człowiek ten wiekuistego śmiechu wyglądał na chłopaka dobrego i szczerze do siostry swej przywiązanego. Toteż Maria przyjaźnie nań spojrzała.

– Wiem, że masz dobre serce, Olesiu, i że smutek mój martwi cię szczerze. Rada bym ci powiedzieć go, ale lękam się wywołać twe żarty.

Oleś wyprostował się i dłoń do serca przyłożył.

– Mów śmiało, siostro! – wyrzekł – słuchać cię będę z powagą księdza siedzącego w konfesjonale i z uczuciem brata, dla którego ty nieraz byłaś dobrym aniołem spowiednikiem... Słuchać cię będę z gotowością na wszystko... jeśli ci się zachciało drzewka śpiewającego lub ptaszka gadającego, pójdę po nie za góry i morza... Jeżeli Jadziunię nóża lub buzia zaboląła, zwołam wnet wszystkich doktorów, jacy tylko w Warszawie śpią i jedzą... Jeśli cię kto obraził... wyzwę na pojedynek lub... lub kijem obłożę, a że to wszystko zrobię i wykonam, przysięgam na wszystkie piękne oczy wszystkich moich bogiń... na pamięć lat dziecinnych z toba, Mario, spędzonych, na okurzone ściany mego biura i na komórki serca mego, w których jedna z twoją, siostro, krew płynie!

Kiedy młody człowiek mówił to wszystko, kameleonowa⁶⁶ natura jego okrywała mu twarz i postać tak rozlicznymi i szybko mieniącymi się barwami pustej trzpiotowatości, serdecznego uczucia, przesadnej emfazy i rzeczywistej gotowości do poświęceń, że Maria czuła widocznie ochotę i do gniewu, i do śmiechu, i do uściśnienia ręki temu wietrznikowi, który jednak przypominał jej lata dziecinne wspólnie z nim spędzone i jedną krew w ich żyłach płynącą.

– Nie jest to zresztą rzecz tak nadzwyczajnie ważna – rzekła po chwili wahania się – nic takiego, co by wpłynąć mogło na los mój lub bliskich mi osób. Ale żal mi strasznie tej biednej kobiety, która w tej chwili jest tam, za tymi drzwiami...

– A! więc to o czarnooką boginię chodzi? No! chwała Bogu! Odetchnąłem swobodniej... Myślałem już doprawdy, że jakie nieszczęście...

– Jest to w istocie nieszczęście, tylko nie nas tyżące się, ale jej...

– Nieszczęście, doprawdy? No, to chyba i ja pożałuję już trochę interesującej tej wdówki. Ale i cóż jej stać się mogło? Czy nieboszczyk mąż przyśnił się? czy...

– Daj pokój z żartami, Olesiu! Jest to, jak widzę, nieszczęśliwsza kobieta, niż zrazu sądziłam... biedna, a podobno nic nie umie...

Oleś szeroko oczy roztworzył.

– Nic nie umie! i to całe nieszczęście! cha! cha! cha! *beau malheur, ma foi!*⁶⁷ Taka młoda i ładna...

Umilkł nagle, bo paśowa portiera uchyliła się i do salonu weszła Marta. Weszła, postąpiła parę kroków i stanęła z ręką opartą o poręcz fotelu. Była w tej chwili bardzo piękną. Ciężka jakaś walka, ostatnia może chwila długo w piersi jej toczącej się walki okryła blade policzki jej żywym rumieńcem; przed minutą lub dwiema w przystępie wielkiej jakiejś boleści zapuścić musiała ręce w czarną gęstwinę swych włosów, bo dwa ich pasma krucze i kędzierzawe opadały teraz na czoło jej, głęboką bladością posępnie niemal odbijające od rumieńców opływających policzki. Gdy stanęła z pochyloną nieco głową i

⁶⁶ Kameleonowa – zmienna. Kameleon – gatunek jaszczurki nadrzewnej o zmieniającej się zależnie od otoczenia barwie skóry.

⁶⁷ Beau malheur, ma foi! (franc.) – A to mi ładne nieszczęście!

na wpeł spuszczonymi oczami, postawa jej nie wyrażała ani wahania się, ani zniekania, tylko głęboki, ostateczny namysł.

Dość było jednego na nią spojrzenia, aby odgadnąć, że ważyła się ona w tej chwili na coś, co posiadało dla niej wagę ogromną, na krok jakiś, którego uczynić nie mogła bez wielkiego wysilenia, bez skupienia wszystkich władz swej woli. Podniosła na koniec głowę i postąpiła ku gospodyni domu.

– Lekcja już ukończona? – ozwała się Maria, która przy wejściu młodej wdowy powstała i siliła się na uśmiech swobodny.

– Tak, pani – zniżonym nieco, ale pewnym głosem odpowiedziała Marta – skończyłam dzisiejszą lekcję z panną Jadwigą i przyszedłam, aby oznajmić pani, że była ona ostatnią. Nie mogę dłużej uczyć córki pani...

Na twarzy Marii Rudzińskiej malowały się: zdziwienia, smutek i zmieszanie. Ostatnie było najsilniejszym. Serce dobrej kobiety nie pozwoliło jej wobec dobrowolnego tego zrzeczenia się wymówić słowo, o wymówieniu jednak którego myślała sama od dawna.

– Pani nie będziesz już uczyła córki mojej? – wymówiła Maria jękając się – dlaczego, pani?

– Dlatego – z wolna i cicho odrzekła Marta – dlatego, że nie umiem uczyć.

Mówiąc to spuściła oczy; rumieniec okrywający jej policzki podniósł się na czoło i okrył twarz całą wyrazem pogńebiającego wstydu.

– Omyliłam się na samej sobie – mówiła dalej. – Zostając ubogą pojęłam, że pracować powinnam... Widziałam, słyszałam, że ubogie lub zubożale kobiety po większej części zostają nauczycielkami... myślałam więc, że i ja także w zawodzie tym znajdę dla siebie pracę i chleb... Powiedziano mi, że jednego tylko francuskiego języka nauczać jestem zdolną, sądziłam w istocie, że język ten posiadam, bo mówię nim dość poprawnie i z łatwością. Teraz przekonałam się, że dobre mówienie nie stanowi jeszcze całej znajomości języka, że nigdy nie uczyła się gruntownie, a tę trochę wiadomości, którą nabyłam w dzieciństwie, zapomniałam... Były to oderwane, pobieżne, niedokładnie zrozumiane wiadomości, nic więc dziwnego, że wyszły mi z pamięci. Cudzoziemka, która dotąd udzielała lekcji córce pani, była doskonałą nauczycielką... panna Jadwiga daleko więcej umie ode mnie...

Umilkła na chwilę, jakby potrzebowała na nowo zebrać swe siły.

– Zarobek jest dla mnie, zapewne, rzeczą bardzo ważną – rzekła – niemniej jednak, gdy przekonałam się, że nie mogę nauczyć się prędko wszystkiego, co umieć mi trzeba, pomyślałam, iż nie powinnam postępować wbrew memu sumieniu... Wszak zawierając ze mną umowę powiedziałaś mi pani, iż przede wszystkim i wyłącznie prawie żądasz od nauczycieli swej córki, aby nauczanie jej było szerokie i gruntowne, obejmowało wszystkie gałęzie przedmiotu... Ja o nauczaniu takim marzyć nawet nie mogę... Przy tym pani byłaś dla mnie tak dobrą, że oprócz nieuczciwości byłabym jeszcze niewdzięczną, gdybym...

Tu Maria nie pozwoliła już nieszczęśliwej kobiecie mówić dłużej. Pochwyliła obie jej ręce i ściskając je mocno w swych dłoniach rzekła:

– Kochana, droga pani! nie mogę, zapewne, zaprzeczyć temu, co mówisz o sobie samej, ale wierzę, że bardzo, bardzo mi smutno rozstawać się z panią. Może przynajmniej mogę ci być w czym użyteczną... mam znajomości, stosunki...

– Pani – rzekła Marta podnosząc oczy – jedynym pragnieniem moim jest otrzymać możliwość pracowania...

– Ale jakże, nad czym pracować byś pani chciała i mogła? – z pośpiechem zapytała pani domu. Marta milczała długo.

– Nie wiem – odrzekła w końcu cichym głosem – nie wiem, co umiem, czy umiem dobrze cokolwiek?

Przy ostatnich wyrazach powieki jej w dół opadły, w głosie zadrżało głębokie upokorzenie.

– Może byś pani życzyła sobie udzielać lekcji muzyki? Jedna z moich krewnych poszukuje teraz właśnie kogoś, kto by lekcje muzyki dawał jej córce.

Marta przecząco wstrząsnęła głową.

– Nie, pani – rzekła – w muzyce dziesięć razy jeszcze słabszą jestem niż we francuskim języku.

Maria zamyśliła się. Nie wypuszczała jednak ręki Marty ze swych dłoni, jakby obawiała się, aby kobieta ta nie odeszła od niej bez otrzymania rady i pomocy.

– Może – ozwała się po chwili – może pani pracowałaś choć trochę nad naukami przyrodniczymi? Mąż mój wychowuje młodego chłopaka, któremu trudno idzie w szkołach, dla przygotowania go więc, dla korepetycji...

– Pani – przerwała Marta – wiadomości moje z dziedziny nauk przyrodniczych tak są pobieżne, że zupełnie prawie żadne...

Zawahała się nieco i po chwili dodała:

– Umieję trochę rysować. Jeśli pani zna kogo, kto by potrzebował lekcji rysunku...

Maria po chwili namysłu przecząco wstrząsnęła głową.

– Z tym – rzekła – najtrudniej... mało osób uczy się rysunku, a do tego jeszcze nauczają go przeważnie mężczyźni... Taki już zwyczaj.

– A więc – zaczęła Marta ściskając rękę gospodyni domu – pozostaje mi tylko pożegnać panią i podziękować jej za okazywaną mi dobroć i uprzejmość.

Maria sięgnęła ręką po zgrabną kopertkę, w której widać było parę asygnat, ale w tej chwili ktoś z boku dotknął jej rękawa. Był to wesoły Oleś, który przez cały czas rozmowy stał z dala w postawie bardzo skromnej i z wyrazem twarzy wcale niewesołym. Oczy jego na wpół z zachwyceniem, na wpół ze szczerym politowaniem tkwiły w twarzy młodej wdowy, która na obecność jego nie zwracała najmniejszej uwagi. Być może, iż wchodząc do salonu widziała go, ale cóż obchodzić ją mógł jeden człowiek więcej, mający być świadkiem upokarzającego jej wyznania, skoro najstraszniejszym a nierozłącznym z nią świadkiem jego była ona sama? Cóż obchodzić ją mogło przypuszczenie, iż oczy czyjeś patrzą na nią w chwili, w której wzrok jej własny zapadał z przestachem w głębie własnej jej nieudolności, w głębszą jeszcze otchłań czekającej ją doli? Marta tedy nie zwracała uwagi na obecność młodego człowieka, Maria zapomniała o niej i czując, że ją ktoś z lekka pociąga za rękaw, odwróciła twarz z trochę zdziwienia. Zdziwiła się bardziej jeszcze na widok fizjonomii Olesia. Ruchliwe oczy jego były teraz pełne smutku, usta okrażone zwykle pustym uśmiechem ułożyły się w zarys łagodny, a nawet trochę jakby poważny.

– Maryniu! – rzekł z cicha młody człowiek – mąż twój pracuje przy jednym z pism ilustrowanych, może by tam potrzebowano kogoś, kto umie rysować...

Maria klasnęła w ręce.

– Masz słuszność – zawołała – zapytam o to męża!

– Ale trzeba to zrobić zaraz! – zawołał Olesz ze zwykłą już sobie żywością – dziś właśnie sesja w redakcji...

– I mąż mój jest na sesji...

– Na sesji najłatwiej by o tym dowiedzieć się można...

– Napiszę zaraz do mego męża...

– Ale co tam to pisanie! to za długo, pójdę i wywołam Adama z sesji...

– Idź, idź, Olesiu...

– Idę, lecę, pędzę! – zawołał młody człowiek, pochwycił kapelusz i z nadzwyczajnym pośpiechem nakładając go na głowę przed progiem jeszcze, zapominając o pożegnaniu się z dwoma kobietami wypadł do przedpokoju. Tam narzucił palto na plecy i wołając raz jeszcze: – Biegnę, pędzę, lecę! – biegł w istocie, pędził i leciał ze wschodów tak samo, jak czynił to przed miesiącem, kiedy szło mu o dogonienie ujranej przez okno młodej piękności. Maria nie myliła się przypisując cioteczemu bratu swemu dobroć serca, toteż z rodzajem zadowolenia przeprowadziła go oczami do progu, po czym zwróciła się wnet znowu ku Marcie. Młoda wdowa stała nieruchoma, z gorętszym jeszcze niż wprzód rumieńcem na twarzy. Nie mogła nie widzieć, że obudziła litość nie tylko w tej kobiecie, która przed chwilą ścisnęła jej dłonie, ale i w owym młodym człowieku, nie znanym jej prawie, zaledwie bowiem parę razy mimochodem przez nią widzianym. Po raz to pierwszy w życiu swym była przedmiotem litości ludzkiej, wywołała ją niemal sama, uchylić się od niej, odrzucić ją, nagłona gwałtowną potrzebą, nie mogła, a jednak uczucie to okazywane jej, dobre samo przez się, przytłaczającym ciężarem spadło na głowę jej i w dół ją chyliło... Nie była zadowolona z siebie, ze swej rozmowy z Marią, która u ludzi całkiem jej obcych wywołała oznaki litości nad nią... Przebiegała jej przez głowę myśl, iż powinna była być silniejszą, skrytszą, powściągliwszą, doświadczała takiego poczucia, jakby w tej chwili ubyla część godności jej osobistej, człowieczej, jakby po raz pierwszy wyciągała dłoń po jałmużnę. Kiedy siostra i brat zamieniali ze sobą żywe wyrazy, ją mające na celu, kiedy młody człowiek wybiegał z pokoju, aby kędyś do nieznanych, nigdy przez nią nie widzianych ludzi nieść prośbę w jej imieniu, powstało w niej niezmierne pragnienie odejść, odejść natychmiast, za chwilę litości zapłacić słowem podziękia, ale jałmużny nie przyjąć i powiedzieć:

„Mam nadzieję, że sama poradzę sobie”.

Pragnienie to było silne, zatamowało głos w piersi młodej kobiety, fala krwi rzuciła jej się do głowy, a jednak nie uległa mu, nie odeszła, stała nieruchoma z głową pochyloną i splecionymi rękami. W najdalszej głębi jej istoty rozlegał się szept pośpny:

„Nie mam nadziei, abym sobie poradzić mogła. Nie mogę ufać sobie!”

Było to rodzące się poczucie nieudolności własnej. Pod wpływem uczucia tego rósł w niej wstyd nieokreślony, lecz dolegliwy. „Gdybym była sama na świecie!... – myślała. – Gdybym nie miała dziecka!”

– Chciej mi pani powiedzieć – przemówiła Maria – jakim sposobem oznajmić jej będę mogła o wyniku starań, jakie ja i mąż mój czynić będziemy w celu pozyskania dla niej zajęcia... Zostawisz mi pani może swój adres?

Marta myślała chwilę.

– Jeżeli pani pozwoli – odrzekła – przyjdę tu sama zasięgnąć wiadomości.

Chciała zrazu dać swój adres, ale przemknęła jej przez głowę myśl, że młoda, szczęśliwa kobieta zapomnieć o niej może. Zawstydziała ją litość, jakiej była przedmiotem, ale bardziej jeszcze przestraszało przypuszczenie, że nadzieja zarobku, która błysnęła przed jej oczami, zniknie znowu i zostawi ją w okropnej niepewności, nieokreśloności położenia.

Zarobek! jakież to prozaiczny, trywialny, czysto ziemski wyraz! – zawołanie może czytelnicy. Gdyby na miejscu jego była tu jaka pałająca miłość, sercowa tęsknota, wzniosłe marzenie, uczucia i myśli młodej kobiety obracałyby się we właściwszym dla nich kręgu moralnych zjawisk, obudzałyby sympatii więcej, współczucie silniejsze! Być to może, nie wiem. Co pewna, to że Marta myślała albo przeczuwała, że jedyną rękojmą życia i zdrowia jedynego na ziemi przedmiotu jej miłości, dziecięcia jej, ukojenia tęsknoty, której pełnymi były samotne kąty ubogiej jej izby, nie już wzniosłości, ale czystości i uczciwości jej marzeń i myśli, była praca – przynosząca zarobek. Marta myliła się może; przyszłość jej dopiero udowodnić miała prawdziwość lub błędność tego jej mniemania.

Po kilku jeszcze zamienionych wyrazach Marta Świcka zegnała gospodynię domu. Maria sięgnęła znowu po kopertę z liliowymi brzeżkami.

– Pani – rzekła z trochę nieśmiałości – oto jest dług, który względem niej zaciągnęłam za całomiesięczne nauczanie mej córki.

Marta nie wyciągnęła ręki.

– Nic mi się nie należy – rzekła – bo ja niczego wcale córki pani nie nauczyłam.

Maria Rudzińska chciała nalegać, ale Marta pochwyciła jej rękę, uścisnęła ją silnie w swych dłoniach i spiesznie opuściła pokój. Dlaczego uchodziła tak? spiesznie? Pragnęła może umknąć po raz pierwszy w życiu doświadczonej złej pokusie? Czuła, że pieniądze, które jej ofiarowywano, nie należały do niej, że nie zarobiła na nie niczym, chyba bezowocnymi dobrymi chęciami, że gdyby je przyjęła, popełniłaby postępek nieuczciwy. Toteż nie wzięła ich, ale gdy o szarej godzinie, dla oszczędności nie rozniecając w izbie lampy, przy niepewnym świetle dnia dogorywającego otworzyła swój pugilaresik i przeliczyła znajdujące się w nim sztuki drobnej monety; gdy pomyślała, że oprócz pieniędzy tych, starczyć mogących zaledwie na dni parę, żadnych już innych nie ma, a te są resztkami sumy otrzymanej ze sprzedaży jednej z dwóch posiadanych przez nią sukien; kiedy mała Jancia, tuląc się do jej kolan, poskarżyła się na zimno panujące w izbie i poprosiła o zapalenie ognia na kominie, a ona odmówić jej tego musiała, bo zasób drewek był bardzo już szczupłym, a o zwiększeniu go i marzyć teraz nie mogła; kiedy na koniec ogarnęły ją ciemności nocne powiększające smutek, niepokój zamieniające w trwogę, przed oczami jej tajemną jakąś siłą wyobraźni wywołana przesunęła się zgrabna kopertka ozdobiona liliowymi brzeżkami, z trzema pięćorublowymi asygnatami wewnątrz. Marta zerwała się z siedzenia i zapaliła lampę. Widmo nie zapracowanych pieniędzy znikło wraz z ciemnością, ale w umyśle Marty pozostało po nim głuche przerażenie.

– Mogłoby to być – zawołała – abym żałowała tego, iż nie popełniłam nieuczciwości?

Głęboko zawstydzająca myśl ta wzbudziła w niej reakcję ducha, nowe wyprężenie upadłej na chwilę energii.

– Zdaje mi się – rzekła sobie – że daremnie niepokoję się tak bardzo. Wszak obiecano mi nowe zajęcie... Rysowałam przecież kiedyś nieźle, znajdowano we mnie dość wielką nawet zdolność do rysunku... Zadanie to, jeśli mi je tylko do spełnienia dadzą, spełnię już chyba dobrze! Mój Boże! jakże gorliwie starać się będę, aby tym razem już praca nie wymknęła się z rąk moich. A że dostarczą mi jej ludzie obcy przez litość, przez współczucie? cóż stąd? Nie powinno mię to upokarzać! Jestem jeszcze za dumna! Słyszałam wprawdzie nieraz, że ubóstwo z dumą chodzić w parze mogą, ale muszą to być tylko teorie; przekonywam się, że jest inaczej!

Ostatnia myśl ta ponowiła się w głowie Marty, gdy nazajutrz z rana schodziła na dół i nieśmiało puknęła do drzwi mieszkania rządcy.

Rządca domu przyjął ją w pokoju dobrze ogrzanym i wygodnie urządzone.

– Panie! – rzekła Marta – za dwa dni nadejdzie termin, w którym obowiązana jestem uiszczać opłatę za najem mieszkania i sprzętów.

– Tak, pani – tonem twierdzenia i zarazem pytania odpowiedział rządca.

– Przyszłam, aby oznajmić panu, że nie będę jeszcze w stanie opłatę tę uiścić...

Wyraz twarzy rządcy objawił na te słowa pewne, dość widoczne niezadowolenie. Nie był to jednak człowiek zbyt surowy, fizjonomię miał uczciwą, łagodną i noszącą ślady długich lat przebytych i wielu trosk doświadczonych. Spojrzał uważnie na twarz młodej kobiety i po chwili namysłu odpowiedział:

– Bardzo to przykro jest... ale cóż robić? Lokal, który pani wynajmujesz, jest niewielki i sędzę, że właściciel domu nie zechce odmawiać go pani przy pierwszej nieakuratności⁶⁸ w opłacie. Jeżeliby jednak powtórzyła się ona...

– Panie! – z żywością przerwała Marta – mam przyobiecana robotę, która, jak sędzę, dostarczy mi środków do życia.

Rządca skłonił się w milczeniu, Marta spłoniona i ze spuszczonej oczami wyszła na ulicę. Niebawem wróciła do izby swej, przynosząc w chustce rozmaite zakupione na mieście przedmioty. Nie mogła już brać obiadów z gar-kuchni, wyrzucała sobie nawet, że brała je dotąd, ponieważ wydała na nie więcej, niż wydać mogła. O sobie mało myślała; wobec trosk, które ją obiegły, i celu, ku któremu dążyła, ilość i rodzaj żywności mającej podtrzymać jej życie nie mogły w myślach jej wielkiego zajmować miejsca. Sądziła, że szklanką mleka i parą bułkami dziennie zdoła przez zaś jakiś dostatecznie podtrzymać swe siły. Ale mała Jancia, drżąca nieraz od chłodu w izbie źle ogrzanej, potrzebowała koniecznie raz na dzień przynajmniej ciepłego pokarmu.

Toteż młoda wdowa za pozostałe jej kilka złotych zaopatrzyła się w trochę masła, kaszy i mały garnuszek.

„Zamiast z rana, palić w piecu teraz będę w południe – myślała – i zarazem zgotuję co dzień dla Janci trochę gorącej strawy!”

Nie mogła też oswoić się z myślą, że dziecko jej zaprzestanie jeść mięso. I tak już było ono blade, wątłe, męczone licznymi niewygodami, których dawniej nie znało. Ale mięso świeże kosztuje dużo, dla sporządzenia zeń potrawy trzeba też sporo drzewa spalić. Marta upiła więc funt wędzonej szynki. Gdy

---

⁶⁸ Nieakuratność – niesumiennosc, niedotrzymywanie terminów.

załatwiała wszystkie te sprawunki, przychodziły jej na myśl talie kuchnie. Słyszała o nich kiedyś, wtedy gdy była jeszcze żoną urzędnika pobierającego znaczną płacą sama hojną ręką przyczyniała się do składek na rzecz dobroczynnych instytucji urządzanych. Oprócz tego jednak, że kuchnia tania w obecnym jej położeniu mogłaby dla niej być jeszcze za drogą, Marta czuła intyktowy, nieprzewyciężony wstręt do uciekania się pod skrzydła jakiegokolwiek filantropijnej⁶⁹ instytucji.

„Istnieje to dla starców – myślała – dla chorych, kalek, dla dzieci zresztą pozbawionych opieki lub ludzi ostatecznie niedołącznych czy zniedołączniałych moralnie i umysłowo. Jestem młodą i zdrową, wielu jeszcze rzeczy robić nie próbowałam, które może robić potrafię, a że nie udało mi się znaleźć zarobku w jednym zawodzie, mamże dlatego uciekać się do dobroczynności publicznej?”

„Nigdy!” – zawołała w duchu i otworzywszy znowu swój pugilaresik przeliczyła pozostałą w nim po załatwieniu sprawunków drobną monetę. Znajdowało się tam jeszcze około trzech złotych.

„Wystarczy to jeszcze przez tydzień na mleko i bułki dla mnie i dla Janci – myślała – tymczasem dobrzy ci ludzie znajdą dla mnie pewno robotę...”

Znajomi Marty przy Świętojerskiej ulicy mieszkający byli w istocie ludźmi bardzo dobrymi i szczerze zajmowali się przyniesieniem pomocy ubogiej kobiecie, która wzbudziła w nich współczucie połączone z szacunkiem.

Pocziwym tym usiłowaniam dopomagało wielce szczęśliwe położenie, jakie zajmował mąż Marii Rudzińskiej względem jednego z pism warszawskich ilustrowanych, najzamożniejszych i najwięcej rąk zatrudnić mogących. Był on współpracownikiem pisma tego dawnym, zasłużonym i wysoko szacowanym. Głos jego tak u wydawcy jak na sesjach redakcyjnych znaczył wiele, wstawienie się za kimś, słowo prośby przez niego wymówione lekceważonym być nie mogło. Do tego jeszcze Adam Rudziński był pisarzem wyłącznie prawie poświęcającym się badaniom kwestii społecznych, a pomiędzy nimi i położeniem w społeczeństwie kobiet ubogich. Martę widział on kilka razy w swym domu, gdy udzielała lekcji jego córce, a zajmująca powierzchowność młodej kobiety, żałobna jej suknia, pełen godności układ w połączeniu ze szlachetnym postępkim jej, o którym w słowach pełnych zapału opowiedziała mu Maria, wzmogły gorliwość jego usiłowań.

Skutek usiłowań tych pomyślny był i prędko. Jedna więcej para rąk nie okazała się zbyt dużą dla pisma, które potrzebowało szerokiego współdziałania, i szło już tylko o stopień uzdolnienia nowej robotnicy, mający wyrokować o przyjęciu lub odrzuceniu jej prośby.

Jakkolwiek jednak starania Adama Rudzińskiego względnie do natury okoliczności otrzymały skutek bardzo prędko, względnie do położenia Marty czas trwania ich był bardzo długim. Od dnia, w którym dobrowolnie zrzekła się zawodu nauczycielskiego, upłynął tydzień, szczupłe pieniądze zasoby młodej kobiety wyczerpały się całkiem prawie, oprócz tego przymusowa bezczynność ciążyła jej straszliwie, sen odbierała i sumienie niepokoiła. Marta wyszedłszy pewnego ranka na miasto udała się na ulicę Długą i zapukała do biura informacyjnego. Ludwika Żmińska przyjęła ją daleko zimniej i urzędniej niż wprzód.

---

⁶⁹ Filantropijny – dobroczynny.

– Słyszałam – rzekła – że pani nie udzielasz już lekcji w domu państwa Rudzińskich. To szkoda, wielka szkoda, jak dla pani, tak dla mnie, od zdania bowiem takich domów zależy po większej części opinia podobnych mojemu zakładów.

Marta oblała się rumieńcem; zrozumiała wymówkę mieszcząca się w słowach właścicielki biura. Szybko jednak podniosła głowę i z wyrazem otwartości rzekła:

– Przebacz mi, pani, że naraziłam ją na zawód...

– Zawód osobiście mnie sprawiony bardzo tu małą posiadałby wagę – przerwała Żmińska – ale jeżeli ludzie zawodzą się na moim słowie, zakład mój cierpi na tym bardzo...

– Omyliłam panią – ciągnęła Marta – dlatego, że omyliłam się na samej sobie. Panna Rudzińska była uczennicą zbyt daleko już dla mnie posuniętą w nauce.

Sądę przecież, iż gdyby szło o właściwe początki, zdołałabym odpowiedzieć może zadaniu. Z tą myślą przyszedłam raz jeszcze do pani. Czy nie mogę otrzymać lekcji początków?

Postawa Ludwiki Żmińskiej była bardzo zimna.

– Osób poszukujących początkowych lekcji jest daleko więcej niż takich, które pobierać je potrzebują – odrzekła po chwili z odrobiną ironii w głosie. – Konkurencja ogromna, ceny więc bardzo niskie. Czterdzieści groszy, dwa złote najwyżej za godzinę...

– Przystałabym na wszelką opłatę – wymówiła Marta.

– Zapewne, przystać trzeba, skoro inaczej być nie może. Ja jednak nic pani nie przyrzekam. Zobaczę, postaram się... W każdym razie wszystkie wiadome mi miejsca są dziś zajęte i przyjdzie pani długo czekać.

Gdy właścicielka biura wymawiała te słowa, Marta bacznie na nią patrzyła. Oczy jej, smutne, zamyślane, lecz spokojne, szukały może na twarzy niemłodej kobiety tego błysku rozrzewnienia i życzliwości, jaki zjawiał się na niej, gdy była tu po raz pierwszy, ale Żmińska była tym razem niewzruszoną, chłodną i urzędową. Marcie przyszły na myśl słowa przed dwoma miesiącami z ust jej usłyszane:

„Kobieta wtedy tylko utorować sobie może drogę pracy, zdobyć byt niezależny i położenie szacunek nakazujące, jeśli posiada wyłączny jakiś talent lub doskonałą jaką umiejętność.”

Marta żadnego z warunków tych nie posiadała; właścicielka informacyjnego biura, raz już zawiódłszy się u niej, poznawszy szczupły zasób jej wiadomości, małą doniosłość jej uzdolnienia, uważała ją widocznie za klientkę bardziej natrętną i kompromitującą niż jakąkolwiek korzyść zakładowi jej obiecującą. Tam zaś, gdzie zjawiało się codziennie kilka lub kilkanaście osób w tym samym położeniu, w jakim ona była, zostających, z tymi samymi prośbami na ustach, z takim samym niedostatecznym zasobem w głowie, o trwałym współczuciu ze strony osoby, która je przyjmowała, i mowy być nie mogło.

Marta pojęła, że kariera jej w zawodzie nauczycielskim stanowczo skończoną została, że gdziekolwiek z żądaniem swym udałaby się teraz, przejrzało by naprzód towar wiedzy przez nią przynoszony, a przekonawszy się o podrzędnym jego gatunku odprawiono by ją z niczym lub zepchnięto w sze-

regi czekające długo na zarobki maleńkie. Ona poprzestałaby zapewne na zarobku małym, ale czekać długo nie mogła.

Z ulicy Długiej idąc na Świętojerską Marta jedną tylko myśl miała w głowie:

„Jakże nierozsądną byłam, jak nie znałam świata i siebie samej wtedy, gdym owego pierwszego wieczoru po zamieszkaniu w nędznej izbie myślała, że trzeba mi tylko pójść oświadczyć się z chęcią pracowania. aby zostać przyjętą w szeregi pracujących. Oto idę teraz z ulicy w ulicę, od jednego domu do innego i szukam.... A jednak... gdybym umiała!...”

Maria Rudzińska spotkała przychodzącą do niej z wesołą twarzą, uściśnęła gorąco jej ręce i uprzedzając pytanie rzekła:

– Pismo, którego mąż mój jest współpracownikiem a po części i współredaktorem, potrzebowało właśnie osoby umiejącej rysować. Oto jest szkic narysowany przez znanego u nas rysownika, którego skopiowanie pani powierzonym zostało. Co do opłaty zależeć już ona będzie całkiem od zalet pracy pani, ta, którą wykonasz teraz, ma być próbą stanowiącą o zamówieniach dalszych.

Blady promień grudniowego słońca, przebijając się przez las gzymsów i zasłony murów, ozłacał małe okienko poddasza i ślizgał się po czarnej powierzchni stołu, nad którym siedziała Marta z oczami utkwionymi w leżący przed nią rysunek. Było tam tylko parę drzew rozłożystych, kilka gęstych krzewów, w cieniu ich siedząca piękna postać kobieca i parę uśmiechniętych główek dziecięcych, wychylających się zza upiórów gałęzi. Na najdalszym planie w niepewnych już, ale wdzięcznych zarysach ukazywał się domek wiejski z werandą oplecioną bluszczem i wybiegająca z niego droga, której szlak kręty i mgłą przysłoniony rozpływał się i niknął w oddaleniu. Była to kompozycja prosta, jedną ze scen codziennego wiejskiego życia przedstawiająca, ale wykonana biegłą i natchnioną ręką utalentowanego rysownika, stanowiła piękne, acz drobne dzieło sztuki. Od wiejskiego domku, czterema swymi prostymi oknami wdzięcznie spoglądającego na widza, i smukłej postaci kobiecej, w pełnej rozkosznego zaniedbania postawie siedzącej pod cieniem drzewa, do figlarnych twarzyczek dziecięcych, przeglądających zza uplotu różanych gałęzi, i krętego szlaku drogi, rozpływającego się wśród mgły i przestrzeni, wszystko tu nosiło na sobie piętno szczęśliwie pochwyconej i dobrze uwydatnionej charakterystyki, zachwycało oko, budziło wyobraźnię, skłaniało myśl do porównań i odgadywań. Wyborna poprawność i przedziwna lekkość rysunku szła tu w parze z poetycznością pomysłu, uwydatniając i podnosząc jego zalety. Natchnienie i znajomość techniki zarówno dopisały artyście w chwili, gdy lekką a zarazem pewną siebie ręką rzucał na papier tę wiązkę linii, z której powstała całość pełna głębokiego uczucia, prostego wdzięku i cichej harmonii.

Techniczne zalety rysunku nie od razu przecież przykuły do siebie uwagę Marty; siłą wspomnień i tragicznością kontrastu pochwyliła ją naprzód myśl kompozycji. Z wiejskiego domu, z drzew cienistych i krzewów gałęzistych, z twarzy młodej matki, ścigającej wzrokiem falujące za przezrystą gęstwiną ruchy dwóch drobnych postaci dziecięcych, trysnęły ku młodej kobiecie wspomnienia zalewające pierś jej falą uczucia bołącą i razem rozkoszną. I ona także żyła kiedyś w takiej cichej, kwiecistej, cienistej ustroni, deptała lekką stopą puszystą murawę, zrywała róże z chylących się ku niej gałęzi krzewów i

z drobnymi rękami pełnymi wonnego kwiecica biegła ku takiej werandzie, takim jak tu bluszczem ocienionej, wśród czterech okien rozgrzanych upalnym słońcem rozwieszającej namiot zielony, pod chłodną i orzeźwiająca osłonę gotowy przyjąć ukochane dziecko domu!

I za jej także chyżymi stopami posuwało się niegdyś troskliwe spojrzenie matki, i ku niej także trwożny głos macierzyński wołał, aby nie wybiegały poza dom daleko, na tę drogę, która pełna kamieni i wąwozów, zawad i niebezpieczeństw kręto wiła się i przepadała wśród tajemniczych wzgórz i niedojrzanych przestrzeni. Daremne wołanie! daremne drżenie macierzyńskiego serca!

Przyszedł czas, w którym dziecko wiejskiego domu wyszło na ową drogę zza ścian jego wybiegającą krętym, kamienistym szlakiem i poszło w świat pomiędzy tajemnicze wzgórza, w nieznanne przestrzenie, pomiędzy zawady i niebezpieczeństwa i zaszło tu, gdzie u szczytu wysokiej miejskiej budowy wznosiły się cztery ściany ciasne nagie, zimne, duszne samotne... Był to kontrast przeszłości z teraźniejszością. Marta oderwała oczy od rysunku, powiodła spojrzeniem wokół izby, zatrzymała je na bladym dziecięciu które owinięte od chłodu wełnianą chustką matki drżało jednak i na kształt znękanej ptaszyny tuliło główkę do jej kolan... W uchu kobiety dźwięczał znany, dobrze zapamiętany śpiew małego ptaszka, tego samego, zda się, ptaszka, który na rysunku muskał rozpiętymi skrzydłami szczyt rózanego krzewu, a z tym echem oddalonego wspomnienia łączył się ciężki, drżący od zimna oddech jej dziecka... Po nici wspomnienia przypłynęła ku niej piękna twarz matki, potem łagodne oblicze ojca, potem jeszcze ujrzała zawieszane przed sobą w powietrzu ciemne oczy młodzieńca, które wpatrzone w nią z głębokim wyrazem mówiły jej: „Kocham!” w czasie gdy usta jego wymawiały: „Zostań moją żoną!” Wszystkie te rysy drogie jej nad życie, pomroka śmierci pochłonięte na zawsze, wszystkie miejsca, w których rozwijała się bezchmurna sielanka dzieciństwa jej i pierwszej młodości, wszystkie światła pogasło, uroki rozwiane, radości zatrute i połamane podpory drgnęły życiem, przybrały dawne kształty i barwy, skupiły się w jeden obraz i zawisły przed nią, niby w ramy przerażającej brzydoty i nagości, oprawione w puste, szare, zimne kąty samotnej izby.

Marta nie patrzyła już na rysunek; utkwione w pustą przestrzeń nieruchome jej źrenice zaszły szklistą powłoką, która jednak nie topiła się w łzy, pierś jej odpychała szybko i ciężko, ale łkań nie wydawała. Płacz gwałtowny rozrywał widocznie wewnątrz tej kobiety, ale ona walczyła z nim, walczyła z sercem swym, usiłując stłumić przyśpieszone jego bicie, i z rozgorzałą swą głową, odtrącając od niej roje wspomnień i falę parzenia. Był w niej tajemny głos jakiś, który wołał, iż z każdą łzą, która wypłynie z jej oka, z każdym łkaniem, które wstrząśnie pierśią, z każdą sekundą, spędzoną w tej strasznej męczarni ducha płaczącego nad grobami nadziei swych i miłości, ujdzie cząstka sił jej woli, ubędzie odrobina energii, cierpliwości i wytrwałości. A jej tych sił, tej woli, tej wytrwałości trzeba było tyle! tyle! Południe życia jej stało się dla niej tak surowym i wymagającym, jak pieszczotliwym i pobłażliwym był jego poranek. Jancia podniosła ku matce bladą twarzyczkę.

– Mamo! – ozwała się jęklwym głosem – jak tu dziś zimno! Rozpal ogień na kominku!

Za całą odpowiedź Marta schyliła się, wzięła dziewczynkę w objęcia, przycisnęła mocno do piersi drobne jej ciało, do czoła jej przylgnęła ustami i tak została przez chwilę nieruchoma... Nagle powstała, ściślej owinęła Jancię

wielkimi szalami, posadziła ją na niskim stołeczku, przyklękła przed nią, uśmiechnęła się, pocałowała ją w blade usteczka i zupełnie prawie swobodnym głosem rzekła:

– Jeżeli Jancia spokojnie bawić się będzie swoją lalką, jutro lub pojutrze skończę robotę, drewek kupię i rozpalę dla Janci taki śliczny, ciepły ogień. Czy dobrze, Janciu? czy dobrze, moje dziecko kochane?

Uśmiechnęła się mówiąc to i rozgrzewała w swych dłoniach zziębnięte ręce dziewczynki. Jancia uśmiechnęła się także, usta jej dwoma pocałunkami zamknęły na chwilę wpatrzone w nią oczy matki, sięgnęła po lalkę swoją, po parę drobnych drewnianych zabawek i przestała patrzeć w okopconą, pustą i chłodem wiejącą głębię komina. Cisza zupełna panowała znowu w izbie, Marta siedziała za stołem i przyglądała się robocie wybornego rysownika.

Teraz zwyciężone i odepchnięte rozkazem woli wspomnienia i żale legły na dnie jej piersi, nie umarłe, lecz milczące, twarz jej wyrażała spokojne skupienie wszystkich władz umysłu i tylko oczy jaśniały żywym połyskiem zapału, z jakim przystępowała do tej nowej próby sił swych i uzdolnień. Teraz nie w pomyśle już artysty, nie w rzewnej uczuciowości i poetyczności obrazka zatonęła uwaga Marty, ale w technice wykonania, w tej technice, która, biegła w znawstwie, bogata w środki, sięgała do gruntu istoty sztuki i zarazem z lekkością ptaszęcego pióra ślizgała się po jej powierzchni, małymi sposobami tworzyła rzeczy piękne, wcielała pomysł w każdą, by najsubtelniejszą linijkę, posługiwać się umiała każdą cząstką płaskiej powierzchni, którą dowolnie jakby orzucala smugami światła i cieniów. Marta nie rysowała nigdy z natury, ale kopiowała niegdyś małe krajobrazy, drzewa, kwiaty, twarze ludzkie. Doskonałość więc leżącego przed nią rysunku zachwyciła ją, ale nie zniechęciła.

„Nie jestem zapewne taką artystką jak ten, który narysował ten śliczny obrazek – myślała – ale skopiować robotę czyjaś potrafię chyba... potrafić muszę.”

Myśląc tak, otworzyła podługowate pudełko, w którym mieściły się przyrządy do rysowania. Maria Rudzińska, wiedzioną dobrocią serca i delikatnością uczuć, odgadła nową potrzebę, w jakiej znajdzie się uboga kobieta, i wręczyła jej to pudełko wraz ze wzorem, z którego kopia wykonaną być miała. Ołówek Marty posuwał się po gładkim papierze; czuła, że ręka jej była lekka, że myśl jej spajała się ściśle z myślą artysty, że oko jej dostrzegało bez trudności najzawikłańsze zgięcia linii, najsubtelniejsze różnice i przelewania się światła z cieniami. Serce jej uderzało coraz silniej i radośniej, oddech stawał się coraz łatwiejszym, rumieniec wstępował na blade policzki, oczy rozplómięły się pogodą i płonęły zapałem. Pocieszycielka strapionych, towarzysza samotnych, piastunka burzami życia miotanych, praca, wstąpiła na ubogie poddasze i przywiodła ze sobą – spokój. Daremnie promień słońca pieścący z rana nagie ściany izby zniknął za wysokimi dachami domostw, daremnie wielkie miasto toczyło w dole głuche swe, tajemnicze, nieustanne gwary, Marta nie widziała nic i nic nie słyszała.

Podnosiła czasem oczy od roboty, aby popatrzeć na cicho w kacie izby bawiące się dziecię, przemawiała doń słów parę i znowu pogrążała się w swym zajęciu. Niekiedy brwi jej zsuwały się, wyraz głębokiego namysłu osiadał na czole. Trudności i zagadnienia sztuki zjawiały się wtedy przed nią i stawiały jej twarde, urągliwe czoło. Ale ona łamała się z nimi i zdawało się jej, że przeła-

mywała je szczęśliwie. Gdy podnosiła głowę i przypatrywała się swej robocie, miała uśmiech na ustach, który znikał, gdy porównywała ją z robotą mistrza. W umyśle jej rodziły się znać wątpliwości i obawy, ale ona usuwała je od siebie jak coś zbyt natrętnego, zbyt dla niej ciężkiego, dla serca dolegliwego. Pracowała z wielkim skupieniem umysłu, z niezmiernym wyężeniem woli, z porywającym zapałem wyobraźni rozkochanej w przedmiocie swej pracy; pracowała z całego rozumu, z całej duszy i z całych sił swoich i przestała pracować wtedy dopiero, gdy do izby napływać poczęły pierwsze cienie wieczornego zmroku. Wtedy zawołała do siebie Jancię, posadziła ją na kolanach i patrząc w dziecięcą twarzyczkę, uśmiechnęła się do niej znowu. Ale teraz uśmiech jej był innym niż z rana, nie wymuszonym przemocą na ściśniętym boleścią sercu, nie sprzeczący się z posępnym wyrazem oczu. Wykwitł on sam przez się i bez wysiłku z piersi młodej matki, ukojonej pracą, rozgrzanej nadzieją.

Marta opowiadała małej córeczce swej jedną z owych bajek, których treść upleciona ze zjawisk cudownych, z barw tęczy, ze śpiewów ptaszęcych i skrzydeł anielskich tak bardzo pochłania umysły i zachwyca wyobraźnię dziecięce; ale gdy usta jej snuły dla biednego, uczyły podobnej od dawna spragnionego uszka długie nici fantastycznych opowieści, głowę jej napełniała myśl jedna, powtarzająca się wciąż niby przygrywka mieszcząca w sobie temat pieśni życia: „Gdybym potrafiła... jeżeli potrafię... jeżeli umiem!...”

„Czy potrafiłam? czy umiem?” – myślała Marta w parę dni potem wstępując na wschody mieszkania Rudzińskich.

Wewnętrzne pytania te młodej kobiety nie otrzymały tym razem stanowczej odpowiedzi. Wkrótce jednak nastąpić ona miała; dzień jutrzejszy bowiem był dniem przeznaczonym na sesję redakcyjną, na której ludzie kompetentni wydać mieli sąd o mierze artystycznych uzdolnień Marty i wartości dokonanej przez nią roboty.

– Przyjdź pani pojutrze z rana – rzekła Maria Rudzińska. – Mąż mój przyniesie dla niej z jutrzejszej sesji pewną już wiadomość.

Marta przybyła w oznaczonej porze. Właścicielka ładnego saloniku spotkała ją ze zwykłą uprzejmością i ukazała jej fotel stojący przy stole, na którym leżała przed dwoma dniami ukończona robota Marty i przy którym siedział mężczyzna średniego wieku, z twarzą rozumną, szlachetną i łagodną. Był to Adam Rudziński; powstał na powitanie Marty, z pełnym uszanowaniem ruchem podał jej rękę, a gdy usiadła, usiadł także, spuścił oczy i milczał chwilę.

Maria usunęła się w głąb salonu i widocznie zasmuconą twarz oparłszy na rękę siedziała też ze spuszczonej oczami w milczeniu. Przez kilkanaście sekund ciężka cisza panowała w salonie. Każdej z trzech obecnych osób pierwsze słowo mającej toczyć się rozmowy trudnym znać było do wymówienia. Adam Rudziński pierwszy przerwał milczenie.

– Smutno mi bardzo – rzekł – iż jestem posłem przynoszącym pani niezbyt zapewne miłe wiadomości. Nie było przecież w mocy mojej uczynić je innymi, niż są...

Umilkł i patrzył na Martę oczami, w których malowała się szlachetna otwartość połączona ze szczerym współczuciem. Przerwał na chwilę mowę swoją dlatego może, aby dać czas młodej kobiecie do zebrania sił, do przygotowania się na przyjęcie ciosu, który miał ją spotkać. Marta zbladła trochę

i spuściła nagle oczy, ze skupioną uwagą wpatrzone dotąd w twarz przemawiającego do niej mężczyzny. Z ust jej nie wyszedł przecież wykrzyk żaden ani z piersi westchnienie. Adam Rudziński z postawy i wyrazu twarzy młodej kobiety odgadł, że umiała powściągać się i mogła być mężną. Po chwili tedy mówił dalej:

– W sprawie, która obecnie panią zajmuje, sam osobiście kompetentnym⁷⁰ sędzią nie jestem i powtórzę tu tylko słowa, które zlecono mi przed panią powtórzyć. Uczynię zaś to z zupełną otwartością dlatego, ażeby oszczędzić pani nowych zawodów i rozczarowań, i dlatego także, iż materialnie i moralnie nic szkodliwszym nie jest dla człowieka, jak nieznanie własnych zasobów, z którymi przychodzi do wrót społecznego życia, jak częste mylenie się na samym sobie. Z roboty, którą pani wykonałaś, widocznie się okazuje, że uczyłaś się pani rysunku i posiadasz istotne zdolności, ale... uczyłaś się go pani za mało, za pobieżnie, za powierzchownie, przez co zdolności jej niedostatecznie wyćwiczone, w wymagania sztuki nie wtajemniczone, należytego stopnia rozwoju i siły nie dosięgają. Sztuka wszelka posiada dwie strony: jedną, która wypływa z samej natury poświęcającego się jej człowieka, z przyrodzonego mu talentu, i drugą, z którą nikt już nie rodzi się, którą nabyć można tylko pracą, nauką. Z talentu powstaje zapewne natchnienie, ale natchnieniem, raz już istniejącym, rządzi umiejętność. Umiejętność techniczna nie ożywiona talentem prawdziwego dzieła sztuki stworzyć nie może i posługuje co najwyżej rzemieślniczym robotom. Ale nawzajem talent, choćby najwyższy, pozbawiony umiejętności technicznej, jest siłą pierwotną, ślepa, nierozwinięta i zarazem nieokielznaną, zdolną co najwyżej tworzyć rzeczy kalekie, chaotyczne i niekompletne. Pani posiadasz do rysunku talent, talent dość nawet wysoki, skoro odgadnąć go można w robocie pani pomimo więcej niż wadliwej techniki jej wykonania. Ale...

– Adamie! – ozwał się w tej chwili głos gospodyni domu. Maria Rudzińska powstała i zbliżając się do stołu, przy którym toczyła się rozmowa, patrzyła na męża z wyrazem prośby w oczach, na słuchającą go kobietę z żalem i trwogą. Marta zrozumiała obawę dobrej kobiety. Podniosła głowę i rzekła pewnym głosem:

– Pani! ja pragnę usłyszeć całą, całą prawdę. Z krótkich dotąd doświadczeń moich przekonałam się o wielkiej słuszności tego, co mąż jej powiedział przed chwilą; nic materialnie i moralnie szkodliwszym nie jest dla człowieka, jak nieznanie własnych zasobów, z którymi przychodzi do wrót społecznego życia, jak częste mylenie się na samym sobie.

Maria usiadła przy stole. Marta zwróciła wzrok na Adama Rudzińskiego, który mówił dalej:

– Sztuka posiada różne stopnie, znajomość jej ludzie nabywają dla różnych celów. Dość niski nawet stopień artystycznego wykształcenia dostatecznym jest, aby dostarczyć posiadającemu go człowiekowi pewną sumę przyjemności, którą upiększa, urozmaica on chwile życia sobie i otaczającym. Pobieżna ta znajomość sztuki, ovladanie drobną częścią wiadomości o niej i środków ku jej wcieleniu służących nazywa się dyletantyzmem⁷¹ artystycznym, posiada pewne dodatnie znaczenie w salonach, a choćby w salonikach, zgadza się

---

⁷⁰ Kompetentny – uprawniony do wyrokowania na dany temat, znający się na rzeczy.

⁷¹ Dyletantyzm – niepełna, niedokładna znajomość jakiegoś przedmiotu, połączona często z pewną błyskotliwością.

z bytem zamożnym, co najmniej dostatnim, zaprawiając go pewną dozą wdzięku, poezji, świąteczności wrażeń i zajęć. Dyletantyzm ten jednak, jakkolwiek nie pozbawiony całkowicie stron szlacheckich i pożytecznych, jakkolwiek dość szerokie miejsce zajmujący w duchowej ekonomice ludzkości, nie może być niczym innym jak dodatkiem, przyozdobieniem życia, wdzięcznym wzorkiem rzuconym na osnowę istnienia dla ubarwienia jej i urozmaicenia. Budować na nim byt fizyczny, owijać wkoło niego przedzę ducha tak długą, jak długim jest życie ludzkie – nie podobna i nie godzi się. Nie podobna, gdyż z przyczyny niekompletnej wynikać nie może skutek kompletny; nie godzi się, gdyż to, co oddaje światu drobną i wielce cząstkową przysługę, nie posiada prawa rościć do świata pretensji o przysługę wzajemną, tak ważną i zupełną, jaką jest byt fizyczny i spokój moralny. Ponad dyletantyzmem artystycznym dopiero, w wysokościach, o których częstokroć ten najłżejszego nie ma wyobrażenia, istnieje – artyzm, siła potężna, kompletna, z rozwiniętego do ostatecznych granic, prawidłowo ukształtowanego, przyrodzonego talentu i gruntownej, szerokiej wiedzy złożona. Dyletantyzm jest zabawką życia – artyzm tylko może być dlań opoką. Może on być dla życia opoką fizyczny byt, zarówno jak moralny, podpierająca. Ale w dziedzinie sztuki, jak nauki, jak rzemiosła, ten otrzymuje najwięcej, kto w dzieła swe, społeczności ofiarowywane, wkłada największy kapitał czasu, pracy, umiejętności i wprawy. Tu, jak gdzie indziej, istnieje konkurencja, żądanie i ofiara stają naprzeciw siebie, przyglądają się sobie i ważą się wzajemnie; tu, jak gdzie indziej, stopień dobrobytu robotnika zostaje w prostym stosunku ze stopniem doskonałości wyrobów. W dziedzinie sztuki, tak jak w każdej innej dziedzinie ofiarującej pole dla pracy ludzkiej, człowiek zdobyć może dostateczne, niekiedy świetne warunki bytu, zdobyć je przecież może wtedy tylko, jeśli posiada talent nie tylko przyrodzony, ale wykształcony, jeśli nie jest dyletantem tylko, ale artystą.

Wypowiedziawszy to wszystko Adam Rudziński powstał i z uszanowaniem skłaniając się przed Martą, dodał:

– Przebacz, pani, że mówiłem tak długo. Nie mogłem jednak rozmowy mej z nią zawrzeć w kilku słowach. Lękałem się, abyś pani nie przypuściła, iż ci, którzy moimi ustami odrzucają jej pracę, powodują się kaprysem lub uprzedzeniem jakim, które by w tym razie było niemal występkiem. Rysunek pani nie odpowiada potrzebom pisma, któremu miał służyć. Nie jest on dość poprawnym ani dość dokładnym, nie powtarza dostatecznie myśli i charakterystyki pierwowzoru. Twarz młodej matki, na przykład, rysowaną była przez panią z widocznym uczuciem i zamiłowaniem, a jednak jakże rysy jej wydają się mglistymi w porównaniu z wyrazistością, którą im nadał umiejętny i wprawny rysownik. Jakże wskutek mglistości tej wiele ubyło wyrazowi tych oczu, ścigających poruszenia ukochanych im istot, charakterowi tej głowy, podanej nieco naprzód, z gotowością niby wydania ostrzegającego lub pieszczotliwego wykrzyku. Drzewo to, tak bogato na wzorze rozwijające gałęzistą swą gęstwinę, wygląda tu ubogo i chorobliwie; droga wybiegająca z za domu, którą artysta umyślnie orzucił mgłą tajemniczości, na rysunku pani całkiem prawie osłonięta zbyt grubymi pociągami ołówka staje się dla oka patrzącego zagadkowym prawie, niezrozumiałym, czarnym szlakiem. Zrozumiałaś pani pomysł artysty, wniknęłaś weń i polubiłaś go; jest to widocznym, niemniej przecież widocznie przy każdym szczególe, przy każdym pociągnięciu ołówka łamałaś

się pani z techniką sztuki i nie przełamałaś trudności, jakie ci ona stawiała; nie przemknęłaś jej zagadnień, ponieważ w ręku swym nie posiadałaś dostatecznych środków umiejętności, wprawy... Oto jest cała prawda, którą wypowiadam z podwójnym smutkiem. Jako znajomy pani, żałuję, żeś pani nie otrzymała pożądaney ci pracy; jako człowiekowi, smutno mi, żeś pani nie kształciła dostatecznie swego talentu. Posiadasz pani niezaprzeczony talent; szkoda, że nie uczyłaś się więcej, gruntowniej, obszerniej, że uczyć się teraz już jej podobno niesposób...

Marta powstała, zwolna opuściła splecione ręce i wymówiła z cicha:

– Tak, uczyć się teraz już mi niesposób... Nie mam na to czasu – dodała po chwili, po czym umilkła i stała chwilę ze spuszczonej oczami w milczeniu. Adam Rudziński patrzył na nią z wielkim zajęciem, z trochę podziwu nawet. Spodziewał się, obawiał się może łez, jęków, wyrzutów, mdleń i spazmów, natomiast usłyszał kilka zaledwie słów, wyrażających żal nad niemożnością uczenia się, nad brakiem czasu do uczenia się koniecznego.

Wiotka, delikatna, z wyniosłą postacią i piękną twarzą, kobieta ta posiadać musiała wiele energii, skoro potrafiła bez łzy, bez westchnienia wysłuchać surowego wyroku, skazującego na śmierć drogą jej nadzieję, przyjąc na barki swe ten niewymowny ciężar niepewności, nieokreśloności położenia, jaki po krótkiej uldze spadł na nie znowu. Serce i głowa młodej kobiety bardzo ciężkimi musiały być w tej chwili, nie rozplakała się ona jednak, nie jęknęła, nie westchnęła nawet.

Znać pora jęków głośnych i płaczu nie wstydzącego się oczów ludzkich nie przyszła jeszcze dla niej, duma jej człowiecza nie była jeszcze złamaną ani siły starganymi. Wszak stała ona u początku dopiero kalwaryjskiej swej drogi, dwie stacje jej tylko przebyła, dwa razy tylko płonęła wewnętrznym wstydem, zadrżała do głębi w poczuciu własnej nieudolności.

Posiadała jeszcze dość sił, aby dumą i wołą powściągać wybuchy własnych uczuć; nie posiadała dość znajomości samej siebie, aby przestać spodziewać się...

Adam Rudziński uszanował milczący żal ubogiej kobiety; obcy jej w zupełności, kilka razy zaledwie przez nią widziany, uczuł, że w tej chwili oddalić się powinien. Pożegnawszy Martę, acz pełnym szacunku ukłonem, wyszedł z salonu, ale żona jego wtedy dopiero pochwyciła rękę Marty i ściskając je w swych dłoniach, rzekła pośpiesznie:

– Nie trać nadziei, droga pani! Nie mogę pogodzić się z myślą, abyś tym razem jeszcze opuściła dom mój nie pocieszona i nie zaspokojona w słusznych swych żądaniach. Nie znam przeszłości twej, ale zdaje mi się, iż odgaduję trafnie, sądząc, że ubóstwo zaskoczyło cię niespodzianie, że nie byłaś przygotowaną do zajęcia wśród społeczności miejsca pracownicy, dla siebie i dla innych byt zdobywającej...

Marta podniosła nagle oczy na mówiącą.

– Tak – przerwała z żywością – tak, tak...

Spuściła znowu oczy i chwilę milczała. Znać było, że myśl jej uderzona została z nagłą uwyrażnieniem tego, co dotąd w nieokreślonych stawało przed nią zarysach.

– Tak – powtórzyła po chwili z mocą. – Ubóstwo i potrzeba pracy zaskoczyły mię niespodzianie. Nic mię nie uzbroiło przeciw pierwszemu, nic nie

nauczyło drugiej... Przeszłość moja była cała ciszą, miłością i zabawą... na burzę i samotność nie wyniosłam z niej nic...

– Okropny los! – wyrzekła po chwili milczenia Maria Rudzińska. – Gdyby przeniknąć go, odgadnąć, zrozumieć całą jego okropność mogli wszyscy ojcowie, wszystkie matki!...

Powiodła dłonią po oczach i zwyciężając szybko swe wzruszenie zwróciła się ku Marcie.

– Mówmy o pani – rzekła. – Jakkolwiek z dwóch już dróg, na jakie wstąpić próbowałaś, wytracił cię brak stosownych do torowania ich narzędzi, nie trać nadziei i odwagi. Zawody nauczycielski i artystyczny okazały się dla pani niestosownymi, ależ praca umysłowa i artystyczna to jeszcze niecały zakres działalności ludzkiej, a nawet kobiecej. Pozostaje jeszcze przemysł, handel, rzemiosło. Gdyś pani rozmawiała z moim mężem, przyszła mi do głowy myśl szczęśliwa... Znam z bliska właścicielkę jednego z najzamożniejszych sklepów bławatnych... byłam z nią nawet parę lat na pensji i odtąd zachowałyśmy pomiędzy sobą stosunki, jeśli nie przyjaźni, to przynajmniej dobrej znajomości. Sklep obszerny, modny i zasobny do usług swych potrzebuje prawdziwej armii komisantów⁷², subiektów⁷³ itd. Co więcej, nie dawniej jak przed tygodniem Ewelina D., spotkawszy się ze mną w teatrze, mówiła mi, że utraciła nieraz jednego z najużyteczniejszych sklepowi jej subiektów i znajduje się z tego powodu w pewnym kłopotcie. Czy zgodziłabyś się pani stać w sklepie za kontuarem, przyjmować gości sklepowych, mierzyć materie, urządzać w oknach wystawy itd.? Miejsca takie bywają bardzo dobrze opłacane. Aby spełniać przywiązane do nich czynności, niczego więcej nie trzeba jak uczciwości, przyzwoitości układu i dobrego smaku. Czy pojedziesz pani ze mną do Eweliny D.? Przedstawię cię jej, w potrzebie poproszę, namówię...

W kwadrans po wymówieniu słów tych przez Marię Rudzińską dorożka wioząca dwie kobiety zatrzymała się przed jednym z najokazalszych sklepów przy ulicy Senatorskiej istniejących. Przed drzwiami opatrzonymi w szerokie zwierciadlane szyby stały dwie karety, pięknymi bardzo końmi zaprzężone, ze stangretami w liberii na koźle.

Dwie kobiety wysiadły z dorożki i weszły do sklepu. Na odgłos dzwonka zawieszono u drzwi zza długiego stołu, całkiem prawie przedzielającego sklep na dwie połowy, wybiegł młody mężczyzna i z bardzo zgrabnym ukłonem zapytał je, czego żądają.

– Chciałabym widzieć się z panią Ewelina D. – rzekła Maria Rudzińska – czy jest w domu?

– Nie wiem z pewnością – z nowym ukłonem odpowiedział młody człowiek – ale natychmiast służyć pani będę odpowiedzią.

Kończąc te słowa poskoczył ku przeciwległej ścianie i przyłożył usta do otworu tuby prowadzącej na wyższe piętra domu głos mówiący na dole.

– Wyszła, ale zaraz wróci – odpowiedziano z góry.

Młody człowiek poskoczył znowu ku dwom niedaleko drzwi stojącym kobietom.

– Raczą panie usiąść – wymówił wskazując stojącą w rogu sklepu aksamitem obitą kanapkę – albo – dodał wyciągając rękę w stronę wschodów zasłanych kobiercem – może na górę...

---

⁷² Komisant – człowiek sprzedający powierzone mu towary na rachunek ich właściciela.

⁷³ Subiekt – sprzedawca sklepowy.

– Zaczekamy tutaj – odrzekła Maria Rudzińska i wraz z towarzyszącą jej kobietą usiadła na kanapie.

– Mogłybyśmy pójść na górę i doczekać się powrotu pani Eweliny w jej mieszkaniu – półgłosem mówiła Maria do swej towarzyszki – zdaje mi się jednak, że dobrze będzie, jeśli przed rozmową z właścicielką sklepu przypatrzysz się pani zwykłym zajęciom osób sprzedających towary i zobaczysz, na czym one polegają.

Widok, jaki oczom dwóch kobiet przedstawiał się w głębi sklepu, niezmiernie był ożywiony. Składało go osiem istot ludzkich głośno i z nadzwyczajnym zapalem mówiących i stopy materii rozwijanych, zwijanych, szeleszczących, połyskiem jedwabiu i wszystkimi barwami tego świata mieniających się i błyszczących. Z jednej strony długiego stołu, całkowicie zakrytego piętrzącymi się jedne na drugich lub rozwiniętymi i falującymi sztukami kosztownych materii, stały cztery kobiety ubrane w atłasy i sobole, właścicielki zapewne dwóch przed drzwiami sklepu oczekujących karet. Z drugiej strony stołu znajdowało się czterech młodych mężczyzn... tak, znajdowało się, nie podobna bowiem dla określenia pozycji, w jakiej zostawali, użyć innego wyrazu jak ten, który określa pozycje ciał ludzkich wszelkie: stojące, chodzące, skaczące, przeginające się na wszystkie strony, wdrapujące się na wszystkie ściany, rozdające ukłony wszelkich znaczeń i rozmiarów, dokonywające gesty najrozliczniejsze za pomocą najrozliczniejszych poruszeń rąk, piersi, głowy, ust, brwi, nawet włosów... Te ostatnie, jakkolwiek w zwykłym porządku rzeczy dość poślednią grające rolę w organizmie i powierzchowności człowieka, tu na szczególną zasługiwały uwagę.

Wypomadowane, wyperfumowane, połyskujące, woniejące, w misterne pierścienie poskręcane lub w pełnym znaczenia nieładzie na czoła opadające, stanowiły one arcydzieła sztuki fryzjerskiej i zaraz do bardzo wysokiego stopnia podnosiły wytworność postaci młodych sklepowych. Być może, iż postacie te nie były z przyrodzenia wielce wytwornymi, znać było nawet, że natura obdarzyła je niepospolitą siłą fizyczną, grubością i jędrnością mięśni, w zupełności upoważniającą do zajęcia się rodzajem pracy cięższym nieco, mniej wybrednym i przyjemnym, jak rozwijanie jedwabnych tkanin, przesuwanie w dwóch palcach pajęczych koronek i wywijanie politurowanym, leciuchnym, zgrabniuchnym łokciem⁷⁴. Ramiona ich były szerokie, ręce duże, palce grube, twarze niezbyt nawet młodzieńcze, dojrzałością rysów i bujnością zarostu trzydziestkę z górą objawiające. Ale z jakimże pełnym najwybredniejszego smaku wytworem sporządzone były czarne tużurki⁷⁵, szerokie ramiona te obejmujące, jak wspaniale poniżej bujnych zarostów kolorowe krawaty rozwijały motyle swe skrzydła, jak wdzięcznymi gestami poruszały się te duże muskularne ręce, jakie gustowne, a zarazem bijące w oczy pierścienie zdobiły te grube palce! Nic na świecie, z wyjątkiem jednego śniegu, prześcignąć nie mogło w białości koszul, puszystymi żabotami i wypukłymi haftami wzdymających się na ich piersiach, nic na świecie, żadna struna, żadna sprężyna, żadna gutaperczana⁷⁶ piłka ani gorsetem wykształcona kibić

---

⁷⁴ Łokieć – dawna miara długości, 44 cm.

⁷⁵ Tużurek – odświętny ubiór męski z owych czasów, rodzaj surduta, marynarki.

⁷⁶ Gutaperczana – zrobiona z gutaperki, tj. masy pochodzenia roślinnego o własnościach podobnych do gumy.

niewieścia iść nie mogła w zawody z gętkością poruszeń ich, sprężystością poskoków, ruchliwością oczów i doskonałym wyćwiczeniem języków.

– Kolor *Mexique* w białe ramaże!⁷⁷ – mówił jeden z tych młodych panów rozwijając przed oczami dwóch kupujących kobiet jedną ze sztuk materii.

– Panie przełożą może *Mexique pur*!⁷⁸ – zawołał drugi.

– Albo *gros grains*⁷⁹, *vert de mer*!⁸⁰ jest to ostatniej mody...

– Oto są koronki *Cluny*⁸¹ do oszycia peplonów⁸² i wolantów⁸³ – brzmiał dźwięczny głos męski przy drugim końcu stołu.

– Walansieny, alansony, briuże⁸⁴, imitacje⁸⁵, blondyny⁸⁶, iluzje⁸⁷...

– *Fay* koloru *Bismarck*! może trochę zbyt świątły, zbyt *voyant*!⁸⁸? Oto inny z ramażem czarnym.

– *Bordeaux, couleur sur couleur*!⁸⁹ Pani żąda czegoś lżejszego?

– *Mosambique! Sultan*!⁹⁰ kolor *de chair*!⁹¹ wyborny dla brunetek!

– Panie życzą sobie czegoś w pasy! W horyzontalne czy w perpendykularne⁹²?

– Oto jest materia w rejony! białe i różowe, efekt wyborny! bardzo *voyant*!

– Rejony⁹³ popielate, zupełnie dystyngowane!

– Rzut błękitny na białym *fond*!⁹⁴ dla osób młodych!

– Koronka na puf albo na papiliona⁹⁵? Oto są barby⁹⁶ – z brzegami *dentelés* i *unis*⁹⁷ – które panie wola?

– Panie kupują *Bismarck* z ramażem? bardzo dobrze! ile łokci piętnaście? nie! dwadzieścia?

– Panie przekładają barby z brzegami dantelowanymi? gust wyborny! czy na papiliona?

– Dla pani rejony popielate, a dla pani rzut błękitny na białym *fond*? po ile łokci?

---

⁷⁷ Kolor *Mexique* w białe ramaże itd. – Orzeszkowa daje próbkę żargonu subiektów w sklepie „bławatnym”. Na uwagę zasługuje fakt, że wszystkie przytoczone terminy były w istocie używane. Oto te z nich, których znaczenie udało się wyjaśnić. Wszystkie niemal są terminami francuskimi.

⁷⁸ *Mexique pur* (franc.) – kolor *Mexique* czysty, jednolity.

⁷⁹ *Gros grains* (franc.) – gatunek jedwabiu,

⁸⁰ *Vert de mer* (franc.) – zieleń morska.

⁸¹ Koronki *Cluny* – wyrabiane we francuskim mieście tej nazwy.

⁸² Peplon (łac. *peplum*) – szeroka suknia fałdowana.

⁸³ Wolant – suknia lekka, powiewna, przejrzysta.

⁸⁴ Walansieny, alansony, briuże – nazwy koronek od miejscowości, w których je wyrabiano: Valencienne, na północy Francji (koło Lille), Bruges w Belgii i Alençon w Normandii (Francja).

⁸⁵ Imitacje – koronki, mające imitować (naśladować) hafty.

⁸⁶ Blondyna – cienka koronka z surowego jedwabiu.

⁸⁷ Iluzja – rodzaj przezroczystej tkaniny jedwabnej.

⁸⁸ *Voyant* (franc.) – jaskrawy, śmiały, rzucający się w oczy.

⁸⁹ *Bordeaux, couleur sur couleur* (franc.) – bordo (odcień czerwonego), kolor świetnie dobrany.

⁹⁰ *Sultan* (franc.) – sultański.

⁹¹ Kolor *de chair* (franc.) – kolor cielisty.

⁹² Horyzontalne i perpendykularne pasy (łac.) – poprzeczne i podłużne.

⁹³ Rejony – paski.

⁹⁴ *Fond* (franc.) – tło.

⁹⁵ Puf, papilion – koronkowe ozdoby kapeluszy damskich.

⁹⁶ Barby – rodzaje koronek.

⁹⁷ *Dentelés* i *unis* (franc.) – ząbkowane i gładkie.

Urywki te rozmów prowadzonych przez czterech młodych panów z czterema kupującymi paniami składały się na pewien, jeśli tak wyrazić się można, szczebiot, który wychodząc z ust mężczyzn sprawiał efekt wcale niepospolity. Gdyby nie brzmienia głosów, które jakkolwiek przedziwnie ukształconymi modulacjami⁹⁸ naśladowały miękko szelesty falujących materii i ciche szmery rozwijanych koronek, niemniej przecież wychodziły z piersi męskich, zaopatrzonych wyraźnie przez naturę w dość potężne płuca i doskonale zbudowane organa głosowe, nie podobna by nawet wpaść na domysł, aby owe ramaże, rejony, rzuty, fondy, barby, wolanty, peplony, papiliony, aby cały ten szczebiot niezrozumiały wszelkiemu nie poświęconemu uchu, niesłychaną erudycje⁹⁹ w dziedzinie gałganków rozwijający, wychodzić mógł w istocie z ust mężczyzn – mężczyzn, tych przedstawicieli poważnej siły, poważnego myślenia i poważnego pracowania.

– Pani Ewelina D. wróciła! – rozległ się po sklepie basowy głos, z otworu tuby wychodzący. Maria Rudzińska szybko powstała.

– Zaczekaj tu pani chwilę – rzekła do Marty – rozmówię się wprzód sama z właścicielką sklepu, aby w razie odmowy z jej strony nie narażać pani na daremną przykrość. Jeżeli, jak mam nadzieję, wszystko pójdzie dobrze, przyjdę wnet po panią.

Marta z wielką wciąż uwagą przypatrywała się odbywającej się z dwóch stron długiego stołu manipulacji¹⁰⁰ sprzedawania i kupowania. Po bladych jej ustach przesunął się od czasu do czasu uśmiech: bywało to wtedy, gdy poskoki sklepowych panów stawały się najsprężystszymi, fryzury najruchliwszymi i oczy najwymowniejszymi.

Maria Rudzińska tymczasem przebiegła szybko wschody puszystym zasłanym kobiercem, dwie duże osławione dokoła oszklonymi szafami i weszła do bardzo pięknie umeblowanego buduaru¹⁰¹, w którym po kilku zaledwie sekundach dał się słyszeć szelest szybko sunącej po posadzce jedwabnej sukni.

– Ach! *C'est vous, Marie!*¹⁰² – zawołał dźwięczny, pieszczony, bardzo mile w ucho wpadający głosik niewieści i dwie białe zgrabne rączki pochwyciły w uścisk obie ręce Marii.

– Usiądźże, moja droga, usiądź, proszę cię! uczyniłaś mi prawdziwą niespodziankę! Jestem zawsze tak szczęśliwą, gdy cię widzę! Jakże ślicznie mi wyglądasz! A szanowny małżonek twój czy zdrow i zawsze tak wiele pracuje? Czytałam ostatni artykuł jego o... o... nie pamiętam już doprawdy o czym... ale prześliczny! A miluchna Jadzia czy dobrze uczy się? Mój Boże! gdzie się to te czasy podziały, kiedyśmy z tobą, Maryniu, uczyły się także razem u pani Devrient! Nie wyobrazisz sobie, jak drogim mi jest wspomnienie tych chwil z tobą na pensji spędzonych!

Zgrabna, wystrojona, trzydziestoletnia przeszło kobieta, z bardzo misternym kokiem z tyłu głowy, bardzo regularnymi, choć nieco już zwiędłymi rysami twarzy i z ruchliwymi czarnymi oczami, ocienionymi brwią czarną i sze-

---

⁹⁸ Modulacja – w muzyce: harmonijne prowadzenie tonów melodii z jednej tonacji do drugiej. Tu: staranne cieniowanie głosu, nadawanie mu brzmień miłych dla ucha.

⁹⁹ Erudycja – tu: drobiazgowy wykształcenie.

¹⁰⁰ Manipulacja – tu: czynność.

¹⁰¹ Buduar – wytworny pokój damski do przyjmowania bardziej poufale gości.

¹⁰² *C'est vous, Marie* (franc.) – to pani, Mario.

roka, wymówiła ten potok wyrazów szybko, bez odetchnięcia prawie, nie wypuszczając z dłoni swych rąk Marii, która usiadła przy niej na kozetce palisandrowej¹⁰³, kosztownym adamaszkiem obitej. Mówiłaby pewno dłużej jeszcze, ale Maria przerwała jej mowę.

– Droga Ewelino! – rzekła – przebacz, że skrócę tym razem powitanie moje z tobą i nie wdając się w żadne wstępy zacznę rozmowę o interesie, który mi bardzo leży na sercu!

– Ty, Maryniu, masz do mnie interes? Mój Boże! jakże jestem szczęśliwą! Mów, mów co najprędzej, w czym ci mogę być użyteczną! Gotowam dla ciebie pójść pieszo na koniec świata...

– O, nie tak wielkiej ofiary żądać od ciebie będę, kochana Ewelino! – zaśmiała się Maria, po czym dodała poważnie: – Poznałam niedawno pewną biedną kobietę, która wzbudziła we mnie bardzo żywe zajęcie...

– Biedną kobietę! – z żywością przerwała właścicielka bogatego sklepu – żadasz więc pewno, abym jej w czym dopomogła? O, nie zawiodłaś się na mnie, Maryniu! ręka moja otwartą jest zawsze dla tych, którzy cierpią!

Mówiąc ostatnie wyrazy sięgnęła do kieszeni i wydobywszy z niej spory pugilares z kości słoniowej miała już go otworzyć, ale Maria zatrzymała jej rękę.

– Nie o jałmużnę tu idzie – rzekła. – Osoba, o której chcę ci mówić, nie żąda i nie przyjąłaby może jałmużny... pragnie ona i poszukuje pracy...

– Pracy! – podnosząc lekko czarne brwi powtórzyła piękna pani Ewelina – cóż więc przeszkadza jej pracować?

– Wiele rzeczy, o których zbyt długo by mówić – poważnie odparła Maria i ujmując rękę dawnej towarzyszkę nauk z prośbą i uczuciem w głosie dodała: – Do ciebie właśnie przybyłam, Ewelino, z prośbą, abys jej dała możliwość pracowania.

– Ja... jej możliwość pracowania? a to jakim sposobem, moja droga?

– Abyś ją przyjęła za pannę sklepową. Brwi właścicielki sklepu podniosły się wyżej jeszcze. Na twarzy jej malowały się zdziwienie i zakłopotanie.

– Droga Mario – zaczęła po chwili jękać się z widocznym zmieszaniem – to do mnie nie należy... w ogóle interesami tyjącymi się sklepu zajmuje się mąż mój...

– Ewelino! – zawołała Maria – dlaczego mówisz przede mną nieprawdę? Mąż twój jest właścicielem sklepu wobec prawa, ale ty zarządzasz interesami wspólnie z nim, więcej nawet od niego, i wszyscy wiedzą dobrze, tym bardziej ja wiem, że znasz się na interesach wybornie i masz dużo energii w przeprowadzaniu swych planów... dlaczegóż więc... Ewelina nie pozwoliła jej dokończyć.

– A więc tak, tak – wymówiła z żywością – przykro mi było odmawiać twej prośbie, Maryniu, i chciałam wymówić się znalezionym naprędce pretekstem, rzucić wszystko na mego męża... Postąpiłam źle, nie byłam od razu otwartą, wyznaję, ale też, droga Mario, życzenie twoje najzupełniej niepodobnym jest do spełnienia, najzupełniej... najzupełniej.

– Dlaczego? dlaczego? – pytała Maria z taką samą żywością, z jaką przemawiała do niej Ewelina.

Obie kobiety posiadały znać charaktery żywe i wrażliwe.

---

¹⁰³ Palisander – drewno pięknego ciemnego koloru; pochodzi z drzewa rosnącego w Południowej Ameryce, używane na kosztowniejsze wyroby stolarskie.

– Ależ dlatego – zawołała Ewelina – że w sklepie naszym kobiety nie zajmują się nigdy sprzedażą towarów, tylko mężczyźni.

– Ale dlaczegoż, dlaczego kobiety nie zajmują się tym, tylko mężczyźni? Czyż trzeba umieć po grecku albo móc giąć w palcach sztaby żelazne, aby...

– Ależ nie, nie! – przerwała znowu gospodyni domu – mój Boże, wprawiasz mię, droga Mario, w prawdziwy kłopot. Jakże ci ja odpowiem na twoje: dlaczego?

– Czy należysz do osób, które nie zdają sobie sprawy z powodów swoich czynności?

– Ależ naturalnie, że nie należę do takich osób... Gdybym do nich należała, nie mogłabym być, tak jak jestem, czynną współniczką męża mego w przemysłowym przedsięwzięciu... Oto, widzisz, dlatego, że... że taki już zwyczaj.

– Znowu chcesz mię zbyć niczym, Ewelino, a jednak nie uda ci się to. Dawne koleżeństwo daje mi prawo do pewnej nawet względem ciebie niedyskrecji. Powiadasz, że taki jest zwyczaj... ależ zwyczaj każdy musi mieć swoje przyczyny, leżące w interesach lub okolicznościach osób, które się go trzymają.

Gospodyni domu zerwała się z sofki i szybko parę razy przebiegła pokój. Długi ogon jej sukni szemrał sunąc się po posadzce, na twarz jej, na której tu i owdzie ukazywały się ślady niedobrze startego pudru ryżowego, wybił się lekki rumieniec zakłopotania.

– Przypierasz mię do muru! – zawołała stając przed Marią – przykro mi będzie wymówić to, co wymówię... ale przecież ciebie bez odpowiedzi pozostawić nie mogę. Odpowiem ci: publiczność nasza nie lubi kobiet sprzedających w sklepie... przekłada nad nie mężczyzn.

Maria zarumieniała się trochę i wzruszyła ramionami.

– Mylisz się, Ewelino – zawołała – albo mówisz znowu nieszczerze; to być nie może...

– A ja ci powiadam, że tak jest... młodzi, dobrze ułożeni, przystojni sklepowi sprawiają dobry efekt, pociągają do sklepu nabywców, a raczej nabywczyń...

Tym razem twarz Marii zapłonęła wstydem i oburzeniem. Ostatnie przemogło.

– Ależ to szkaradzieństwo! – zawołała. – jeżeli mówisz prawdę, nie wiem już doprawdy, czemu ją przypisać...

– I ja nie wiem, czemu fakt ten przypisać należy, po prawdzie nie zastanawiałam się nigdy bardzo nad jego powodami ... co mi do tego...

– Jak to... co ci do tego, Ewelino? – przerwała znowu Maria – czyż nie rozumiesz, że stosując się do tego, jak powiadasz, zwyczaj, schlebiasz jakiemuś złemu, nie wiem dobrze, jakiemu mianowicie, ale najpewniej złemu...

Właścicielka sklepu stanęła na środku pokoju i wpatrzyła się w Marię szeroko otwartymi oczami.

W oczach tych było wiele sprytu, nawet rozumu, w tej chwili jednak po powierzchni czarnych błyszczących źrenic przelatowały powściągane uśmieški.

– Jak to? – wymówiła powoli – czyż sądzisz, Mario, że dla jakichś tam teorii powinnam antreprzye¹⁰⁴ naszą, jedyny fundusz nasz i naszych dzieci, nara-

---

¹⁰⁴ Antreprzyza – przedsięwzięcie, przedsiębiorstwo,

zać na straty, na niebezpieczeństwa?... Dobrze to wam, literatom rezonować¹⁰⁵ w ten sposób siedząc nad książką i piórem; my, przemysłowcy, musimy być praktycznymi...

– Czyliż przemysłowcy dlatego, że są przemysłowcami, uważać się mają za uwolnionych od uczuć i obowiązków obywatelskich? – zapytała Maria.

– Wcale nie! – z nowym uniesieniem zawołała właścicielka sklepu – toteż ani mąż mój, ani ja nie uchylamy się nigdy od spełnienia tych obowiązków. Dajemy zawsze, ile tylko możemy...

– Wiem o tym, że jesteście dobroczynnymi, należycie do wszystkich składek i filantropijnych projektów, i zakładów, ale czyż to o jałmużnę tylko idzie, o filantropię? Jesteście ludźmi zamożnymi, pod pewnym względem wpływowymi, powinniście brać inicjatywę we wszystkim, co ma na celu poprawienie złych zwyczajów, prostowanie błędów społecznych!

Ewelina zaśmiała się z przymusem.

– Moja droga – rzekła – poprawianie i prostowanie należy do takich ludzi, jak mąż twój, na przykład... do uczonych, pisarzy, publicystów... My jesteśmy ludźmi ścisłego rachunku... najściślejsze zaś rachunki prowadzić musimy z publicznością, z jej gustami i wymaganiami... ona jest naszą panią, od niej zależy byt nasz... pomyślność i przyszłość naszego przedsięwzięcia...

– Tak – z mocą rzekła Maria – i dlatego powinniście schlebiać jej bezsensownym kaprysom i bardzo podejrzaną czystości i podejrzanego smaku sympatiom... Aby cię za to, coś powiedziała, zmartwić trochę przynajmniej, powiem ci, kochana Ewelino, że twoi sklepowi, krygujący się i na kształt papug paplający o ramażach i papilionach, doskonale śmiesznie wyglądają...

Ewelina parsknęła śmiechem.

– Wiem o tym! – zawołała zanosząc się od śmiechu.

– I że gdybym była na twoim miejscu – ciągnęła Maria – doradziłabym tym panom, aby zamiast do jedwabiów i koronek wzięli się do pługa, siekiery, młota, kielni lub czegoś podobnego. Daleko by z tym przyzwoiciej wyglądali...

– Wiem o tym, wiem! – śmiejąc się wciąż wołała gospodyni domu.

– A na miejsce ich – kończyła Maria – wzięłabym kobiety, które zbyt mało mają sił fizycznych, aby orać, kuć i kamienice wznosić...

Ewelina przestała nagle śmiać się i z wielką powagą spojrzała na Marię.

– Droga Mario! – rzekła – ci ludzie potrzebują także zarobku i potrzebują go daleko niezbędniej, gwałtowniej niż kobiety... są oni przecież ojcami rodzin...

Tym razem Maria uśmiechnęła się.

– Moja droga – rzekła – muszę znowu odwołać się do praw koleżeństwa, aby ci powiedzieć, że machinalnie powtórzyłaś w tej chwili to, o czym mówiących słyszysz ciągle, a nad czym nigdy chyba nie zastanowiłaś się sama. Ci ludzie są ojcami rodzin, być może, ale kobieta, za którą wstawiałam się do ciebie, ma także dziecię, które wyżywić i wychować musi. Gdyby mnie, na przykład, spotkało nieszczęście otrącenia zacnego i dobrego człowieka, który nie tylko daje mi szczęście sercu, ale pracą swą byt mi zabezpiecza, nie byłabym matką i odpowiedzialną opiekunką mojej rodziny? Gdybyście oboje, mąż twój i ty, za lat kilka zeszli ze świata i, jak bywa często, nie pozostawili po sobie majątku, czyliż najstarsza córka wasza nie byłaby obowiązana do

---

¹⁰⁵ Rezonować – rozprawiać, filozofować, mówić o czymś w sposób ganiący.

podtrzymania bytu, do starań około wychowania i pokierowania w świecie młodszego rodzeństwa?

Ewelina słuchała słów tych ze spuszczoneymi oczami, trudno jej było widocznie zebrać się na odpowiedź. Niemniejszej jednak trudności doświadczała w odrzuceniu bez dostatecznych powodów prośby kobiety, z którą stosunek miłym znać był jej sercu, a może i pochlebiał jej miłości własnej. Niepospolity spryt, malujący się w wyrazie twarzy jej i oczów, poddał jej po chwili nową odpowiedź.

– Gdyby zresztą i nie to – rzekła podnosząc oczy – znajdujeszże, droga Mario, przyzwoitym, aby młoda kobieta (protegowana twoja jest zapewne kobietą młodą) po całych dniach przebywała za jednym stołem z kilku młodymi ludźmi? Czy podobna okoliczność nie byłaby powodem zajęć zgubnych dla niej, przykrych dla mnie, a sklep mój narażających wobec publiczności na pewną kompromitację?

– Powtórzyłaś znowu, Ewelino, jeden z krążących po świecie komunałów¹⁰⁶. Obawiacie się, aby praca wspólnie z mężczyznami podejmowana nie nadwerzężyła cnoty i honoru kobiety, a nie obawiacie się, aby tego samego nie uczyniła bieda. Protegowana moja, jak nazywasz osobę, o jakiej mowa, przed trzema miesiącami utraciła męża, ma dziecię, które kocha, smutna jest, poważna, cała zajęta wyszukaniem dla siebie środków zarobkowania i, jak o tym przekonałam się sama, bardzo uczciwa. Czyliż możesz przypuścić, aby kobieta w takim zostająca położeniu, z takimi uczuciami, wspomnieniami, z taką trwogą o jutro, mogła najlżejszą zwrócić uwagę na twoich wyelegantowanych pomocników? Zaręczam ci, że żadna myśl płocho nie powstałaby w jej głowie.

– Droga Mario! – zawołała Ewelina – tego, co powiedziałaś, niczym dowieść nie podobna. Kobiety są tak płoche... tak płoche...

– Prawda – z powagą patrząc na dawną koleżankę swą odparła Maria – ale czyż odpychanie ich od wszelkiej pracy dobrym jest lekarstwem na płochość? Raz jeszcze powtarzam ci, Ewelino, że kobieta, o której mówię, nie jest teraz ani płocho, ani nieuczciwą... Jeżeli jednak zebrząc pracy, jak jałmużny, od wielu drzwi odejdzie tak, jak od twoich za chwilę odejść jej przyjdzie, nie ręczę wcale, jaką stanie się w przyszłości.

– Przypierasz mię znowu do muru! – zawołała właścicielka sklepu – a więc dobrze, wierzę ci, że osoba, którą się zajmujesz, jest wzorem i uosobieniem cnoty, powagi, uczciwości... ale czy również będziesz mi mogła zaręczyć, że posiada ona tego ducha porządku tę umiejętność ścisłego rachunku, tę akuratność w stawianiu się do roboty i pełnieniu jej, która nie cierpi ani chwili zwłoki, ani cienia zaniedbania?

Teraz przyszła na Marię kolej zawahania się z odpowiedzią. Przypomniała sobie niepowodzenie, jakie z powodu niedostatecznej umiejętności spotkało Martę w nauczaniu i rysowaniu, przypomniała sobie własne słowa Marty, przed kilku godzinami do niej wyrzeczone: „Nic nie uzbroiło mnie przeciw ubóstwu, nic nie nauczyło pracy.”

Maria milczała. Gospodyni domu, przenikliwa i żywa jak iskra, pochwyciła w locie chwilę zakłopotania i wahania się towarzyszki.

---

¹⁰⁶ Komunał – sąd, mniemanie utarte, wyświechtane, choć niekoniecznie prawdziwe.

– Mówiłaś przed chwilą, droga Mario, że osobom zajmującym się sprzedażą towarów trzeba tylko umieć rozwijać, układać i mierzyć materię. Tak to się zdaje na pozór. W gruncie, powinny one posiadać wiele innych przymiotów, jak na przykład: przyzwyczajenie do jak najściślejszego porządku, jeden bowiem przedmiot nie na właściwym miejscu umieszczony, jedna fałda materii źle zagięta, jeden zwój koronki niedbale rzucony sprawia zamieszanie w sklepie lub przyczynia mu ważne straty. Trzeba także, aby sklepowi umieli rachować, i nie byle jak rachować, tam bowiem, gdzie w każdej godzinie, minucie niemal, wpływają sumy coraz nowe i coraz inne cyfry reprezentujące, opuszczenie jednego grosza stać się może przyczyną nieładu w rachunkach, którego my najpilniej strzec się musimy. Na koniec i przede wszystkim sklepowi powinni znać świat, ludzi, wiedzieć w jaki sposób z kim się obejść, jak komu dogodzić, komu wierzyć na słowo, komu odmówić kredytu itd. Wszystkich przymiotów tych najczęściej pozbawione są kobiety. Nie przyzwyczajone do porządku, nieakuratne, dla przerachowania najdrobniejszej sumy nosić muszą w kieszeni tabliczkę mnożenia, niewinne trusiątka, tylko co odczepione od spódniczki mamy, zaledwie śmieją podnieść oczy na twarze kupujących, nie wiedząc, jak do nich przemawiać, co o każdym z nich myśleć, albo też, puszczane samopas, rozhukane, roztrzepane, pozują na lwice, wdzięczą się, mówią i postępują bez taktu narażając siebie na niesławę, zakład, w którym pracują niby, na kompromitację. Mężczyźni jakkolwiek śmiesznymi wydają się z powodu układu swego i zajęć niezupełnie męskich, dla właścicieli sklepów są bardzo dogodnymi i użytecznymi. Dlatego może każdy sklep na większą skalę do usług swych używa mężczyzn, kto tylko zaś próbował zastąpić ich kobietami, źle na tym wyszedł. Kobiety, moja droga, nie są dziś jeszcze wychowane tak, aby pogodzić się mogły z surowością obowiązku, despotycznością¹⁰⁷ cyfry i wymaganiami tak różnolitej społeczności, jaką jest społeczność kupujących.

Właścicielka sklepu przestała mówić i z pewnym triumfem patrzyła na swą towarzyszkę. Miała w istocie do triumfowania słuszną przyczynę. Maria Ruzdińska stała ze spuszczoneymi oczami, z wyrazem smutku na twarzy i milczała. Ewelina wzięła ją za rękę.

– No, powiedz mi, droga Mario – rzekła – powiedz szczerze: czy możesz ręczyć za to, że twoja protegowana jest osobą porządną, akuratną, biegłą w rachunkach, pełną taktu i znajomości ludzi, tak jak ręczyłaś, że jest ona uczciwą?

– Nie, Ewelino – z trudnością wymówiła Maria – za to ręczyć nie mogę.

– A teraz – z coraz większą żywością nacierała na towarzyszkę właścicielka sklepu – powiedz mi, czy możecie wy, ludzie teorii i rozumowań, sprawiedliwie wymagać od nas, ludzi rachuby i praktyczności, abyśmy przez filantropię, przez, jak mówiłaś, inicjatywę obywatelską przyjmowali do zakładów naszych osoby do interesów niezdatne, a przez to narażali się na kłopoty, straty, całkowity może upadek naszych przedsiębiorstw? Powiedz mi, czy ktokolwiek może słusznie wymagać od nas tego?

– Zapewne, że nie – wyjąkała Maria.

– Widzisz więc – rzekła Ewelina – że powinnaś mię mieć za usprawiedliwioną, jeśli życzeniu twemu zadość nie uczyniłam. Fakt wytrącania z dzie-

---

¹⁰⁷ Despotyczność, despotyzm – władza nieograniczona, bezwzględna, także: tyrania, ucisk.

dziny przemysłu kobiet ubogich jest zapewne smutny, ale na konieczność jego i nieuniknioność składają się tak kaprysy i niezupełnie jasne instynkty kobiet bogatych, żądnych rozrywki i Bóg wie jakich wrażeń, jak niedołężność, płochy, płytkość kobiet ubogich potrzebujących pracy, a pełnić jej nie umiejących. Kiedy pierwsze porozumieją i wyszlachetnieją, a drugie okażą się lepiej przygotowanymi do pełnienia zajęć ścisłych i obowiązkowych, wtedy odprowadzę moich subiektów, a ciebie poproszę, abyś na ich miejsce wybrała dla mnie z liczby twych protegowanych panny sklepowe.

Przy ostatnich słowach Ewelina D. z cechującą ją żywością ucałowała Marię w oba policzki.

Siedząca w sklepie kobieta w żalobie usłyszała szelest sukni i kroków swej chwilowej opiekunki wtedy, gdy ta znajdowała się jeszcze u szczytu schodów. Słuch jej był znać wyprężony, niecierpliwość wielka. Powstała i zatonała oczami w twarzy zstępującej ze wschodów kobiety. Po kilku sekundach patrzenia ręka jej zdrząła lekko i oparła się o poręcz krzesła. Ze spuszczonego oczu Marii i żywych rumieńców, które wystąpiły na jej policzki, odgadła wszystko.

– Pani! – zbliżając się do Marii rzekła z cicha – oszczędź sobie przykrości opowiadania mi szczegółów. Nie przyjęto mię... wszak prawda?

Maria potwierdzająco skinęła głową i w milczeniu uścisnęła dłoń Marty. Wyszły ze sklepu i stanęły na szerokim chodniku ulicy. Marta była bardzo blada. Można by rzec, że ogarnął ją chłód dolegliwy, bo drżała trochę pod futrzanym okryciem, i że wstydziła się czegoś głęboko, bo nie mogła oderwać oczu od kamieni chodnika.

– Pani! – pierwsza ozwała się Maria – Bóg widzi, jak mocno boli mnie niemożność dopomożenia ci na twojej trudnej drodze. Z jednej strony zapiera ci ją własne twe niedostateczne przygotowanie, z drugiej obyczaj, brak inicjatywy, zła sława, której używają kobiety pracownice...

– Rozumiem – zwolna i cicho wyrzekła Marta – nie przyjęto mię tu, bo opiera się temu zwyczaj, bo nie obudzam zaufania...

– Daj mi, pani, swój adres – unikając odpowiedzi rzekła Maria – może dowiem się o czymś dla pani pożytecznym, może będę kiedy mogła być jej pomocną...

Marta wymieniła nazwę ulicy i numer domu, w którym mieszkała, potem podnosząc oczy, w których malowała się gorąca wdzięczność, obie ręce wyciągnęła ku dobrej kobiecie, chcąc ująć i uścisnąć jej dłonie.

Zaledwie jednak ręce dwóch kobiet połączyły się, Marta usunęła żywo swoją i cofnęła się parę kroków. Maria Rudzińska wsunęła jej w dłoń tę sarną kopertę z liliowymi brzeżkami, której ona dwa tygodnie temu przyjąć od niej nie chciała.

Marta stała chwilę nieporuszona, przedchwilowa bladość jej ustąpiła przed płomiennym rumieńcem.

– Jałmużna! – szepnęła – jałmużna! – i razem z tym wyrazem stłumiony jęk i głuche jakieś łkanie wstrząsnęły jej piersią. Nagle zaczęła biec szybko w stronę, w którą poszła Maria. Fala przechodniów, płynąca nieustannie chodnikiem, zakrywała przed nią osobę, którą dogonić pragnęła, i utrudniała gonitwę. Na rogu ulicy dopiero Marta ujrzała skracającą w przeciwną stronę dorożkę, a w niej siedzącą Marię.

– Pani! – zawołała.

Głos jej był słaby, głuchy; przytłumił go, zdławił całkiem gwar i turkot uliczny.

Kobieta obdarzona litościwą ręką skierowała się ku Świętojerskiej ulicy z zamiarem zapewne zwrócenia daru, który gorącym rumieńcem upokorzenia piętnował jej czoło. Krok jej, szybki zrazu i gorączkowy, po chwili jednak stawał się coraz powolniejszym i mniej pewnym. Czy wzruszenia moralne, jakich tyle doświadczyła w dniu tym, zachwiały jej fizyczną siłę? Czy może ogarniał ją namysł jakiś głęboki, jakieś wahanie się wewnętrzne wstrząsało zamiarem, który powzięła była przed chwilą? Ścisnęła w dłoni delikatną kopertę, w której szeleściło parę wartościowych papierków, na rogu ulicy Świętojerskiej stanęła. Stanęła i przez chwilę pozostała nieruchoma, ręką oparta o róg muru, z twarzą bladą i pochyloną nisko. Nagle zwróciła się w inną stronę i podażyła ku swemu mieszkaniu.

Duma i trwoga stoczyły w niej walkę ciężką, rozdzierającą, w której pierwsza uległa drugiej. Młoda i zdrowa, niczym jeszcze nie sterana i nie znużona, łaknąca pracy wszystkimi siłami i pożądaniami swej istoty, Marta przyjęła jałmużnę. Nie przyjęłaby jej może, uczucie godności osobistej nie ustąpiłoby w niej może przed obawą nędzy, gdyby była samą na świecie. Ale u szczytu wysokiej kamienicy, pomiędzy czterema nagimi ścianami dziecię jej drżało od zimna, tęsknymi oczami spoglądało w okopconą głębię pustego komina, bladością twarzyczki, zapadnięciem policzków, chorobliwą szczupłością drobne-
go ciała wzywało obfitszego pożywienia...

I był to w życiu młodej kobiety dzień bardzo ważny, lubo ona z ważności jego nie zdawała sobie może dokładnej sprawy. Był to dzień, w którym po raz pierwszy przyjęła ona jałmużnę, a więc skosztowała tego chleba, który, gorzki dla starców i kalek, trującym jest i rozkładającym jadem dla młodych i zdrowych.

Tego wieczora w izbie na poddaszu palił się na kominie wesoły ogień, przy stole nad talerzem pełnym rosółu siedziała Jancia. Po raz pierwszy od dawna dziecię to doświadczało przyjemnego poczucia ciepła i zjadało ze smakiem starannie sporządzoną, posilną potrawę. Toteż duże czarne oczy dziewczynki przenosiły się z kolei to na ozłoconą promieniem głębię komina, to na leżącą obok talerza krajankę chleba powleczonej warstewką masła, a usta nie zamykały się ani na chwilę. Marta siedziała przed ogniem w postawie nieruchomej; profil jej rysujący się na czerwonym tle płomienia surowy był i zamysłony. Oczy jej błyszczały suchym połyskiem, brwi zbiegły się i utworzyły pośród białego czoła głęboką bruzdę.

Przed nią, zawieszona w pustej przestrzeni, stała postać kobieca ze śmiertelną trwogą na twarzy, z rumieńcem wstydu na czole, z załamanymi rękami. Postać ta była własną jej postacią odbitą w zwierciadle jej wyobraźni.

„Tyżeś to jest – mówiła w myśli Marta do zjawiska wyłonionego z własnego jej ducha – tyżeś to jest tą samą kobietą, która tak pięknie przyrzekała sobie i dziecięciu swemu, że pracować będzie, że wytrwałością, energią drogę sobie pomiędzy ludźmi utoruje i miejsce pod słońcem zdobędzie. Cóżżeś od chwili owych bohaterских postanowień uczyniła? Jak spełniłaś obietnicę w głębinach ducha daną drogim cieniom ojca tego dziecięcia?”

Postać niewieścia zakolysała się w przestrzeni na wzór gałęzi wiotkiej, miotanej wichrami; za całą odpowiedź silniej załamała dłonie i drżącymi ustami szepnęła:

– Nie potrafiłam! nie umiem!

„O niedołączna istoto! – zawołała w myśli Marta – jesteście godną nosić nazwę człowieka, skoro głowa twa tak bezmyślna, że nie wie dobrze, co sądzić o sobie samej, ręce tak słabe, że nie zdołają osłonić opieką jednej drobnej, biednej główki dziecięcej! Za cóż więc ludzie szanowali cię kiedyś? Możesz teraz szanować samą siebie?”

Zawieszona w przestrzeni postać kobieca rozplotła dłonie i zakryła nimi twarz swą, która schyliła się nisko.

Z suchych dotąd oczu Marty łzy potoczyły się gorącym strumieniem i bujnymi kroplami przeciekały przez palce którymi sobie twarz przysłoniła.

– Ty płaczesz, mamol – zawołała mała Jancia i zerwała się z krzesła.

Stała przed matką, oczami w półzdziwionymi, w półrozżalonymi patrzyła na nią chwilę, aż nagle osunęła się na ziemię drobnymi ramionami objęła jej kolana i pocałunkami okrywać zaczęła nogi jej i ręce. Marta odjęła dłonie od twarzy i kilka sekund siedziała jak skamieniała. Słodkie pocałunki ust dziecięcych paliły ją jak ślizgające się po ciele węże zgryzoty; gorąca miłość tej drobnej, u kolan jej klęczącej istotki rozrywała jej serce i na torturach rozciągała sumienie...

Pochyliła się, wzięła dziecko w objęcia, po kilka razy przycisnęła usta do czoła jej policzków, potem zerwała się z siedzenia, poskoczyła ku oknu i upadając na kolana wzrok i ręce podniosła ku kawałkowi nieba, którego tło ciemne i głębokie błyszczało gwiazdami.

– Boże! – zawołała głośno prawie – daj mi miejsce na ziemi! małe, biedne choćby miejsce, ale na którym pomieścić bym się mogła wraz z dzieckiem moim! Nie pozwól, abym omdlała i bezsilna po raz drugi jeszcze przyjąć musiała jałmużnę, abym nie spełniła macierzyńskiego obowiązku, utraciła spokój sumienia i szacunek dla samej siebie.

Zaiste! prośby, które kobieta ta zanosila do nieba, niedorzecznie, niesprawiedliwie wymagającymi były, nieprawdaż, czytelnicy? Nie żądała ona wprawdzie zasiadać na ministerialnym krześle ani imienia swego głosić po świecie stugębną sławą, ani w wyuzdanej swobodzie używać zabronionych rozkoszy, ale pragnęła żyć i jedynej istocie, którą kochała na ziemi, życie kawałkiem chleba podtrzymać, pragnęła uniknąć doli żebraczej i móc przed samą sobą wstydem nie płonąć... Jakże ambitną była, zazdrosną, pożądlivą i w pożądanich swych rozuzdaną! nieprawdaż?

Zwyciężyła siebie znowu, zgnębiła i do milczenia zmusiła szarpiące ją wstyd, żal, trwogę; powstała z klęczek ze spokojną twarzą, rozplakaną dziewczynkę wzięła na swe kolana i cichym, łagodnym głosem opowiadać zaczęła ulubioną jej bajeczkę. Posiadała ona w sobie widocznie sporą sumę sił ducha i woli. Miałyżby siły te pozostać dla niej bez użytku, posługiwać jej tylko w walkach uczuć, a giąć się kornie i upadać bezwładnie pod wrogą mocą niedołączności głowy i rak, uciążliwości otaczających ją żywiołów zewnętrznych?

Przez całą długą noc zimową Marta nie zamykającymi się ani na chwilę oczami patrzyła w ciemność zalegającą izbę, machinalnie ściagała uchem spokojny oddech śpiącego obok niej dziecka i myślała nad tym, co jej jutro czynić wypada.

Nazajutrz około południa kobieta w żałobie wchodziła do niezbyt wielkiego, lecz bardzo wytwornego magazynu, za którego oknami zwieszały się bufiaste kobiece suknie i na kształt roju motylów najrozliczniejszymi barwami migo-

tały zgrabne kapelusiki i malutkie czepeczki. Był to magazyn, w którym niegdyś Marta zaopatrywała się zwyczajnie w przedmioty do stroju potrzebne.

Na odgłos dzwonka, który zakołysał się u drzwi, z przyległego pokoju wyszła kobieta młoda jeszcze, z piękną kibicią i bardzo przyjemną twarzą. Spojrzawszy na Martę uśmiechnęła się i ukloniła bardzo uprzejmie. Znać poznała dawną swą klientkę i widziała ją znowu u siebie z przyjemnością.

– Jakże dawno pani u nas nie była! – z jednostajnie uprzejmym uśmiechem rzekła właścicielka sklepu; wnet jednak szybkim spojrzeniem obrzucając żalobną suknię Marty dodała: – Mój Boże! słyszałam o nieszczęściu, które panią spotkało. Znałam przecież dobrze pana Świckiego!

Wyraz bóleści przesunął się po twarzy młodej wdowy. Dźwięk nazwiska człowieka ukochanego i utraconego ostrzem sztyletu drasnął świeżą ranę jej serca. Nie wolno jej było przecież zatrzymywać się długo śród drogi i bezczynnie słuchać rozmawiających w jej wnętrzu głosów, żalów i wspomnień.

– Pani! – rzekła podnosząc oczy na stojącą przed nią kobietę – dotąd przychodziłam tu zwykle, aby nabywać różne rzeczy, teraz przychodzę do pani z prośbą, abys chciała nabyć u mnie czas mój i pracę rąk moich.

Mówiąc to poskromiła drżenie głosu i na białych ustach swych wymogła uśmiech.

– Szczerze pragnęłabym stać się pani w czym użyteczną, ale... nie zrozumiałam dobrze znaczenia słów jej.

– Czy nie przyjmiesz mnie pani do zakładu swego na szwaczkę?

Właścicielka magazynu usłyszawszy słowa te nie wydawała się wcale zdziwioną ani zmieszaną, nie zmieniła wyrazu twarzy pełnego uprzejmości i współczucia. Przez chwilę stała w milczeniu, namyślając się, potem wskazała ręką na drzwi przyległego pokoju i bardzo grzecznie rzekła:

– Chciej pani wejść do pracowni; będziemy tam mogły wygodniej pomówić o interesie.

Pracownia przytykająca do magazynu zawierała się w dość dużej sali, w której przy stole pod oknami umieszczonym, mnóstwem wstążek, koronek, piór, kwiatów i kawałków materii zarzuconym, siedziały trzy młode kobiety sporządzające kapelusze, stroiki na głowę i ozdoby do sukien delikatnego obrobienia wymagające. W głębi sali rozlegał się turkot dwóch maszyn do szycia, nad którymi pochylały się także dwie postacie kobiece, pośrodku zaś stał stół cały okryty tablicami kroju i wielkimi kawałami sukien, płócien, batystów, muślinów, pośród których błyszcząły stalowe nożyce, w ołów oprawne kredki i ołówki. Wszystkie kobiety znajdujące się w pracowni pilnie zajęte były swymi robotami, jedna z nich tylko przy wejściu Marty podniosła głowę znad maszyny, popatrzała na wchodzącą i spotkawszy się z jej wejrzeniem oddała jej grzeczny ukłon.

Właścicielka magazynu wskazała Marcie krzesło, przy jednym ze stołów umieszczone, po czym zwróciła się do młodej panny, która w tej chwili właśnie przypinała bogate strusie pióro do aksamitnego kapelusza.

– Panno Bronisławo! – rzekła – pani ta życzy sobie pracować u nas. Zdaje mi się, że okoliczności składają się bardzo szczęśliwie. Wczoraj właśnie mówiłyśmy z panią, że jedna jeszcze para rąk byłaby nam bardzo użyteczną.

Panna w ten sposób wezwana i widocznie pomiędzy pracownicami magazynu pierwsze miejsce zajmująca powstała i zbliżyła się do stołu.

– Tak, pani – rzekła – od oddalenia się panny Leontyny jedna z maszyn pozostaje bezczynną. Panna Klara i panna Krystyna nie mogą wydołać szyciu. Mnie także niesposób zająć się krojem tyle, ile trzeba, ponieważ muszę dyrygować wyrabianiem kapeluszy. Robota opóźnia się, zamówienia nie spełniają się we właściwej porze.

– Masz pani zupełną słuszność – po chwili namysłu odpowiedziała właścicielka sklepu – myślałam już o tym sama. A ponieważ pani Świcka przybyła tu z chęcią pracowania u nas, zdaje mi się, iż nic nie przeszkadza, abym mogła spełnić życzenie osoby, która w innej porze była na nas łaskawa.

Panna Bronisława skłoniła się grzecznie.

– Zapewne – rzekła – jeżeli tylko pani zna się na kroju...

Słowa te wymówione były tonem pytania.

W tej samej chwili jedna z maszyn umilkła, a siedząca przy niej młoda kobieta, podniósłszy głowę, z widoczną uwagą zaczęła przysłuchiwać się rozmowie.

Trzy osoby stojące przy wielkim stole pośrodku sali umieszczonym milczały chwilę. Właścicielka magazynu i jej pomocnica z wyrazem pytania patrzyły na Martę; Marta wiodła wzrokiem po rozpostartych na stole tablicach kroju, od góry do dołu zakreślonych czarnymi linijkami, kropkami, wężykami, które biegnąc wzdłuż i wszerz arkusza, krzyżując się, zbiegając, rozbiegając, zakreślając najrozmaitsze figury geometryczne, przedstawiały nieumiejętnemu oku chaos do rozwikłania niepodobny. Powieki Marty podniosły się zwolna i ciężko.

– Nie mogę – rzekła – przyznawać się do umiejętności, której nie posiadam, byłoby to z mej strony nieuczciwością i zresztą nie przydałoby się na nic. Krój znam trochę, ale bardzo mało, o tyle, aby móc wykroić kołnierzyk, może koszulę... sukien, okryć, a nawet wytworniejszej trochę bielizny krajać nie potrafię.

Właścicielka magazynu milczała, ale po ustach panny Bronisławy przeleciał niechętny trochę uśmieszek.

– To dziwne! – rzekła zwracając się do naczelniczki zakładu – mnóstwo osób żąda zajmować się szyciem. a tak trudno znaleźć kogoś, kto by był biegły w krajaniu. Jest to przecież podstawa całej roboty.

Tu biegła i niewątpliwie wysoko opłacana szwaczka zwróciła się do Marty.

– Co zaś do samego szycia? – wymówiła pytającym znowu tonem.

– Szyć umiem nieźle – odrzekła Marta.

– Na maszynie, zapewne.

– Nie, pani, na maszynie nie szyłam nigdy.

Panna Bronisława zeszywniała, założyła ręce na piersi i stała w milczeniu. Właścicielka magazynu wyglądała też w tej chwili sztywniej i chłodniej trochę niż wprzód.

– Prawdziwie... – zaczęła po chwili, jękając się i z trochę zmieszania – jestem prawdziwie bardzo zmartwioną... potrzebowałam głównie osoby zdatnej do kroju... zresztą i do szycia, ale na maszynie... u nas nie szyje się inaczej jak na maszynie.

I znowu pomiędzy kobietami stojącymi przy stole panowała chwila milczenia. Usta Marty drżały trochę na twarzy jej gorące rumieńce mieniły się błałością.

- Pani - wymówiła podnosząc oczy na właścicielkę magazynu - czy nie mogłabym nauczyć się... pracowałabym tymczasem darmo... byleby móc nauczyć się...

- To nie podobna - ostrym trochę tonem zawołała panna Bronisława.

- To trudno - przerwała właścicielka magazynu i grzeczniejsza od swej domownicy, mówiła dalej: - Sporządzamy różne ubiory, po większej części na zamówienia, z materiałów kosztownych, do nauki i wprawiania się służyć nie mogących... roboty wykonywać musimy spiesźnie, bo i tak z przyczyny niedostatku doskonale ukształconych pracownic czujemy trochę brak dostatecznej ilości rąk i opóźniamy się... co przynosi nam straty i nieprzyjemności. Dlatego możemy przyjmować takie tylko pracownice, które są dostatecznie już przygotowanymi... Bardzo żałuję, niech pani wierzy, iż bardzo żałuję nie mogąc spełnić jej żądania...

Wtedy dopiero, gdy właścicielka magazynu kończyła te słowa, maszyna, która umilkła była przy rozpoczęciu się rozmowy, zaturkotała znowu. Schylona nad nią kobieta łzę miała w oku.

Marta po wyjściu z magazynu skierowała się nie ku mieszkaniu swemu, ale w inną zupełnie stronę. Z wyrazu twarzy jej poznać by można, że szła bez celu, ręce jej zasunięte były w rękawy okrycia i ściśle z sobą zwarte. Marta doświadczała wciąż bezwiednego, lecz gwałtownego pragnienia podniesienia w górę splecionych dłoni i ściśnięcia nimi głowy, która płonęła i ciążyła jej niewymownie. W głowie tej była zrazu jedna tylko myśl powtarzająca się z uporczywą nieustannością i nadzwyczajną szybkością: „Nie umiem”. Myśl ta rozstrzeliwała się na tysiące błyskawic, na tysiące sztyletów, które przeszywały mózg, kłuły w skronie i ostrzami spuszczały się aż na dno piersi. Po kilku minutach Marta pomyślała: „Zawsze i wszędzie to samo...”

Przez chwilę nie myślała znowu o niczym, a raczej bezwiednie już, ale nieustannie powtarzała w myśli:

„Nie umiem!”

Nagle wróciła do przedchwilowego twierdzenia i dodała doń pytanie: „Co to jest, co idzie za mną zawsze i wszędzie, wypycha mię zewsząd?...”

Potarła dłonią czoło i sobie samej odpowiedziała:

„Wszędzie i zawsze idę ja sama ze sobą i sama siebie wypycham zewsząd...”

Zdobyła się na wysilenie wielkie, aby móc myśleć, i sięgnęła w przeszłość, poczynając od owej chwili, w której w salonie informacyjnego biura siadała do fortepianu, aby niefortunnie zagrać niefortunną *Prière d'une Vierge*, aż do ostatniej, w której stojąc w pracowni bogatego magazynu na zadawane jej pytania odpowiadać musiała: „Nie potrafię!...”

„Zawsze to samo! - powtórzyła w myśli - wszystkiego po trochu, nic gruntownie i do dna... wszystko dla ozdoby lub drobnych wygódek życia, nic dla jego użytku...”

Kilkanaście słów tych wymożonych na umyśle oplatanym, jak siecią, jednym słowem: „Nie umiem!” zmęczyły ją. Dnia tego wychodząc z domu była tak stroskana, tak zajęta, rozgorączkowana niemal nowym powziętym planem, że nie pomyślała o przyjęciu posiłku. Patrząc na Jancię wypijającą zwykłą swą poranną szklankę mleka czuła nawet pewien wstręt do jedzenia. Targana wciąż i raniona w niej strona moralna oddziaływała na fizyczną. No-gi chwiały się pod nią, serce uderzało z mocą i szybkością niezwykłą, cho-

ciaż szła zwolna. Teraz tylko po głowie jej szamotało się nowe pytanie, zawarte zrazu w krótkiej formule:

„Dlaczego?” Po chwili do wyrazu tego przyrastać zaczęły inne wyrazy, bezładne zrazu, potem szykujące się w pewien logiczny wątek myśli. „Dlaczego... tak, jest? – pytała samą siebie młoda kobieta. – Dlaczego ludzie wymagają ode mnie tego, czego nikt mi nie dał? Dlaczego nikt mi nie dał tego, czego dziś ludzie wymagają ode mnie?”

W tej chwili Marta drgnęła. Uczuła, że ktoś dotknął z lekka jej ramienia.

– Czy pani pozwoli, abym przypomniała się jaj znajomości? – zadzwieczał za nią łagodny, nieśmiały nawet trochę głos kobiety.

Marta odwróciła się i zobaczyła tę samą kobietę, która przy wejściu jej do pracowni magazynu podniosła głowę znad maszyny i oddała jej grzeczny ukłon, a potem szyć przestała i z uwagą przysłuchiwała się rozmowie o losie jej stanowiącej. Była to osoba nieładna i wcale niepokazna, dość zgrabna jednak, jak każda prawie warszawianka, bardzo porządnie ubrana, z wyrazem rozsądku i dobroci na ospą oszpeconej twarzy.

– Pani nie poznaje mię może – postępując obok Marty mówiła panna – jestem Klara, pracuję w magazynie pani N. od pięciu lat blisko, szylałam kiedyś suknie dla pani i odnosiłam je pani na Graniczną ulicę.

Marta patrzyła na postępującą obok niej kobietę omglonymi oczyma.

– W istocie, przypominam sobie – wymówiła po chwili z trudnością.

– Przepraszam panią, że jestem tak śmiała i zaczepiam panią na ulicy – ciągnęła dalej Klara – ale pani byłaś dla mnie kiedyś tak dobrą i grzeczną... Miałaś taką śliczną, malutką córeczkę... Czy córeczka pani...

Zawahała się z dokończeniem pytania, ale Marta myśl jej odgadła.

– Dziecko moje – rzekła – żyje...

Ostatni ten wyraz wyrwał się z ust jej mimo woli zapewne, bo szybko i niewyraźnie, zadzwieczała w nim jednak gorzka taka, jakiej dotąd w głosie jej nie było nigdy. Klara milczała chwilę, jakby namyślając się, potem rzekła:

– Słyszałam o śmierci pana Świckiego i zaraz pomyślałam, jak też to pani da sobie radę na świecie... a jeszcze z dzieckiem. Ucieszyłam się bardzo zobaczywszy panią przychodzącą do naszego magazynu i myślałam, że pani pracować z nami będzie. To byłoby bardzo dobrze, bo pani N. jest dobrą i płaci nieźle... panna Bronisława tylko trochę kapryśna i czasem fafry stroi, ale kiedy człowiek biedny, to musi przecież znieść czasem cokolwiek... byle robota była. Toteż było mi przykro, bardzo przykro, jak posłyszałam, że pani N. odmawia pani roboty... Przypomniałam sobie zaraz moją biedną Emilkę...

Ostatnie słowa szwaczka wymówiła ciszej i jakby do siebie, ale Marta uderzona nimi była więcej niż wszystkimi poprzedzającymi.

– Któż to taki ta biedna Emilka, panno Klaro? – zapytała młoda wdowa.

– To moja siostra cioteczna, o parę lat ode mnie młodsza. Moja matka i jej matka były rodzonymi siostrami, ale jak często bywa, niejednostajne miały dole. Jej matka wyszła za urzędnika, moja za rzemieślnika. Kiedy dorastałyśmy obie, Emilka była panienką, a ja prostą dziewczyną. Do tego jeszcze ona była ładną, a mnie ospa do reszty już zeszpeciła, kiedym jeszcze miała lat dwanaście. Toteż ciotka, bywało, mówiła zawsze: „Emilce dam edukację¹⁰⁸, a potem za męża ją wydam dobrze”. Trzymała do niej guwernantkę¹⁰⁹ na po-

¹⁰⁸ Edukacja – wykształcenie.

¹⁰⁹ Guwernantka – nauczycielka domowa.

czątki, potem na jakąś małą pensyjke¹¹⁰ posyłała. Moja matka martwiła się naprzód okropnie, że mię ospa tak zeszpeciła, ale ojciec nie bardzo martwił się. „To i cóż? – mówił – brzydka będzie, za mąż nie pójdzie, wielka bieda! Albo to jeden mężczyzna nie żeni się, a dlatego żyje na świecie i nie bardzo mu źle!”. Moja matka odpowiadała: „Mężczyzna to co innego! Broń Boże czego na nas, to Klara nie wyszedłszy za mąż z głodu umrze!” Ale ojciec, zamiast martwić się tak jak matka, śmiał się, a czasem i gniewał się. „Oj, wy baby, baby! – mówił – u was tak, jak tylko za mąż nie pójdzie, to i z głodu umrze! Albo to dziewczyna rąk nie ma, czy co?” A trzeba wiedzieć, że sam był cieślą i lubił chwalić się swoją siłą. Bywało, mówił: „Ręce, panie, to grunt! Głowę Pan Bóg jednemu daje, drugiemu nie daje, ręce każdy ma!” Miałam tedy lat trzynaście, kiedy rodzice zaczęli posyłać mię na naukę do szwalni; naturalnie, że płacili za mnie, i dużo płacili, ale też chwała Bogu nauczyłam się wszystkiego, czego trzeba...

– I długo pani uczyłaś się? – zapytała Marta, która z coraz większym zajęciem słuchała prostego opowiadania szwaczki.

– O! uczyłam się dobre trzy lata! – odpowiedziała panna Klara – a i potem jeszcze od razu zarabiać nie mogłam, tylko cały rok pracowałam darmo w magazynie, aby tylko wprawić się w krajanie, w szycie na maszynie i nabrać gustu. Teraz za to umiem już tyle, że mogłabym sama założyć szwalnię albo magazyn, gdybym miała pieniądze, bo na to trzeba mieć choć trochę pieniędzy... Ale trzy lata temu ojciec nas odumarł oprócz mnie zostało przy matce dwóch młodszych braci, z których jeden terminuje u stolarza, a drugi do szkół chodzi... za naukę obydwóch trzeba płacić, a i matce, niemłodej już kobiecie, jaką taką dać wygodę...

– I pani sama pracujesz na to wszystko?

– Prawie sama, bo po ojcu został się nam tylko mały domek na Solnej, w którym mieszkamy... no, to już za mieszkanie płacić nie potrzebujemy... Zresztą, pani N. płaci mi dobrze i jakoś tym, co od niej biore, łatamy się jako tako, żeby i wyżyć, i braci w świecie pokierować.

– Mój Boże! – zawołała Marta – jakaś pani szczęśliwa!

– Tak – odrzekła Klara – po prawdzie, nie bardzo to wesołe życie siedzieć tak po całych dniach przy robocie i tylko w niedzielę albo święto na świat boży wychodzić, ale kiedy pomyślę sobie, że robota moja daje sposób do życia matce i jaką taką przyszłość zapewnia braciom, czuję się bardzo szczęśliwą i wielką mam litość nad tymi, którzy, jak, bywało, ojciec mój mówił, ani głowy, ani rąk nie mają. Com się ja nie namartwiła nad tą Emilką, com ja nie napałakała się z jej przyczyny...

– Czy nie wyszła za mąż? – zapytała Marta.

– Ot, tak jakoś się stało, że choć miała edukację i była ładną, nie wyszła. Ojciec jej stracił posadę i ze zgryzoty zaniemógł; do tego czasu jeszcze leży w łóżku biedaczysko, ni to żywy, ni to umarły. Matka także chorowita i, prawdę mówiąc, kapryśna kobieta, zgryźliwa; oprócz Emilki ma jeszcze w domu młodszą córkę i syna, z którymi nie wie, co ma zrobić, bo za naukę wszędzie płacić trzeba, a tu w domu bieda, głód, nie tylko co... Emilkę ciotka zaczęła od razu pędzić do pracy, jak tylko zubożeli, ale oprócz tego, że dziewczynie czynie rozbałamuconej balami i strojami nie chciało się wziąć do pracy, po-

---

¹¹⁰ Pensja – prywatny zakład wychowawczy i szkoła dla dziewcząt.

kazało się, że ta wielka edukacja, którą jej ciotka dawała, nie dała jej ani głowy, ani rąk. Chciała być nauczycielką, ale gdzie tam! brząkać, brząka na fortepianie i po francusku podobno niezłe mówi. ale jak przyszło do uczenia, ani w ząb... nikt jej nie chciał... dostała była dwie lekcje po 40 groszy za godzinę, a i te prędko jakoś straciła... Zresztą, nic dobrze nie umie... Gdzie tylko udała się prosząc o robotę, odprawiali ją z kwitkiem. A tu matka w domu gryzie za próżniactwo, chory ojciec w łóżku stęka, brat bąki zbija po ulicach i tylko patrzeć, jak złodziej z niego będzie, siostra z nudów i ze złości klóci się z całą rodziną, jeść czego nie ma ani w piecu czym zapalić... Emilka ma dobre serce, toteż martwiła się okrutnie, wymizerniała, myśleliśmy, że już suchot dostanie, aż dwa miesiące temu dopiero znalazł się zarobek...

– Znalazł się jednak! – zawołała Marta i odetchnęła głęboko, jakby z piersi jej zsunął się tłoczący jakiś ciężar. Gdy słuchała historii biednej, nieznannej dziewczyny, zdawało się jej, że ktoś opowiada dzieje kilku ostatnich przez nią samą przeżytych miesięcy. Podobieństwo smutnej doli tej do własnego jej losu budziło w niej palące współczucie i ciekawość. Klara przecież milczała chwilę. Po namyśle dopiero i lekkim jakby wahaniu się nieśmiałym trochę głosem zaczęła mówić:

– Kiedy pani wyszła z naszego magazynu, starałam się ją dopędzić na ulicy... Na szczęście jest to pora, w której co dzień idę do domu na dwie godziny aby obiad zjeść i matce w uporządkowaniu kuchni dopomóc, potem wracam znowu na pięć godzin do magazynu... Oto? wybiegłam za panią, aby pani powiedzieć, że jeżeli... jeżelibyś pani wypadkiem... w takim samym znajdowała się położeniu, w jakim dwa miesiące temu była moja biedna Emilka, to może... może byś pani zgodziła się pracować tam, gdzie ona teraz pracuje...

Nieśmiałość, z jaką słowa te wymówionymi były, uprzedzała już z góry, że zawierająca się w nich propozycja nie była arcyświetną. Ale Marta szybko i jakby z długiego snu zbudzona pochwyciła rękę szwaczki.

– Panno Klaro – zawołała – mów pani, mów prędzej, na wszystko zgodzę się, na wszystko w świecie! jestem przywiedziona do ostateczności.

Głos jej, gdy mówiła stłumiony był i drżący, dłoń z konwulsyjną niemal siłą ścisnęła rękę szwaczki.

– Ach, mój Boże! – zawołała z kolei panna Klara – jakże to szczęśliwie, że mi ta myśl przyszła do głowy, skoro pani w takim przykrym zostajesz położeniu, a jeszcze z dzieckiem... z tym ślicznym aniołkiem, z którym pani pozwałałaś mi czasem bawić się, kiedy odnosiłam suknie jej na Graniczną ulicę. Chociaż znowu doprawdy... niezazdrosny¹¹¹ to los tych kobiet, które u Szwejcowej pracują...

– Któż to jest ta Szwejcowa? gdzie mieszka? czym zajmuje się? – pytała Marta z gorączkową ciekawością i niepokojem.

– Szwejcowa, pani, ma przy ulicy Freta zakład szycia, w którym sporządzają, najrozmaitszą bieliznę. Ale to dziwny zakład, doprawdy, obszerny i bardzo nawet zamożny, pracuje w nim około dwudziestu kobiet, a ani jednej nie ma maszyny¹¹². Od sześciu z górą lat we wszystkich szwalniach i magazynach nie szyją inaczej jak na maszynach, ale Szwejcowa nie kupiła ani

---

¹¹¹ Niezazdrosny... los – los nie do pozazdroszczenia.

¹¹² Ani jednej nie ma maszyny – zakład Szwejcowej to typowa, w owych czasach już spóźniona rękodzielnia i manufaktura. Jedynie głodowe płace robotnicze pozwalały takim przedsiębiorstwom konkurować z firmami stosującymi maszyny.

jednej, krojem zajmuje się sama z córką, a do szycia przyjmuje takie tylko robotnice, które na maszynie szyć nie umieją, a roboty na gwałt potrzebują... toteż płaci im, płaci... aż wstyd i jak o tej zapłacie mówić...

– Wszystko to nie zmienia postanowienia mego, panno Klaro – przerwała żywo Marta – ja także, tak jak cioteczna siostra twoja nic dobrze nie umiem i muszę iść tam, gdzie wymagają najmniej.

– I dają najmniej – ze smutkiem dokończyła Klara. – Zapewne – mówiła dalej – lepiej przecież mieć coś jak nic. Skoro więc pani życzy sobie tego, mogę panią zaprowadzić do Szwejcowej.

– Daj mi pani tylko dokładny adres, pójdę sama. Wszak nie masz wiele czasu do stracenia.

– Nie, pójdę z panią; spóźnię się tylko na obiad, ale to nic nie szkodzi; matka moja nie będzie niespokojną o mnie, bo zdarza się czasem, że zatrzymują mnie w magazynie dłużej niż zwykle, gdy pilna jest robota. Zresztą i Emilki dawno już nie widziałam, pójdziemy razem.

Marta nowym uściskiem ręki podziękowała poczciwej szwaczce i obie kobiety poszły drogą prowadzącą ku ulicy Freta. Po drodze Klara mówiła do Marty:

– Szwejcowa jest kobietą niemłoda i różnie ludzie o przeszłości jej opowiadają. Założyła szwalnię lat temu już ze dwadzieścia, ale nieszczególnie jej szło, dopóki maszyn do szycia nie było. Odkąd zaczęto szyć na maszynach, Szwejcowa wzbogaciła się. Może to komu wydać się dziwnym, a jednak tak jest. Słyszałam, jak pani N. rozmawiając z panną Bronisławą mówiła, że Szwejcowa eksploatuje¹¹³ biedne robotnice, które mało umieją i z wielkiej biedy muszą pracować za byle co. Nie rozumiem dobrze, co ten wyraz znaczy, ale zdaje mi się, że jeżeli Szwejcowa krzywdzi biedne kobiety, nie tylko jej w tym wina, ale jeszcze i kogoś innego...

Tu szwaczka umilkła i zamyśliła się. Nie umiała widocznie zdać sobie dokładnej sprawy z jakiejś myśli, która świtała w jej głowie.

– Nie wiem już doprawdy, czyja to wina, ale proszę pani, dlaczegoż są na świecie kobiety takie, które można krzywdzić? co ja mówię! które chodzą i proszą jeszcze, aby je krzywdzono, byleby tylko dano im także kawałek czarnego chleba?

Marta przyśpieszała wciąż kroku; szła tak prędko że Klara zaledwie podążać za nią mogła. Niebawem też znalazły się na ulicy Freta.

– Tu, pani – rzekła Klara wchodząc w niską, wilgotną bramę jednej z kamienic.

Z bramy weszły na dziedziniec wąski, długi, ciemny, z czterech stron otoczony wysokimi, starymi i wilgotnymi murami, z podługowatym kawałkiem chmurnego nieba w górze. Pochmurno musiało być tam zawsze i duszno, bo nad wysokimi murami znajdowała się znaczna ilość kominów, z których wychodzący dym party ku dołowi wilgotnym powietrzem kłębił się w ciasnym zamknięciu i grube szare opony rozpościarał w różnych stronach dziedzińca.

W najdalszej głębi dziedzińca, naprzeciw bramy, nad drzwiami nadpróchniałymi nieco i kilku wschodkami nad poziom wyniesionymi, wisiała wąska i długa tablica, na której brudnoszafirowym tle wielkie żółte litery składały następujący napis:

---

¹¹³ Eksploatować – wyzyskiwać.

ZAKŁAD SZYCIA BIELIZNY MĘSKIEJ I DAMSKIEJ
B. SZWEJCOWEJ

Klara prowadząc za sobą Martę weszła do wielkiej sieni, w której wśród głębokiego zmroku widać było wschody prowadzące na wyższe piętra domu, i otworzyła jedne z drzwi znajdujących się po obu stronach sieni. Gęsta fala stęchłego, wilgotnego powietrza uderzyła twarze obydwóch wchodzących kobiet. Weszły jednak i znalazły się w izbie obszernej, więcej długiej niż szerokiej, oświetlonej trzema oknami na dziedziniec wychodzącymi i do potowy białą muślinową firanką przysłoniętymi, z głębią zatapiającą się w zupełnym prawie zmroku. Sufit był tam niski, belkowany i okurzony, podłoga z prostych nie pomalowanych desek, ściany tynkowane, spopielaciałe już nieco od pyłu, w kątach zaś powyżej podłogi wielkimi czarnymi i błękitnymi plamami wilgoci okryte.

Spośród szarego tła smutnej tej izby mętnymi barwami, lecz z wyraźnymi kształtami występowały mnogie postacie kobiece, to grupami wkoło okien i stołów umieszczone, to pojedynczo siedzące w pobliżu ogromnych szaf, zza których szyb widać było stosy płócien uszytych lub do szycia przygotowanych. Pośrodku stał wielki, na czarno pomalowany stół, a nad nim pochylały się dwie kobiety z nożycami w jednym ręku, z arkuszem szpilek nasadzonym w drugim.

Znalazłszy się o parę kroków od progu Klara skinęła głową kilku robotnicom, które na nią wzrok podniosły, potem zwróciła się do stojącego pośrodku izby stołu.

– Dzień dobry, pani Szwejc – rzekła.

Jedna ze stojących przy stole kobiet zwróciła się twarzą ku przybyłej i uśmiechnęła się bardzo uprzejmie.

– A, to pani, panno Klaro! przychodzisz zapewne, aby odwiedzić swoją siostrę. Panno Emilio! panno Emilio!

Na dźwięk dwukrotnie powtórnego imienia jedna z kobiet samotnie i w cieniu siedzących podniosła głowę. Była znać tak zajęta robotą swą lub tak pogrążona w myślach, że nic wcale nie widziała, co się wkoło niej działo. Teraz spojrzała przed siebie mętnymi oczami i zobaczyła Klarę. Nie zerwała się jednak z siedzenia i nie poskoczyła ku siostrze. Powstała zwolna, położyła robotę swą na stołku i zwolna postąpiła kilka kroków.

– A! to ty, Klaro! – rzekła, przy czym wysunęła ku przybyłej rękę białą, bardzo chudą, z palcami igłą nakłutymi.

Teraz całą postacią wysunęła się na światło przez okna płynące, a Marta orzuciwszy ją spojrzeniem poznała w niej ową młodą dziewczynę, którą spotkała na wschodach informacyjnego biura wtedy, gdy przybywała tam po raz pierwszy. Emilia tę samą nawet co wtedy miała na sobie suknię, tylko że przez trzy upłynione miesiące suknia wyszarzała się bardziej, świeciła tu i ówdzie naprawkami i łataniami, a twarz młodej dziewczyny pobladła i schudła. Odzież i powierzchowność jej objawiały zarazem, że życie przedwcześnie zaczęło i szybko odbywało na niej złowrogi proces niszczenia.

Dwie siostry podały sobie ręce, przywitanie ich było krótkie i milczące. Emilia odeszła na opuszczone przed chwilą swe miejsce, Klara zwróciła się do naczelniczki zakładu.

– Pani Szwejc! – rzekła – oto jest pani Marta Świcka, która życzy sobie znaleźć u pani robotę.

Szwejcowa od kilku już chwil patrzyła na Martę, ale wyrazu oczu jej nie można było dojrzeć, bo okryte one były okularami. Głos jej przecieź brzmiał bardzo uprzejmie, słodko, nieledwie czule, gdy na odezwę Klary odpowiedziała:

– Bardzo wdzięczną jestem pani... jakże? pani Świckiej, że pomyślała o skromnym moim zakładzie, ale doprawdy... tyle już mam robotnic, że nie wiem, czy będę mogła...

Marta chciała coś mówić, ale Klara pociągnęła z lekka rękaw jej okrycia i szybko wpadła jej w mowę.

– Moja pani Szwejc – rzekła z reżolucją osoby zupełnie niezależnej a poniekąd wyższą swą czującej – po co tu daremnie słowa tracić? To samo mówiłaś pani Emilce, kiedy po raz pierwszy tu przyszła, a jednak przyjęłaś ją... cała rzecz w tym, żeby zgodzono się na jak najmniejszą opłatę, nieprawdaż?

Szwejcowa uśmiechnęła się.

– Panna Klara zawsze żywego temperamentu – rzekła z jednostajną słodyczą – porównywasz pani opłatę, jaką pobierają robotnice u pani N., z tą, jaką dać może biedny nasz zakład, i dlatego wydaje się pani, że płacimy zbyt mało...

– O tym, co mi się wydaje, kochana pani Szwejc, wiem już ja sama – przerwała Klara – chciałabym tylko, abyś pani jak najprędzej powiedziała, czy pani Świcka znajdzie tu dla siebie robotę, bo w przeciwnym razie pójdziemy gdzie indziej...

Szwejcowa splotła ręce na piersi i spuściła głowę.

– Miłość bliźniego – zaczęła z cicha i przewlekłe – miłość bliźniego nie pozwala odmawiać pracy osobie...

Klara uczyniła niecierpliwe poruszenie.

– Moja pani Szwejc – rzekła – miłość bliźniego nie ma tu nic do czynienia. Pani Świcka ofiaruje pani swoją pracę, za którą pani płacić jej będziesz, ot i koniec. To tak samo, jak kiedy człowiek przychodzi do sklepu, bierze towar i kładzie za niego pieniądze na stół. Po co tu miłość bliźniego? Szwejcowa westchnęła z cicha.

– Moja panno Klaro – rzekła – wiesz dobrze, jak dbam o zdrowie moich robotnic, a przede wszystkim o ich obyczaj...

Przy ostatnim wyrazie twarz jej długa i pomarszczona okryła się w istocie wyrazem twardym i surowym.

Klara uśmiechnęła się.

– Wszystko to do mnie nie należy. Chciałabym tylko usłyszeć na koniec: czy przyjmujesz pani panią Świcką do zakładu swego, czy nie?

– Cóż mam robić? cóż mam robić? chociaż, doprawdy, tyle mam już robotnic, że i roboty nie staje...

– A więc na jakich warunkach? – żywo nacierała Klara.

– A cóż? Na takich, na jakich pracują wszystkie te panie, czterdzieści groszy na dzień. Dziesięć godzin roboty.

Klara przecząco wstrząsnęła głową.

– Pani Świcka nie będzie za taką cenę pracować – rzekła rezolutnie i śmiejąc się dodała: – Czterdzieści groszy za dziesięć godzin roboty, to znaczy cztery grosze za godzinę... To żart chyba.

Zwróciła się do Marty i rzekła:

– Chodźmy, pani, gdzie indziej.

Klara zwróciła się już do drzwi, ale Marta nie postąpiła za nią. Stała chwilę jak przykuta do miejsca, nagle podniosła głowę i rzekła:

– Zgadzam się na warunki pani. Będę szyla po dziesięć godzin dziennie za czterdzieści groszy.

Klara chciała jeszcze coś mówić, ale Marta nie dopuściła ją do słowa.

– Tak już postanowiłam – rzekła i ciszej dodała: – Samaś przed godziną mówiła, panno Klaro, że lepiej mieć coś jak nic.

Umowa stanęła. Od następnego dnia Marta rozpocząć miała zawód szwaczki w zakładzie Szwajcowej. Na koniec więc po długich poszukiwaniach, po trudach podejmowanych nadaremnie, upokorzeniach również nadaremnie przenoszonych, po bezowocnym szamotaniu się wśród dróg różnych i żebraczym pukaniu do drzwi wielu, Marta znalazła robotę, możliwość zarobkowania, tę podstawę, na której budować się musiał byt jej i jej dziecka. A jednak, gdy zmęczona długim chodzeniem po mieście wróciła do swej izdebki, nie uśmiechała się tak, jak owego dnia szczęśliwego powrotu z biura informacyjnego, nie otworzyła ramion ku biegnącemu ku niej dziecięciu i nie powiedziała mu ze łzą w oku i z uśmiechem na ustach:

– Dziękuj Bogu!

Błada, zamyślona, z głęboką fałdą na czole i zwartymi ustami, Marta usiadła dziś przy małym okienku, szklanymi oczami wpatrzyła się w dachy otaczających domostw i żadnego dźwięku rozróżnić niezdolnym uchem wsłuchiwała się w gwary wielkiego miasta.

Niska cyfra przyobiecanego zarobku nie przestraszała ją; zbyt mało jeszcze upłynęło czasu, odkąd poczęła związywać i łątać środki do życia na kształt szmaty spróchniałej, rwącej się i rozpadającej w rękę; zbyt niewprawną jeszcze była w groszowe rachunki ubogich i zbyt nieświadomą tego roju codziennych szczegółików, z których każdy, drobniejszy od najdrobniejszej muszki zawieszanej w przestrzeni, kamiennym przecież brzemieniem spada na barki ubogiego, aby od razu zmierzyć mogła przysły zarobek z przyszłymi potrzebami i jasno dojrzeć niewystarczalność pierwszego, dolegliwość drugich.

Nie wiedziała jeszcze dokładnie, czy wraz z dzieckiem swym wyżyć będzie mogła czterdziestu groszami dziennie; mała ta cyfra dzisiejsza była zresztą wielką w porównaniu z wczorajszą, która przedstawiała zero. Ale jeżeli Marta nowicjuszka¹¹⁴ była, acz srodze już doświadczoną nowicjuszka, w szkole praktyki życiowej i w posępnej korporacji¹¹⁵ idącej przez świat, pod sztandarem nędzy, posiadała przecież dostateczną dozę rozsądku i oświaty, aby pojąć niskość tego szczebla pracy ludzkiej, na jaki zstąpiła, na jakim zatrzymała się bez najmniejszego widoku podniesienia się kiedykolwiek na wyższy.

Był to szczebel, na którym zasiadało niedołęstwo wszelkie opierając się śmierci głodowej.

---

¹¹⁴ Nowicjusz – człowiek nowoprzybyły do jakiegoś zawodu lub grupy społecznej, nie obeznany jeszcze z nowymi warunkami życia.

¹¹⁵ Korporacja – związek, zrzeszenie, tu w znaczeniu przenośnym.

Był to szczebel, ku któremu zstępowali tylko ci, którym zabrakło sił do utrzymania się na wyższych.

Był to szczebel pogrążony w nizinach, w których panuje mrok nieustanny, praca nudna, żmudna, odetchnąć nie pozwalająca, dająca chleb czarny ciachu, ducha trzymająca na żelaznej uwięzi wiecznej i nigdy dostatecznie nie zadowolnionej potrzeby ciała.

Był to szczebel na koniec, na którym pajaki snuły gęste pajęczyny i oplatywały muchy, dobrowolnie ku nim zlatujące, na którym panowała krzywda i gniotła głowy, kornie, w uznaniu nieudolności własnej schylone.

Nigdy, przynigdy, ani w dniach pomyślności i dostatku, ani w chwili zapadnięcia w samotność i ubóstwo, ani nawet w porze, w której próbowała wstępować na różne drogi i ze wszystkich po kilku krokach uczynionych cofać się musiała, Marta nie wyobrażała sobie, aby siły jej były tak słabe, wiedza tak ograniczoną, aby zstąpienie w tak niskie sfery przeznaczeniem jej być mogło.

Przeznaczenie to przyjęła ona z gorączkowym pośpiechem i zupełną i stanowczą gotowością, a jednak było ono dla niej niespodzianką; cokolwiek w dniach ubiegłych przygotować ją doń mogło – było ono zawsze niespodzianką.

Tłumem gwarnym, kłótliwym, posępnym tłumem cisnęły się myśli nowe, dotąd nie znane, do głowy młodej kobiety siedzącej w wielkiej, mrocznej, wilgotnej izbie ulicy Freta nad kawałkiem płótna, które zszywała pilnie, podnosząc i w dół opuszczając rękę w jednozgodny takt z dwudziestu rękami, które wkoło niej podnosiły się i opadały.

Przychodząc tu po raz pierwszy jako robotnica, Marta uważniej niż dnia poprzedniego rozejrzała się pomiędzy licznym gronem współtowarzyszek pracy i doli.

Wielkim było jej zdziwienie, gdy dostrzegła, że większa ich część składała się z kobiet, których delikatne twarze, giętkie kibicie, białe ręce objawiały pochodzenie z innej towarzyskiej sfery niż ta, w którą zapadły poranek życia bynajmniej niepodobny był do południa jego i wieczora. Były tam zresztą kobiety różnych wieków, powierzchowności, różnych też widocznie usposobień.

Jedne z nich siedziały na stołkach milczące i nieruchome z wyjątkiem rąk, które poruszały się nieustannie. Głowy ich, godzinami spuszczone nad robotą, w chwili opuszczania jej podnosiły się z widoczną ciężkością; przy wyjściu z sali nogi ich wlokły się powoli, a zagasłe źrenice, wciąż prawie okryte zaczerwienionymi powiekami, ani jedną iskrą, ani jednym promieniem nie rozpały się nawet na widok południowego Słońca ozłacającego pełne ruchu ulice miasta, nawet na widok tego ruchu, ani na odgłos swobodnych głosów ludzkich, otaczających je pełnym życia gwarem, wtedy gdy one, nieme i onieczulone, wychodziły na świat boży z posępnej swej pracowni.

Suknie ich były podarte, błotem ulic poplamione; włosy ich zaledwie przyczesane, w bezkształtny kłęb z tyłu głowy zwinięte, rozsypywały się w nieładzie po chudych szyjach i tylko kiedy niekiedy jeszcze jakiś płócienny, lecz nieskażonej białości kołnierz, jakaś obrączka ślubna na palcu połyskująca i złotymi połyskami całe znędźniałej postaci uragać się zdająca przypominały jakieś przyzwyczajenia dawne, jakieś uczucia i związki serdeczne, które upłynęły w dal niedościgłą na zbyt wartkiej fali niepowrotnej przeszłości. Były to istoty, które, już zmęczone krótką przebytą drogą, omdlałe na sercu i

umyśle, z chorym ciałem, a w nim z konającym duchem, wlokły ciemne, ciężkie, beznadziejne swe istnienia, milczeniem, niby ostatnią przez los im zostawioną szatą, osłaniając upornie poranione swe wnętrza.

Nie one jednak, nie te omdlałe ciała i śmiertelnie smutne duchy, przedstawiały w pracowni Szwejcowej widok najsmutniejszy. Najbliżej okien, na kształt niewolnych ptaszków pomiędzy kratami klatki szukających blasku dziennego, umieszczały się robotnice młodsze od innych, jeżeli nie latami życia, to latami cierpień, z większą żywotnością w charakterach, z uporczywszymi pragnieniami w piersiach, z uśmiechem, który, dławiony i powściąganym, skonać jednak nie chciał ani w sercu, ani na ustach. Twarze ich były blade i chude, odzież bardzo uboga. Ale pod bladymi czołami błyskały tam oczy co chwilę niemal podnoszące się znad roboty, spojrzeniem szukające spojrzeń towarzyszek, figlarne niekiedy albo urągliwe i złośliwe, albo jeszcze niecierpliwie rwące się wzrokiem kędyś poza wilgotne, mroczne ściany izby. Od czasu do czasu pośród zapadłych, co dzień prawie głębszą żółcią powlekających się policzków zjawiały się uśmiechy, wyrazem swym do wyrazu spojrzeń podobne: swawolne, szyderskie tęskne lub marzące. Były tam głowy wspaniale okryte bogactwem warkoczów, wśród których niekiedy jakaś wstążeczka, kokardka, tasiemka choćby błyszczała różową lub niebieską barwą; sznur kolorowych paciorek otaczał czasem szyję urągając jakby dziurom i łatom stanika, któremu niby ozdobą miał służyć. A wszystkie spojrzenia te, uśmiechy i ozdoby boleśniesz i bardziej zagadkowy przedstawiały widok niż milczenie, omdłałość i onieczulenie innych robotnic... Objawiała się w nich jadowita sprzeczka uczuć i pragnień gniotącymi je warunkami bytu, marzeń o zbytku z głęboką nędzą. Tam nastąpił już upadek bierny, tu grozić się zdawał co chwilę upadek czynny. Tamte nędzarki bliskimi już były końca ziemskiej wędrówki, te zbliżały się ku początkowi – występnego życia. Przed tamtymi roztwierał się grób, przed tymi – kałuża.

Kiedy Szwejcowa i córka jej stały przy wielkim samym stole, zupełna na pozór cisza panowała w pracowni i jedynym wyraźnym odgłosem były ostre dźwięki ogromnych nożyc nieustannie prawie poruszanych wprawnymi palcami.

Cisza ta przecież była pozorną; oprócz jedyne panującego nad nią wyraźnego odgłosu było tam mnóstwo odgłosów innych, niewyraźnych tylko, przerywanych, ale tworzących szmer nieustanny i z cicha wybuchający niekiedy niecierpliwą jakby falą, to znowu opadający i zlewający się niemal z ciszą. Szmer ten składał się z szelestu dwudziestu przeszło poruszających się rąk, z oddechu dwudziestu piersi, kaszłów suchych i krótkich lub gwałtownych i zanoszących się, z szeptów zaledwie poruszających się ust, z cichutkich i szybko tłumionych chichotów. Robotnice siedzące w głębi pracowni kaszlały; robotnice garnące się ku oknom szeptały i chichotały. Szwejcowa podnosiła niekiedy głowę i zza okularów toczyła dokoła izby różnym spojrzeniem. Oczy jej przenikliwym blaskiem połyskiwały zza grubych szkieł: doglądała roboty. Niekiedy kładła nożyce na stole i przewlekłym, miodowym głosem rozpoczynała długą mowę.

Mówiła o tym, jako w innych pracowniach robotnice tracą zdrowie nad maszynami, które, jak wiadomo, wyczerpują siły i sprowadzają różne defek-

ty¹¹⁶, i jako ona wyrzekła się wszelkich korzyści, jakie by osiągnąć mogła przez wprowadzenie do zakładu swego maszyn, byleby tylko nie obciążyć sumienia swego grzechem niszczenia zdrowia bliźnich. Sumienie bowiem to rzecz najważniejsza, wszystko zresztą jest próżną mamoną¹¹⁷. Szwejcowa jedno tylko robotnikom swym stawiała wymaganie. Oto, aby obyczaje ich były nieskazitelny. Pod tym względem jednak była ona nieubłagana, raz dlatego, że nie chciała, aby zakład jej przedstawiał widok zgorzenia, na koniec, że obawiała się utracić klientelę z osób znacznych i bezpośrednio zatem zostać pogrążoną w nędzy z dziećmi swymi i wnukami.

Robotnice słuchały przemówień tych w głębokim milczeniu. Prawdopodobnie nie było pomiędzy nimi ani jednej, która by wierzyła słowom Szwejcowej. Prawdopodobnie wszystkie one wiedziały o tym, że były wyzyskiwanymi, a jednak słuchały i milczały kornie. Wiedziały, że poza ścianami tej izby, która je mieściła, dla żadnej z nich nie było nic prócz grobu albo – kałuży.

Niekiedy także Szwejcowa lub jej córka opuszczały pracownię wychodząc z niej drzwiami prowadzącymi w głąb budowy. Przez drzwi otwierane dolatywały wówczas do uszu robotnic dźwięki wybornego fortepianu, na którym to grano biegle i umiejętnie, to uczono się grać. Widać także było przez te drzwi rząd pokojów osławionych zbyt kownymi sprzętami; błyszczą tam woskowe posadzki i szerokie zwierciadła, pasowe adamaszki okrywające sprzęty raziły zmęczone oczy robotnic. Toteż jedne z nich uśmiechały się smutnie, inne patrzyły przed siebie ponuro, inne jeszcze mrugały oczami złośliwie. Bolesć, zazdrość, żółć nurtowały wtedy dwadzieścia piersi kobiecych. O godzinie trzeciej zapalano u sufitu wielkie lampy i robotnice pracowały przy sztucznym świetle, dopóki na ściennym zegarze w mieszkaniu Szwejcowej nie wybiła dziewiąta.

Gdy Marta przepędziwszy w miejscu tym dzień cały wracała do domu, za ledwie mogła utrzymać się na nogach.

Nic ją przecież nie zmęczyło, nic nawet nowego nie zasmuciło. Ale do głębi piersi i mózgu, do szpiku kości swych była przerażoną.

*

Wybredni czytelnicy, a przede wszystkim czule i wrażeń łaknące czytelniczki, czy przebaczyście mi tę opowieść moją, pozbawioną w zupełności tajemniczego węzła intrygi i zajmującego widoku dwóch serc przeszytych ognistymi strzałami?

Każde zjawisko za przedmiot dla opowieści służące traktować można w różny sposób. Dzieje biednej Marty, zamiast rozsnuwać się przed oczami waszymi jednolitą i jednobarwną nicią, mogłyby być zapewne upiększone, uświetnione mnóstwem krzyżujących się uczuć, uderzających kontrastów, piorunujących wypadków, mogłyby być wplątane w wieniec epizodów¹¹⁸, z których każdy rzucałby na nie wdzięk, urok lub grozę, albo też same traktowanymi być epizodycznie jako dopełnienie jakiejś bardziej efektownej i pory-

---

¹¹⁶ Defekt – uszkodzenie; tu: utrata zdrowia, kalectwo.

¹¹⁷ Mamona – tu: złuda, ułuda.

¹¹⁸ Epizod – w literaturze: drobne zdarzenie, luźno związane z głównym tokiem opowiadania,

wającej całości, jako *pendant*¹¹⁹ przywiązany do historii szczęśliwych lub rozpaczających, sielankowych lub bohaterskich, faworyzowanych losem lub przezeń gnębionych – Numy i Pompiliusza¹²⁰.

Wybaczcie! Spotkawszy na świecie Martę rozglądałam się wkoło, szukałam, lecz nigdzie w bliskości nie znalazłam Pompiliusza żadnego. Nie znalazłszy go, chciałam dzieje kobiety skrócić, zdusić i zamknąć w epizodzie – nie mogłam, albowiem uznałam, że są one godne oddzielnej całości; zamierzałam na koniec wplątać je w węzły intryg, w wieńce epizodów – nie uczyniłam tego, gdyż wydało mi się, że najlepiej im będzie do twarzy, gdy pójdą w świat samotne.

Wybaczcie prostotę środków, których używam dla przedstawienia wam jednego z najrozpaczliwszych zjawisk społeczności dzisiejszej, i pójdźcie za mną dalej na drogę, po której postępuje smutna postać kobiety ubogiej, godnej może lepszego losu niż ten, któremu poddała ją... co? Wszak imię tego czegoś, które niby fatalistyczne¹²¹ przekleństwo ugniata głowy, pęta stopy i miążdży serca mnóstwa istot ludzkich, wyczytacie w dziejach Marty.

Warszawa radowała się, gwarzyła, jaśniała. Był to tydzień świąteczny. Przed kilku dniami zaledwie pogasły rześiste światła rozpalone wśród zielonych gałęzi wigilijnych jodeł, a w powietrzu zdawały się jeszcze drgać i płasnąć radośnie gamy śmiechów dziecięcych i gwarne rozmowy szczęśliwych rodzin zebranych wkoło świątecznie przybranych stołów. Nazajutrz zawitać miał światu gość tajemniczy; rok nowy. Wnętrza domów i wystawy sklepów wyglądały strojnie. Ulice zaścielała gruba warstwa śniegu stężałego od mrozu a połyskującego milionem iskier pod promieniami słońca, które jaśniało na wypogodzonym niebie.

Roje sanek mknęły w różnych kierunkach, tłumy przechodniów zalewały chodnik. Ile było głów w tym różnobarwnym, ruchliwym tłumie, tyle było pasem myśli tajemnie rozsnuwających się po przestworzu, niewidzialnie ścigających po szerokim świecie bliskie i dalekie, wzniosie i poziome przedmioty. Miłość, chciwość, uwielbienia, nienawiści, trwogi, nadzieje, najróżniejsze interesy i namiętności, najrozmaitsze pragnienia i dążenia wiły się i krzyżowały w tysiącznych głowach ludności wielkiego miasta, idącej, jadącej, biegnącej tam, kędy gnały ją wielkie cele życia lub maluchne celiki dnia. Śród tego tajemnego i żadnemu cielesnemu uchu nieprzystępnego gwaru, na którym niby na spodnim pokładzie rozwiał się ruch słów i czynów tysięcy ludzi, przez nikogo nie badana i nie odgadywana, wiła się cicho nitka myśli w pokornej i przez nikogo nie spostrzeżonej głowie kobiecej.

„Dwie dziesiątki dziennie... osiem złotych na tydzień... dziesięć groszy dziennie żonie stróża za dozоровanie Janci, gdy siedzę u Szwejcowej... 15 groszy chleb i mleko dla dziecka... 15 groszy obiad... na każdą niedzielę nie ma już nic...”

Była to myśl Marty idącej zwolna i ze schyloną głową chodnikiem Krakowskiego Przedmieścia.

---

¹¹⁹ Pendant (franc.) – odpowiednik.

¹²⁰ Numa i Pompiliusz – w rzeczywistości ta sama osoba, król rzymski Numa Pompiliusz. Tu nawiązanie do żartobliwego zwrotu przysłowiowego „Numa wyszła za Pompiliusza”, oznaczającego szczęśliwy koniec przygód i powikłań miłosnych.

¹²¹ Fatalistyczny – tu: nieuchronny, nieodmienny, niecofniony (od fatalizm: wiara w przeznaczenie, w nieuchronność losu).

„Za dwa miesiące mieszkania należy się złotych 45... w sklepiku winnam złotych 20... za sprzedane futro wzięłam złotych 100... 60 od stu... 40... Jan-ci trzewików na gwałt trzeba, moje drą się już także... drzewa kupić muszę... dziecku ciągle zimno...”

Kończąc myśl tę Marta zakaszlała suchym, krótkim, lecz uporczywym kaszlem. Miesiąc minął od dnia, w którym po raz pierwszy zasiadła ona jako robotnica w pracowni Szwejcowej. Przez czas ten zmieniła się bardzo. Zza przezroczystej białości jej twarzy tu i owdzie przebijały się żółte smugi, ciemne koła podkrażyły oczy, które wklęsły i rozszerzyły się, pośród czoła, przedziwnie pięknie zarysowanego, głęboka leżała bruzda. Czarna suknia Marty, czysta i cała, zrudziała przecież przez używanie, wyglądała chędogo, lecz staro; na głowie jej nie było kapelusza ani na ramionach futrzanego okrycia. Czarna wełniana chustka okrywała jej włosy, grubymi fałdami otaczając blade czoło i wklęsłe policzki.

Płynęła, szumiała ludność wielkiego miasta na szerokim chodniku wspañiałej ulicy, z nią razem płynęły w przestrzeń tysiączne prądy myśli ludzkich, a wśród nich wiła się wciąż cicha, pokorna, jednostajna myśl przeciskającej się wśród tłumów bladej kobiety.

„Dziesięć groszy a pięć... piętnaście, a dwa... siedemnaście... siedemnaście od czterdziestu... dwadzieścia trzy...”.

Jakaż to była myśl błaha, niska, sucha! Czołgała się po ziemi wtedy, kiedy niebo zimowe przezystym jaśniało lazurem, krzepła wśród chłodu cyfr wtedy, gdy wobec zbliżania się roku nowego ludzkość kipiała pragnieniami, uczuciami, nadziejami...

Tak; był to w istocie akt duchowy, spełniający się we wnętrzu istoty ludzkiej, wielce prozaiczny i poziomy, był to groszowy i szelągowy rachunek ubóstwa...

Nie zawsze przecież myśli Marty czołgały się tak nisko; była pora, w której i ona oczy swe podnosiła ku lazurcom, z bijącym sercem i z uśmiechem nadziei witała zstępujący na świat rok nowy. Przypomniała sobie o tym w tej chwili. Podniosła powieki i spojrzeniem powiodła dokoła. W oczach jej, w których zrazu widać było tylko frasunek z zestawienia i kombinowania groszowych cyfr wylęgły, zagrały teraz światła podnoszących się w piersi uczuć. Była to naprzód tęsknota potem żal, na koniec niecierpliwy bunt ducha gnębionego fatalną jakąś koniecznością, z którą jednak stałego dotąd nie zawarł sojuszu. Zapadłe oczy Marty błysnęły gorącymi ogniami, coś w niej podniosło się krzyknęło bólem, zajęczało trwogą, zbuntowało się niewyczerpaną jeszcze dotąd energią woli. Przystanęła chwilę, podniosła głowę i drżącymi ustami szepnęła:

– Nie! tak długo być nie może! tak zawsze być nie powinno!

Postąpiła dalej i myślała, że jest to przecież rzeczą niepodobną, zupełnie niepodobną, aby stanowczym, jedynym, dośmiertnym miejscem jej przeznaczenia był ów stółek w pracowni Szwejcowej, na którym wśród mroku, wilgoci, stęchłego powietrza, w otoczeniu wynędzniałych, obumierających twarzy, szyla po dniach całych, nie mogąc w zamian zarobić tyle przynajmniej, aby móc w nocy spać spokojnie, a minuty wolne od pracy wyzwolić spod panowania cyfr przedstawiających grosze...

Urodzeniem, całą przeszłością swą należała przecież do klasy ludzi oświeconych, była uważaną i sama siebie uważała zawsze za kobietę oświeconą.

Dlaczegoż więc, gdy dotknęła ją twarda ręka losu, stanęła ona w hierarchii społecznej, w dziedzinie prac, zysków i zaszczytów ludzkich na tym szczeblu najniższym, na którym, zdawałoby się, iż stać powinni najniezwyklejsi tylko, najsrożej wydziedziczeni z dobrodziejstw oręży i narzędzi przynoszonych ludziom oświata? Byłażby ta oświata jej kaleką z kapitalnej strony jakiejś? Byłażby ona tylko cackiem wyrzeźbionym, wypiękuszonym ku zabawie spokojnego ducha, mieszkającego w sytym i zadowolonym ciele, rozpadającym się w nieprzydatne na nic próchno, ilekroć by duch zapragnął użyć ją ku ochronieniu siebie od z mordowania i upadku, ciało od utraty sił posługujących duchowi? Miałaby na koniec ta oświata jej być tylko złudzeniem? Oświata w tej mierze i postaci, w jakich posiadała ją Marta, budziła pragnienia, nie dając nic, co by zadowolenie ich zdobyć mogło, podsyciała tęsknotę za sferami ducha, przykuwając go do ziemi więzami głodnego ciała, potęgowała w sercu uczucia na to tylko, aby zaprawiać je goryczą, wstrząsać śmiertelną trwogą...

Marta myślała o tym i czuła to wszystko, ale nie uogólniała swych myśli i uczuć, nie zdawała sobie dokładnej sprawy z wielce skomplikowanego zjawiska, które rządziło jej losami. Czepiała się jednego przypomnienia, jednej świadomości, że należała do ludzi oświeconych, przed którymi tyle, tyle przecież dróg leży otworem.

Miałaby na zawsze już zatrzymać się na tej, wśród której stanęła? Nie byłoby dla niej na ziemi żadnego innego miejsca jak to, do którego wchodziła ze wstydem, o którym z oddalenia myślała ze zgrozą? Błagała ona wprawdzie Boga o małe, skromne miejsce pod słońcem, o takie miejsce, na którym dwie istoty ludzkie, związane ze sobą najściślej i najświętymi związkami i uczuciami, żyć by mogły; ależ to, które po wielu próbach i wysileniach stało się jej udziałem, nie było miejscem pod słońcem, ale otchłanią ciemną, w której dwie istoty ludzkie nie żyły, ale skute kajdanami najprostszych, najniższych, a nigdy nie zadowolonych, nigdy nie kończących się potrzeb powoli umierały.

Tak, powoli umierały. Nie była to metafora¹²² żadna, ale przerażająca rzeczywistość. Niedawno jeszcze Marta zastanawiając się nad położeniem, w jakie popadła, i nad obowiązkami, które zacięły na sercu jej i sumieniu, powtarzała sobie jako zachętę i pociechę: „Jestem młoda i zdrowa”. Dziś połowa tylko słów tych wyrażała prawdę. Była młoda, ale nie była już zdrowa. Żywioty fizyczne i moralne, połączone ze sobą, tworzyły rodzaj piły niewidzialnej, która wycieńczyła i osłabiała jej ciało.

Marta kaszlała, od tygodni kilku doświadczać zaczęła nie znanych dotąd osłabień, sny jej bywały gorączkowe, budziła się z nich z głową ciężką i bolącą piersią.

Tak zaczynać musiały karierę swą owe wyrobnice, dziś na wpół umarłe, z suchotniczymi rumieńcami na twarzach. Niedawno jedna z nich opuściła pracownię Szwejcowej o parę godzin wcześniej, niż nakazywał regulamin zakładu, i nie wróciła więcej. Gdy nazajutrz Marta zapytała o nią towarzyszkę, z kilkunastu ust rozszedł się po sali stłumiony, niemniej przeszywający szept:

– Umarła!

---

¹²² Metafora – przenośnia.

Umarła? A jednak Marta wiedziała o tym, iż liczyła sobie dwadzieścia sześć lat zaledwie i że kędyś, na poddaszu lub w suterenie, żyło i każdodziennie powrotu jej oczekiwało dwoje małych dzieci...

– Co stało się z jej dziećmi? – z gorączkową ciekawością pytała towarzyszek młoda matka ślicznej czarnookiej dziewczynki.

Odpowiedź, jaką otrzymała, zabrzmiała w jej uchu ostro, dziko:

– Dziewczynkę przyjęto do ochronki, chłopiec kędyś zginął.

Do ochronki? a więc na bary dobroczynności publicznej, w ręce ludzi obcych, na przyszłość niepewną. Zginął? gdzież się mógł podziać? W dziecięcej naiwności szukał może matki, którą zniesiono z wysokiego poddasza, i wśród ośnieżonych ulic w mroźną noc zimową umarł kędyś po cichu, przykryty całunem białej zamieci, lub, o zgrozo! połączywszy się z rówieśnikami sobie wyrzutkami społeczeństwa...

Dłużej Marta myśleć nie mogła o posępnej tej historii, w której odzwierciedlała się może własna jej przyszłość. Własna? O, mniejsza o to. Ukochane przez nią istoty były już poza światem, czuła się znużoną, śmiertelnie smutną, i z rozkoszą może zamknęłaby oczy do snu wiekuistego, w którym wiara przyrzekała jej połączenie się z tymi, za którymi tęskniło zranione serce. Ale przyszłość jej dziecka... jakąż będzie, jakąż być może, jeżeli jej zabraknie na ziemi, jeżeli kiedy na policzkach jej osiada takie krwiste, płomienne rumieńce, czoło obleje się taką grobową bladością, oddechu piersiom zabraknie, jak owej biednej wyrobnicy, która przed niewielu dniami opuszczała chwiejnym krokiem szwalnię Szwejcowej, aby nigdy już nie powrócić więcej...

Postać Marty, w zamyśleniu podana nieco naprzód, wyprostowała się.

– Nie! – z cicha, lecz z mocą wyrzekła młoda kobieta – tak być nie może! tak być nie powinno!

Mówiąc tak czuła znać każdemu człowiekowi wrodzoną chęć dźwignia się z niedoli i każdemu człowiekowi przysługujące prawo polepszenia, podnoszenia swego bytu.

Marta powiodła dokoła oczami, w których na miejscu przedchwilowego frasunku i znużenia ukazały się znowu energia i badawczość. Mnóstwo przedmiotów otaczało ją zewsząd, na jednym z nich zatrzymało się jej spojrzenie. Przedmiotem, który przykuł do siebie wzrok Marty, było szerokie i wysokie okno z bogatą wystawą jednej z najzasobniejszych księgami miasta. Na widok kilkudziesięciu tomów, których różnobarwne okładki mieściły się za przezroczystymi szybami, młoda kobieta doświadczyła trzech różnych uczuć, a były nimi: wspomnienia, tęsknota i nadzieja. Przypomniała sobie owe dni szczęśliwe, w których wsparta na ramieniu młodego i wykształconego męża przybywała nieraz w to miejsce. Stęskniona do wyższych uciech umysłowych, których od czasu do czasu kosztowała niegdyś, których od dawna pozbawioną była najzupełniej, a które na ciemnym tle obecnego jej życia zaświeciły przed nią niewymownym czarem, zobaczyła na koniec parę imion kobiecych wydrukowanych poniżej tytułów książek. Z imion tych jedno należało do osoby, którą знаła kiedyś, w której nikt nie podejrzewał talentu póty, póki nie objawiła go, a i to ze stopniowym, bardzo powoli wzrastającym powodzeniem. A jednak teraz imię jej figurowało zaszczytnie pomiędzy wielu głośnymi, świetnymi imionami krajowych pisarzy, teraz kobieta ta, o której Marta wiedziała, że była samotną jak ona i jak ona ubogą, posiadała miejsce pod słońcem, szacunek ludzki i własny...

– Kto wie? – drżącymi usty szepnęła kobieta i blada twarz jej zapłonęła rumieńcem wśród czarnych fałd wełnianych, które obejmowały ją posępną ramą.

Postąpiła parę kroków i stanęła przed drzwiami księgarni.

Zapuściła wzrok za szyby i zobaczyła w głębi wielkiej sali jej właściciela. Była to twarz dobrze jej niegdyś znana, często w dniach pomyślności przez nią widywana, myśląca, uczciwa i łagodna...

U drzwi oszklonych zadźwięczał dzwonek, Marta weszła do księgarni. Zatrzymała się chwilę w bliskości progu i bystre, niespokojne nieco spojrzenie rzuciła wokół. Obawiała się zapewne znaleźć w księgarni kupujące osoby, wobec których nie mogłaby wypowiedzieć tego, z czym przychodziła.

Księgarz sam jeden stał za kontuarem, zajęty kreśleniem rachunków w wielkiej księdze na małym podniesieniu roztwartej. Przy otworzeniu się drzwi podniósł głowę i na widok wchodzącej kobiety przybrał postawę na wpół witającą, na wpół oczekującą. Marta postąpiła z wolna i stanęła przed człowiekiem, który widocznie oczekiwał pierwszego od niej słowa.

Przez parę sekund powieki jej pozostały spuszczone i blade wargi drżały lekko. Szybko jednak podniosła na twarz księgarza wzrok, w którym skupiły się w tej chwili wszystkie władze woli i cała przytomność jej umysłu.

– Pan mię nie poznajesz? – rzekła głosem cichym, lecz pewnym.

Od samego już jej wejścia księgarz przypatrywał się jej z wielką bacnością.

– W istocie! – zawołał – wszakże to panią Świcką mam przyjemność widzieć! Zdawało mi się od razu, że panią poznaję, ale... nie byłem pewny.

Mówiąc to szybkim spojrzeniem orzucił ubogie ubranie młodej kobiety.

– Co pani rozkaże? – wymówił uprzejmie i z lekkim odcieniem smutku w głosie.

Marta milczała chwilę. Twarz jej była bardzo blada, a wzrok głęboki i nieruchomy, gdy mówić zaczęła:

– Przyszłam do pana z prośbą, która wyda się mu zapewne szczególną, dziwną...

Głos jej urwał się nagle. Podniosła obie dłonie i powiodła nimi po bladym czole. Księgarz szybko wyszedł zza kontuaru i przysunął ku młodej kobiecie aksamitem wybity taboret, po czym wrócił na uprzednie swe miejsce.

Wydawał się zasmuconym, a więcej jeszcze zmieszonym.

– Chciej pani usiąść – rzekł. – Słucham panią z uwagą...

Marta nie usiadła. Splecione dłonie oparła na kontuarze i patrzyła znowu w twarz stojącego przed nią człowieka głębokim, lecz coraz jaśniejszym wzrokiem.

– Prośba, z którą przyszłam, jest w istocie szczególną, dziwną – mówiła – ale... przypomniałam sobie, że zostawałeś pan kiedyś w przyjaznych stosunkach z mężem moim...

Księgarz skłonił się.

– Tak – przerwał – pan Świcki pozostawił przyjazne i pełne szacunku wspomnienie u wszystkich, którzy znali go bliżej.

– Przypomniałam sobie – ciągnęła Marta – że kilka razy przyjmowałam pana w domu moim jako miłego gościa...

Księgarz skłonił się znowu z uszanowaniem.

- Wiem o tym, że jesteś pan nie tylko księgarzem, ale i wydawcą... że zatem...

Głos jej słabł i cichł stopniowo, umilkła na chwilę. Nagle podniosła znowu głowę, splecione dłonie wyciągnęła nieco przed siebie i odetchnęła głęboko parę razy.

- Daj mi pan pracę jaką... wskaż drogę... naucz mnie, co mam czytać!...

Księgarz wydawał się w istocie nieco zdziwionym. Patrzył przez chwilę na stojącą przed nim kobietę wzrokiem uważnym, niemal badawczym. Ale piękna i młoda twarz Marty nie przedstawiała bynajmniej trudnej do odczytania zagadki. Bieda, niepokój, daremne pragnienia i gorące błaganie zakreśliły ją bardzo czytelnymi znakami. Rozumne, siwe oczy księgarza, badawczo zrazu, a nawet nieco surowo patrzące spod szlachetnego czoła, miękły zwolna, aż w smutnym zamyśleniu okryły się powiekami. Przez chwilę pomiędzy dwojgiem tych ludzi panowało milczenie. Księgarz przerwał je pierwszy.

- A więc - rzekł z lekkim wahaniem w głosie - pan Świcki umierając nie zostawił po sobie żadnego majątku?

- Żadnego! - z cicha odpowiedziała Marta.

- Mieliście państwo dziecię.

- Mam małą córkę.

- I żadnego dotąd zajęcia znaleźć pani dla siebie nie mogłaś?

- Owszem... zajmuję się szyciem, za które otrzymuję czterdzieści groszy dziennie...

- Czterdzieści groszy dziennie! - zawołał księgarz - dla dwóch osób! ależ to nędza!

- Nędza - powtórzyła Marta - gdybyż to była nędza tylko i tylko dla mnie, i taka jeszcze, na którą żadnej już rady nie ma na ziemi! O, wierzaj mi, panie, że potrafiłabym cierpieć odważnie, żyć bez żebraniń i umrzeć bez skargi! Ale nie jestem samą, jestem matką! Gdybym nie miała serca macierzyńskiego, które kocha, słyszałabym w sobie głos sumienia, które obowiązek przypomina; gdybym nie miała sumienia, które kocha, słyszałabym głos serca. Mam jedno i drugie, panie! Rozpacz mię ogarnia, gdy patrzę na wychudłą twarz mego dziecka, gdy myślę o jego przeszłości, ale gdy wspomnę, iż dotąd nic dlań uczynić nie potrafiłam, wstyd mi taki, że pragnęłabym co chwilę upaść na ziemię i głową tarzać się w pyłe! Boć przecie są ludzie ubodzy, którzy siebie i dzieci swe dźwigają z niedoli, dlaczegóż ja uczynić tego nie mogę? O, panie! bieda ciężką jest do przeniesienia, zapewne, ale czuć się przeciwko niej bezsilną, porywać się do wszystkiego i zewsząd odchodzić z poczuciem własnej nieudolności, cierpieć i drogą istotę widzieć cierpiącą dziś i myśleć, że cierpienie to trwać będzie jutro, pojutrze, zawsze, i powiedzieć sobie: „Przeciw cierpieniu temu ja nic nie mogę” - o, to męczarnia taka, dla której jedna jest tylko nazwa: życie ubogiej kobiety!

Marta wypowiedziała słowa te szybko i z ogniem. Przy ostatnich wyrazach głos jej stał się cichszym i dwa strumienie łez z niepodobną do powstrzymania gwałtownością oblały jej policzki. Zakryła twarz chustką i przez chwilę stała nieruchoma, walcząc wyraźnie ze łzami, które ustać nie chciały, poskramiając tkanina, które coraz silniej wstrząsały jej piersią. Po raz to pierwszy dopiero zapłakała wobec świadka, po raz pierwszy głośną skargą wypowiedziała to, co nosiła w sobie od dawna. Nie była już ani tak silną, ani tak

dumną, jak wtedy, kiedy w domu Rudzińskich z suchym okiem i spokojną twarzą dobrowolnie zrzekła się pracy, której wykonywać nie mogła.

Księgarz stał za kontuarem z rękami na piersi skrzyżowanymi w postawie nieruchomej. Zmieszany nieco zrazu gwałtownym wybuchem uczuć, którego był świadkiem, stał się po chwili widocznie wzruszonym:

– Mój Boże! – rzekł półgłosem – jakież to zmienne są losy ludzkie na ziemi! Znając panią dawniej, czyliż mogłem spodziewać się, że zobaczę ją kiedykolwiek w tym stanie smutku i ubóstwa. Takeście państwo żyli dostatnio, taka z was była kochająca się, szczęśliwa para.

Marta odjęła chustkę od twarzy.

– Tak – wymówiła stłumionym głosem – byłam szczęśliwą... Kiedy ukochany przeze mnie człowiek umierał, sądziłam, że go nie przeżyję... Przeżyłam... Żal i tęsknota pozostały we mnie dręczące, nie zgojone, ale dla serca zranionego śmiertelnie szukałam ulgi w spełnieniu macierzyńskiego obowiązku i spełnić go dotąd nie mogłam. Samotna i smutna poszłam w świat, aby o trochę spokoju dla siebie, o życie i przyszłość mego dziecka walczyć – nadaremnie...

Oczy księgarza, poważne i zamyślane, tkwiły w przestrzeni. Miał on liczną rodzinę. Był bratem, mężem, ojcem. Być może, iż wywołane słowami Marty przed oczami jego przesunęły się oblicza ukochanych mu kobiet: młodej siostry, malutkiej córki, drogiej małżonki. Czyliż każda z nich nie mogła kiedykolwiek poddaną zostać takiemu losowi jak ten, który stał przed nim w postaci tej kobiety osamotnionej, bez dachu, z sercem rozbolełym i ustami spalonymi gorączką głodu i rozpaczem? Wszak sam mówił przed chwilą o okrutnej zmienności losu!

Spojrzenie jego z wolna spłynęło na twarz Marty, wyciągnął ku niej rękę.

– Uspokój się pani – rzekł łagodnie i poważnie. – Chciej usiąść i odpocząć chwilę. Nie poczytasz mi przecież pani za niedelikatność, jeżeli pragnąc jej być użytecznym zapytam o pewne nieodzowne szczegóły. Czyś próbowała już pani jakiej innej pracy prócz tej, która ci tak nędzne przynosi wynagrodzenie? Do jakiego zajęcia czujesz się pani najbardziej usposobioną, uzdatnioną? Wiedząc o tym może coś obmyśle... znajdę...

Marta usiadła. Łzy oschły na twarzy jej, oczy nabrały tego wyrazu rozsądku i przytomności, który był im właściwym, ilekroć młoda kobieta skupiała władzę woli swej i umysłu. Nadzieja wstąpiła w jej serce; zrozumiała, że spełnienie jej zależy od rozmowy, którą prowadzić miała; uczuła się znowu śmiałą i wydawała się spokojną.

Rozmowa ta przecież nie trwała długo. Marta mówiła szczerze, lecz zwięźle, zatrzymywała się tylko na faktach swej przeszłości. Powodowana dumą, która ozwała się w niej na nowo, o uczuciach doznanych mało lub nic prawie nie mówiła. Księgarz rozumiał ją wybornie. Bystre oko jego spoczywało na jej twarzy, lecz widać było, że w opowiadaniu młodej kobiety widział on więcej niż ją samą i jej jednej tylko losy.

Wielkie zagadnienie społeczne, wielka może krzywda łono społeczne nurtująca stanęły przed myślą dobrego i oświeconego człowieka wtedy, gdy z uwagą, zajęciem i wzruszeniem słuchał on dziejów ubogiej kobiety, nie mogącej pomimo energii, wysień, trudów znaleźć dla siebie miejsca na ziemi.

Marta powstała z taboretu, na którym przez kilka minut siedziała, i podając rękę księgarzowi rzekła:

– Powiedziałam panu wszystko. Nie wstydziłam się wyznania zawodów, które spotykały mnie dotąd, bo jeśli siły mię zawiodły, chęci moje były uczciwe. Czyniłam wszystko, co mogłam i umiałam. Słowo nieszczęścia mego zamyka się w tym, że mało mogłam, nic dostatecznie nie umiałam. Ależ dotychczasowe próby moje nie objęły jeszcze całego kręgu rozlicznych czynności ludzkich, pomiędzy nimi znajdzie się jeszcze może cokolwiek i dla mnie. Mogę mieć jaką nadzieję? Powiedz mi pan szczerze i bez wahania, prozę cię o to w imię tego, którego darzyłeś niegdyś swą przyjaźnią, a który już nie żyje, w imię istot, które ci są drogimi...

Księgarz uściśnął podaną sobie rękę. Dłoń jego ciepła była i serdeczna. Po chwili namysłu zaczął mówić:

– Ponieważ rozkazałaś mi pani być szczerym, powiedziec więc muszę prawdę smutną. Nadzieję polepszenia losu swego za pomocą pracy małą tylko możesz mieć pani i wielce niepewną! Wspomniałaś pani o kręgu działalności ludzkiej. Ale krąg działalności w ogóle ludzkiej i krąg działalności kobiecej są to, do rozmiarów swych, dwa nieskończenie różne pomiędzy sobą kręgi. Ostatni wyczerpałaś już pani całkiem prawie w próbach bezowocnych.

Marta słuchała słów tych ze spuszczonej oczami. w nieruchomej postawie. Księgarz patrzył na nią wzrokiem pełnym współczucia.

– Powiedziałem pani to wszystko dlatego, abyś nie łudziła się zbyt wygórowaną nadzieją i nie doświadczyła nowego, boleśniejszego może od innych zawodu. Nie chciałbym jednak, abyś pani odeszła stąd myśląc, iż nie chciałem podać ci ręki pomocnej. Byłaś pani przez lat pięć codzienną towarzyszką życia człowieka ukształconego, to wiele znaczy; wiem, że jesiennymi, zimowymi wieczorami mieliście państwo zwyczaj czytać wspólnie, musiał się stąd zbierać pewien zapasik wiadomości. Oprócz tego pozwól pani sobie powiedzieć, że sposób jej wyrażania się, jak też zapatrywanie się na życie świadczy o umyśle, który nie jest w zupełności nieuprawnym. Dlatego sędzę, że spróbować pracy na nowym jeszcze polu możesz pani i powinnaś.

Przy ostatnich słowach księgarz zdjął z półki niewielkich rozmiarów książkę. Oczy Marty zajaśniały.

– Jest to świeże dziełko jednego z francuskich myślicieli. którego przekład użytecznym być może publiczności naszej i moim interesom. Miałem zamiar powierzyć go komu innemu, teraz jednak szczęśliwy jestem, że mogę służyć nim żonie naszego kochanego i nieodżałowanego pana Jana...

Mówiąc to księgarz zawijał w papier błękitny tomik.

– Jest to dzieło traktujące o jednej z bieżących kwestii społecznych; jasno przystępnie napisane, nie powinno być ono do przekładu zbyt trudnym. Ażebyś zaś pani wiedziała, dla czego pracować będziesz, określić mogę, że honorarium¹²³ (przebacz pani urzędowy ten wyraz) udzielić jej będę mógł w sumie sześciuset złotych. Jeżeli zajęcie to okaże się dla pani odpowiednim, znajdzie się może potem i coś innego do przełożenia. Na koniec, nie ja to jeden jestem wydawcą i bylebyś pani zyskała sobie imię dobrego tłumacza, zostaniesz wezwana tu i ówdzie. O niemieckim języku mówiłaś mi pani, że posiadasz go w bardzo słabym stopniu. To szkoda. Przekłady z tego języka byłyby pożądane i popłatniejsze. Ale jeżeli jedna i druga praca uda się pani pomyślnie, będziesz może w stanie wziąć kilkadziesiąt lekcji... dzień przekładać pani bę-

---

¹²³ Honorarium – wynagrodzenie, płaca.

dziesz dzieła francuskie, nocami doskonalić się w mowie Germanów...¹²⁴ taką być musi praca kobiety. Krok za krokiem i *self help*¹²⁵.

Marta drżącymi rękami wzięła podawaną jej książkę.

– O, panie! – wymówiła ściskając w obu dłoniach rękę księgarza – niech ci Bóg wynagrodzi szczęściem tych, których kochasz.

Nic więcej powiedzieć nie była w stanie, po kilku sekundach znajdowała się już na ulicy. Szła teraz szybkim krokiem. Z rozrzuwaniem myślała o szlachetnym postępcu z nią księgarza, o uprzejmości uczynności, jaką jej okazał. Z myśli tej wywinęła się myśl inna.

„Mój Boże – mówiła w duchu młoda kobieta – tylu dobrych ludzi na drodze mej spotykam, dlaczegoż mi żyć tak ciężko?”

Książka, którą niosła, paliła jej dłonie. Pragnęłyby lotem strzały dosięgnąć swej izdebki, aby rozejrzeć się pomiędzy kartami, które może przynieść jej miały zbawienie. Po drodze jednak wstąpiła do małego sklepu z obuwem i kupiła parę malutkich trzewiczków.

Kiedy na koniec wbiegła w bramę wysokiej kamienicy przy ulicy Pivnej stojącej, nie poszła wprost na wschody, ale skierowała się w głąb dziedzińca ku małym drzwiczkom mieszkania stróża. Tam bowiem, pod opłacanym przez Martę dozorem żony stróża, Jancia przepędzała codziennie długie godziny, w których matka jej szyła w zakładzie Szwajcowej. W powierzchowności dziecka zaszły przez czas ubiegły większe jeszcze i głębsze zmiany niż w powierzchowności matki. Policzki Janci wklęśły i chorobliwą okryły się żółtością; żałobna, zrudziła i w kilku miejscach rozdarła jej sukienka zwisała na wychudłym ciałku, czarne oczy rozszerzyły się, utraciły dawny blask i ruchliwość, a w wyrazie swym posiadały tę niema, bolesną skargę, którą odznacza się wzrok dzieci gnębionych fizycznie i moralnie.

Ujrzawszy matkę Jancia nie rzuciła się jej na szyję, nie zaszczębiotała, jak bywało dawniej, nie klasnęła w drobne dłonie. Ze schyloną główką i chudymi, zziębniętymi rączkami, zaciśniętymi wkoło wełnianej chusteczki, którą się otulała, weszła z matką do izby na poddaszu i usiadła wnet na ziemi przed pustym kominem w postaci skurczonej i znekanej. Marta położyła książkę na stole i wydobyła parę polan z za pieca. Jancia wodziła za nią swymi przygasłymi i rozszerzonymi źrenicami.

– Czy nie pójdziesz już dziś nigdzie, mamó? – ozwała się po chwili głosem, którego dźwięk stłumiony i poważny rażący stanowił kontrast z drobną, dziecięcą postacią.

– Nie, dziecko moje – odpowiedziała Marta – nie pójde już dziś nigdzie. Jutro wielkie święto i dziś po południu nie kazano nam przychodzić.

Mówiąc to Marta położyła dREWKA na kominku i przykląkszy chciała uściśnąć małą córkę.

Zaledwie jednak dotknęła jej ramienia, z ust Janci wyrwało się syknięcie bólu.

– Co ci to? – zawołała Marta.

– Boli mię tu, mamó! – bez skargi w głosie, ale bardzo cicho odparło dziecko.

– Boli cię! dlaczego? jak dawno? – troskliwie dopytywała się matka.

---

¹²⁴ Mowa Germanów – język niemiecki.

¹²⁵ Self help – wyrażenie nieprzetłumaczalne, znaczy tyle, co „liczenie na własne siły”.

Jancia milczała i siedziała nieruchomo ze spuszczonej oczami. Błede usteczka jej tylko drżały trochę, jak bywa zwykle u dzieci, gdy płacz gwałtowny powstrzymać usiłują. Martę niepokoiło uparte milczenie dziecka więcej może niż ból objawiony. Szybko rozpięła luźno zwisający staniczek i usunęła go z jednej ręki dziecka. Na chudym, białym ramieniu, obnażonym ręką matki, czerniała ciemnosiną plama. Marta splotła kurczowo ręce. Okropna jakaś myśl przejść jej musiała przez głowę.

– Czy upadłaś albo uderzyłaś się? – zapytała z cicha, z oczami wlepionymi w ciemne piętno.

Jancia milczała jeszcze chwilę, nagle podniosła spuszczone powieki i ukazała źrenice oszklone łzami. Wciąż jednak wstrzymywała się od płaczu, drobna pierś jej pracowała gwałtownie, cienkie usteczka drżały jak listki.

– Mamo – szepnęła po chwili, chyląc się ku matce – siedziałam dziś tam, przy piecu... zimno mi było... Antoniowa niosła wodę do ognia... zaczęła o moją sukienkę, wodę rozlała i ze złości uderzyła mię tak mocno... mocno...

Ostatnie wyrazy wymówiła bardzo cicho, głową i piersią przylgnęła do piersi matki i drżała całym ciałem. Marta nie wydała jęku ni krzyku; twarz jej wyglądała przez chwilę jak skamieniała ale poblądłe wargi zwierzały się coraz silniej i z oczu, nieruchomo zapatrzonych w przestrzeń, buchało coraz jaśkrawsze, posępniejsze światło.

– Ach! – jęknęła na koniec i pałające czoło objęła splecionymi dłońmi. W krótkim jęku tym zabrzmiał gniew głuchy i boleść bez granic. Przez parę minut matka i dziecko tworzyły grupę dwóch piersi, ściśle do siebie przyciśniętych, dwóch twarzy, z których jedna, kobieca, z suchym i posępnie płonącym okiem, pochylała się nad drugą, dziecięcą, bledziuchną i łzami zalaną. Po chwili dopiero Marta odjęła dłonie od czoła i opuściła je na głowę córki. Odgarniała z czoła poplątane jej włosy, ścierała łzy z chudych policzków, zapięła u piersi mały staniczek, rozgrzewała w dłoniach zziębłe, drobne ręce. Wszystko to czyniła w milczeniu. Parę razy otworzyła usta, jakby chciała coś powiedzieć, ale nie stawało jej zapewne głosu. Powstała na koniec z ziemi i podniosła Jancię. Posadziła ją na łóżku i wydobyła z kieszeni zawinięte w papier trzewiczki.

Na ustach jej leżał teraz uśmiech, dziwny uśmiech. Było w nim coś sztucznego, ale zarazem i coś bardzo wzniosłego: obok wysilenia woli widać w nim było miłość i męstwo matki, która własne, bóle przerabia na uśmiechy, aby osuszyć nimi łzy swego dziecięcia...

Dzień skończył się, zegary miejskie ogłosiły północ, a w izbie na poddaszu paliła się jeszcze lampa; izba ta wyglądała teraz smutniej jeszcze jak wtedy, gdy młoda wdowa po raz pierwszy próg jej przestępowała.

Nie było już w niej szafy ani komody, ani dwóch skórzanych tłomoczków. Pierwsze dwa przedmioty wraz z dwoma nowymi krzesłami lokatorka oddała rządcy domu, nie mogąc za najmowanie ich płacić dłużej, drugie sprzedała w dniach silnych mrozów, aby za otrzymane pieniądze przysporzyć opału. Pozostało w izbie jedno tylko łóżko, na którym w tej chwili, owinięta czarną chustką matczyną, spała Jancia, dwa krzesła kulawe i jeden na czarno pomalowany stolik. Oblana białym światłem lampy i otoczona grubym uplotem czarnych warkoczy, twarz siedzącej przy stole kobiety w pięknych i surowych zarysach występowała z półmroku. Marta nie pracowała jeszcze, chociaż wszystkie materiały przyszłej jej pracy: książka, papier, pióro, leżały przed

nią. Ale pochwyciło ją nieodparte, nieprzewyciężone marzenie. Niespodziane, świetne perspektywy otworzyły się przed jej oczami, nie mogła od nich odebrać ciemnością zmęczonego wzroku. Nie była już tak pełną ufności, jak wtedy, kiedy przed tym samym stolikiem zasiadała z ołówkiem w ręku, ale nie miała dość siły, aby słuchać poszeptów zwątpienia. Były one w niej, te poszepty, ale ona odwracała od nich ucho, a natomiast wsłuchiwała się wciąż w napełniające myśl jej słowa księgarza. Ze słów tych snuła się długa przedza złotych rojeń kobiety, matki. Móc wykonywać pracę miłą acz trudną, podnosząc ducha i odpowiadającą najgłębszym jego potrzebom, jakaż to rozkosz! Zapracować przez kilka tygodni sześćset złotych – co za bogactwo! Gdy raz już zostanie taką bogatą, wielką panią, pierwszą rzeczą, jaką uczyni, będzie przyjęcie jakiej uczciwej, niemłodej służącej, która by dzieci swoje miała, a przynajmniej je lubiła, a więc dozorować mogła Jancię troskliwie, rozsądnie. Potem... (tu Marta zapytała sama siebie, czy nie jest w rojeniach swych zbyt śmiała) potem opuści może tę naga, zimną, ponurą izbę, w której jej samej tak smutno, dziecku jej mieszkać tak niezdrowo, a wynajmie gdziekolwiek, przy małej jakiej, lecz czystej, cichej ulicy dwa pokoiki ciepłe, suche, słoneczne... Potem... jeżeli zdobędzie sobie imię dobrego tłumacza i wezwana zostanie tu i ówdzie, jeżeli te sześćset złotych, ta suma olbrzymia, po wiele razy do rąk jej przyjdzie, poszuka nauczycieli języków i rysunków, uczyć się będzie, o, uczyć się będzie dniami, nocami, bez odpoczynku, z zapalem i cierpliwością, bo taką przecież być musi praca kobiety, krok za krokiem i o własnych siłach... Potem... Jancia dorastać zacznie. Z jaką bacnością oko matki śledzić będzie i odgadywać wrodzone jej zdolności, aby żadnej z nich nie pozostawić odłogiem, ale z każdej, owszem, ukuć dla przyszłej kobiety skarb dla ducha, zbroję do walki o życie... Nauka Janci, jej wykształcenie, siła, szczęście i bezpieczeństwo przyszłości całej będzie owocem pracy jej matki... Z jakimże spokojem zamykać ona będzie wtedy oczy swe do snu porzeczającego, z jakąż rozkoszą otworzy je co rano, witając nowy dzień trudów i obowiązku, lecz zarazem spokoju i zadowolenia! Z jakąż dumą wejdzie wtedy pomiędzy ludzi czując, że jest im równą w sile i godności człowieczej, z jak ulżonym i błogo rozrzewnionym sercem uklęknie na grobie człowieka, którego kochała, i wiecznie oczom jej przytomnemu obrazowi jego powie: „Zostałam godną ciebie! Nie uległam złej doli! Uniknęłam śmierci z głodu i życia z jałmużny! Potrafiłam osłonić opieką i wychować dla przyszłości dziecię twoje i moje!” Potem...

Tu oczy Marty spotkały obok niej wiszący na ścianie obrazek. Był to rysunek ów odrzucony przez pracodawców i zwrócony jej przez nich. Przyozdobiła nim biedną, naga izdebkę, a teraz utopiła w nim cicho gorejące oczy. Domek mały, wiejski, rozłożyste drzewo, ptaszyna śpiewająca nad krzakiem bżowym, przezroczyście powietrze wsi i głęboka cisza pól woniejących... O Boże! gdyby tyle zapracować mogła, aż tyle, iżby podobny kącik skromny, świeży, zielony mógł stać się jej własnością! Będzie już wtedy podeszła w wieku kobieta; wietrzyk szemrzący w gałęziach ochłodzi trudem życia uznojone jej czoło, zmęczone oczy pić będą barwę świeżej zieleni, a ptaszek, który śpiewał, gdy była w kolebce, nad głową jej usypiającą snem wiekuistym wydzwoni ostatnią dla niej pieśń tej ziemi.

Tak rośla kobieta uboga. Nocy tej w izbie na poddaszu lampa nie gasła aż do świtania. Marta czytała książkę, którą z obcej mowy przełożyć jej poleco-

no. Czytała zrazu powoli, z uwagą, potem z zapalem, z gorączkowym niemal zajęciem. Zrozumiała myśl jej twórcy, przedmiot pisma przeniknął jej umysł, jasny i wyraźnie stanął przed oczami. Pojęcie jej stało się niby elastyczne koło i coraz obszerniejszą, kompletniejszą obejmowało całość; intuicja, ten rzadki i wysoki dar z człowieka czyniący półboga, podniosła się z głębokości ducha młodej kobiety i szeptała jej do ucha słowa nie znanych dotąd zagadnień.

Dzień był biały, gdy Marta zgasila lampę i pochwyciła pióro. Pisała, a kiedy niekiedy odrywając oczy od papieru, przenosiła je w stronę izby, w której stało łóżko z uśpionym dziecięciem. Przy białym świetle zimowego poranku Jancia wyglądała blado i cierpiąco. Gdy pierwszy promień słońca wniknął do izby, otworzyła oczy. Wtedy matka powstała, uklękła przy łóżku i otaczając ramieniem na wpeł uśpione ciało dziecka pochyliła na poduszkę zmęczoną, gorącą głowę.

W tej samej chwili ruch zawrzał na mieście. Zaturkotały powozy, zabrzmiały dzwony kościelne, gwarem zakipiały rozmowy, śmiechy i wołania. Warszawa witała rok nowy.

*

Od dnia, w którym Warszawa witała rok nowy, sześć tygodni minęło. O pierwszej południowej godzinie Marta jak zwykle opuściła szwalnię, aby wrócić do domu i obiad dla siebie i dziecka sporządzić. Ucałowała Jancie, która smutna i znękana w ciasnej izbie stróża ożywiła się nieco na widok matki, i przystawiwszy do małego ognia garnek ze strawą młoda kobieta wysunęła szufladę stolika i wydobyla z niej kilkanaście arkuszy papieru. Było to już skończone tłumaczenie francuskiego dzieła. Nad wykonywaniem go pracowała tygodni pięć, nad przepisywaniem tygodni. Teraz z uśmiechem na ustach przeglądała kartki napełnione kształtnym i czystym pismem.

Przez czas ubiegły w powierzchowności jej zaszły nowe zmiany, ale wcale inne niż uprzednio. Pracowała podwójnie, bo w dzień i w nocy. Dziesięć godzin dziennie szyła, dziewięć godzin nocnych pisała, godzinę spędzała na rozmowie z dzieckiem, cztery godziny spała. Był to sposób życia niezupełnie zapewne odpowiadający prawidłom higieny, a jednak smugi chorobliwej żółtości zniknęły z twarzy Marty, czoło jej wygładziło się, oczom wrócił blask dawny. Kaszlała rzadziej, wyglądała zdrowo i niemal świeżo. Duch jej, skąpany w spokoju i orzeźwiony nadzieją, pokrzepił upadające wprzódy ciało, szlachetne zadowolenie z siebie samej wyprostowało na nowo smukłą kibić, pogodę przywróciło czołu. Po sporządzeniu i spożyciu obiadu, składającego się z jednej prostej wielce potrawy i kawałka czarnego chleba, Marta przejrany przed chwilą manuskrypt¹²⁶ owinęła arkuszem cienkiego białego papieru. Czyniła to ze staraniem jakimś szczególnym, z malującym się na twarzy uczuciem pieczołowitości i zarazem wewnętrznej głębokiej rozkoszy. Na jednej z wysokich wieży miasta uderzyła godzina druga. Marta odprowadziła Jancie do izby stróża i wyszła na miasto. O trzeciej powinna była znaleźć się na zwykłym swym miejscu w szwalni Szwejcowej, przedtem zaś jeszcze wstąpić chciała do znajomej sobie księgarni.

---

¹²⁶ Manuskrypt – rękopis.

Księgarz-wydawca stał jak zwykle za kontuarem, zajęty zapisywaniem cyfr i notat w wielkiej książce. Przy wejściu Marty podniósł głowę. Ukłonił się wchodzącej bardzo uprzejmie.

– Skończyłaś już pani pracę swą – rzekł biorąc rękopis z ręki Marty – to dobrze, czekałem na nią z niecierpliwością. Dzieło to wydanym być powinno teraz lub nigdy... kwestia bieżąca, paląca czekać nie może... dziś obchodzi ogół, jutro może mu być obojętną. Z przejrzeniem rękopisu pośpieszę. Chciej pani przyjść jutro o tej samej porze, a będę mógł udzielić jej wiadomość stanowczą.

Dnia tego w pracowni Szwejcowej Marta niewiele wykonywała roboty. Usiłowała spełniać jak najlepiej to, co pomimo wszystkiego mieniła swym obowiązkiem, ale nie mogła. Ręce jej drżały, chwilami ciemna mgła ślaniała oczy, serce uderzało z mocą oddech w piersi tamującą. Teraz, w tej chwili może, księgarz-wydawca rozwija jej rękopism, czyta go... przebiega może oczami piątą stronicę... O! żeby też przebiegł ją szybko, m właśnie znajduje się ustęp, który, najtrudniejszy do rozumienia, najmniej dobrze wyszedł w przekładzie .. za to koniec rękopismu, ostatnie jego karty przełożone wybornie... Pisząc je Marta czuła sama, że porywa ją rzeczywiste natchnienie, że myśl mistrza odzwieczadla się w jej słowach, jak wspaniałe oblicze mędrca w przezrystym zwierciadle... W mieszkaniu Szwejcowej zegar uderzył godzinę dziewiątą, robotnice rozeszły się, Marta wróciła do swej izby. O północy wyobrażała sobie, że księgarz-wydawca teraz właśnie zamyka zakreślony przez nią a przez niego przeczytany zeszyt.

Cóż by była dała za to, gdyby widzieć mogła w tej chwili fizjonomię jego! Jestże ona zadowolona lub zaszępią, surową lub obiecującą spełnienie jej nadziei? Biały dzień wnikał do izby, gdy Marta, oparta o poduszkę, oczami, które przez noc całą nie zamknęły się ani na chwilę, wpatrywała się w widniejący za drobnymi szybami kawałek nieba. W oczach tych, rozwartych szeroko, nieruchomych pod bladym czołem malowało się głębokie błaganie, tryaskała z nich niema, lecz gorąca modlitwa. O godzinie ósmej miała według zwyczaju udać się do szwalni, ale nogi tak drżały pod nią, głowa jej tak płonęła i piersi tak bolały, że opuściła się na stołek, czoło objęła dłońmi i powiedziała sobie:

– Nie mogę...

Wstając, czesząc swe długie jedwabiste włosy, wkładając żalobną zestarażoną suknię, sporządzając napój poranny dla dziecka i nawet rozmawiając z Jancią, wciąż jedną myśl miała w głowie: „Przyjmie pracę moją czy nie przyjmie? umiem prace takie spełniać czy nie umiem?” „Kocha nie kocha” – szeptała urocza Gretchen¹²⁷ obrywając z kolei śnieżne listki polnej astry. „Umieć nie umieć” – myślała uboga kobieta rozpalając na kominie dwa biedne polana, warząc nędzną strawę, zamiatając posępną izbę i tuląc do piersi blade ukochane swe dziecko. Któż zdoła na pewno określić, w której z dwóch tych pytających kobiet spoczywał głębszy, straszniejszy dramat, którą w okrutniejszy sposób odpowiedzią swą los miał zgruchotać, która z nich była nieszczęśliwszą i mniej wymagającą od ziemi srożej zagrożoną?

Około godziny pierwszej po południu Marta była znowu na chodniku Krakowskiego Przedmieścia. Im bardziej zbliżała się do mety, ku której dążyła,

---

¹²⁷ Urocza Gretchen – Małgorzata, bohaterka „Fausta” Goethego.

tym więcej zwalniała kroku. Znalazła się już przed drzwiami księgarni i nie weszła jeszcze; postąpiła w przeciwnym kierunku, oparła się ręką o balustradę otaczającą jeden z pysznych pałaców i stała chwilę z pochyloną głową.

W kilka minut dopiero potem przestąpiła próg, za którym czekała na nią radość lub rozpacz.

Tym razem oprócz właściciela zakładu znajdował się w księgarni niemłody mężczyzna w okularach, z wyłysiałą czaszką, z wielką twarzą o szerokich i pulchnych policzkach. Siedział w głębi obszernej sali nad kilkudziesięciu to-mami rozrzuconymi po obszernym stole, z książką w ręku. Marta najmniejszej nie zwróciła uwagi na nie znanego sobie człowieka, nie widziała go prawie. Wszystkie władze jej ducha skupiły się w jej oczach, które od progu zaraz spotkały twarz księgarza i w niej utonęły. Księgarz siedział tym razem za kontuarem i czytał gazetę. Przed nim leżał zwój papieru. Marta poznała swój rękopism i uczuła dreszcz przebiegający ją od stóp do głowy. Dlaczego rękopism ten znajdował się tutaj i zwiniętym był tak, jakby miał wnet oddanym zostać komuś? Być może, iż księgarz gotuje się pójść zaraz do drukarni i dlatego położył przed sobą ten zeszyt, może zresztą nie przeczytał go jeszcze, nie miał czasu... W każdym razie nie na to leży on tu, aby wręczonym być tej, która spędziła nad nim kilkadziesiąt nocy, ukochała go, wypieściła, zamknęła w nim najdroższą swą nadzieję... jedyną nadzieję! Nie, tak być nie mogło! przez Boga miłosiernego, tak być nie mogło! Myśli te snopem palących błyskawic w kilku sekundach przeleciały przez głowę Marty.

Postąpiła ku księgarzowi, który powstał i oglądając się na obecnego w księgarni niemłodego mężczyznę podawał jej rękę. Trudność tę Marta spostrzegła, lecz wnet przypisała ją obecności świadka. Ten ostatni przecież zdawał się być zanurzonym w czytaniu; od miejsca, na którym naprzeciw księgarza stała Marta, dzieliło go kilkanaście kroków, Marta odetchnęła z głębi piersi i zapytała z cicha:

- Czy przeczytałeś pan mój rękopism?
- Przeczytałem, pani – odpowiedział księgarz.

Na Boga! cóż znaczyć może ten dźwięk głosu, którym wymówił dwa te wyrazy? W zniżonych tonach jego zabrzmiało jakby niezadowolenie łagodzone uczciwym żalem.

- I jakąż otrzymam od pana wiadomość? – ciszej jeszcze niż wprzód wymówiła kobieta i z zapartym oddechem szeroko otwartymi oczami wpatrzyła się w twarz księgarza. O, gdybyż wzrok ją mylił! Wszakże na twarzy tej było zmieszanie połączone z tym samym współczuciem, które brzmiało w głosie!

- Wiadomość, pani! – zaczął księgarz półgłosem i powoli – wiadomość niepomyślna... Boli mię, bardzo boli, że powiedzieć to pani muszę... ale jestem wydawcą odpowiedzialnym przed publicznością, przemysłowcem zmuszonym do strzeżenia mych interesów. Praca pani posiada wiele zalet, ale... nie kwalifikuje się¹²⁸ do druku...

Usta Marty poruszyły się słabo, głosu jednak żadnego nie wydały. Księgarz po chwili milczenia, w czasie której szukał widocznie w głowie swej słów okoliczności odpowiednich, mówić zaczął:

- Mówiąc, że przekład pani nie jest pozbawionym pewnych zalet, powiedziałem prawdę; co więcej, o ile znam się na tym, na pewno powiedzieć mogę,

---

¹²⁸ Kwalifikować się – nadawać się, być odpowiednim, odpowiadać określonym warunkom.

że posiadasz pani widoczne do pióra zdolności. Styl pani nosi na sobie dość energiczne piętno zdolności tych: jędrny jest, ożywiony, miejscami pełen wewroty i zapachu, Ale... o ile z pracy pani uważać mogłem, zdolności te jej niezaprzeczone pozostają w stanie, przebacz pani, że się tak wyrażę, rudymmentarnym¹²⁹, nie obrobionym. Brakuje im wsparcia nauki, pomocy, jakich tylko znajomość techniki sztuki pisarskiej udzielić może. Oba języki, z którymi miałaś tu pani do czynienia, znasz zbyt mało, abyś opanować nimi mogła, jak wymagał ego przedmiot i nomenklatura¹³⁰ naukowa. Co więcej, znaczna część wysokiej mowy literackiej, posługującej się mnóstwem wyrażań w potocznym użyciu nie istniejących, jest pani widocznie bardzo mało znana. Stąd częste zamiany słów, nietrafność wyrażań, ciemności i pętania stylu. Słowem, zdolności pani masz, ale uczyłaś się za mało, sztuka zaś pisarska, chociażby tylko ograniczać się miała na wykonywaniu przekładów, wymaga niezbędnie pewnego, dość szerokiego kręgu odbytych już studiów, pewnej dość obszernej wiedzy, tak ogólnie naukowej, jak specjalnie technicznej...

Wypowiedziawszy to wszystko księgarz umilkł i po chwili dopiero dodał:

– Oto jest cała prawda, którą wypowiedziałem ze smutkiem. Jako znajomy pani, żałuję, żeś pani nie zdobyła sobie pożądanej ci sposobności pracowania; jako człowiekowi, smutno mi, żeś nie kształciła dostatecznie swych zdolności. Posiadasz pani zdolności niezaprzeczone, szkoda tylko, wielka szkoda, że nie uczyłaś się więcej, obszerniej, gruntowniej...

Przy ostatnim słowie księgarz wziął ze stołu zwój papieru i podał go Martcie. Ale ona nie wyciągnęła ręki, nie uczyniła najmniejszego poruszenia; stała wciąż wyprostowana, sztywna, jakby skamieniała, i tylko na białych ustach jej drżał dziwny uśmiech. Był to jeden z tych uśmiechów, które miliony razy smutniejszymi są od łez, bo widać w nich ducha poczynającego szydzić z siebie i ze świata. Słowa księgarza sądzącego literacką pracę Marty były dosłownym prawie powtórzeniem słów literata wydającego przed kilku miesiącami wyrok na jej rysunek. Te to zapewne zbliżenie kurczowym uśmiechem poruszyło drżące wargi kobiety.

– Zawsze to samo! – szepnęła po chwili, po czym pochyliła głowę i głośniej wyrzekła: – Boże mój, Boże, Boże!

Jęk ten wydarł się z ust jej szybki, stłumiony, lecz przesywający. Nie tylko więc płakała, już wobec świadków, ale i wydawała jęki. Gdzież więc podziła się dawna duma jej i mężna powściągliwość? Przymioty te, właściwe charakterowi Marty, stały w części w stopniowo nabywanym przyzwyczajeniu do nieustannie przenoszonych upokorzeń, pozostało ich w niej jednak tyle jeszcze, że po kilkunastu sekundach zdołała podnieść głowę, zatrzymać łzy pod powieką i dość jasnym nawet wzrokiem spojrzeć na księgarza. Wzrok ten wyrażał błaganie, niestety! znowu błaganie, a więc upokorzenie!

– Panie! – rzekła – byłeś dla mnie tak dobry, a że z dobroci twej pożytku odnieść nie mogłam, moja to już wina...

Zatrzymała się nagle. Wzrok jej stał się szklanym i wewnątrz cofniętym.

– Czy moja? – szepnęła bardzo cicho tonem pytania.

---

¹²⁹ Rudymmentarny – początkowy, podstawowy

¹³⁰ Nomenklatura – nazewnictwo, ogół nazw specjalnych danej dziedziny wiedzy.

Pytanie to zadawała widocznie samej sobie, problemat¹³¹ społeczny, którego była jedną z przedstawicielek i ofiar, ujmował ją coraz ściślej w twarde ramiona i rozkazywał jej spoglądać w straszliwe swe oblicze. Otrząsała się jednak szybko z mimowolnej zadumy. Rozjaśniony znowu wzrok podniosła na twarz stojącego przed nią człowieka.

– Czy nie mogłabym uczyć się teraz jeszcze? Czy nie ma żadnego na świecie miejsca, w którym bym czegokolwiek wyuczyć się mogła? Powiedz mi pan, powiedz, powiedz!

Księgarz na wpół był zmieszany, na wpół wzruszony.

– Pani – odpowiedział czyniąc gest pożałowania – o żadnym miejscu takim nie wiem. Jesteś pani kobieta.

W tej chwili wyszedł z sąsiedniej sali i zbliżył się do księgarza jeden z subiektów z jakimś długim rejestrem czy rachunkiem w ręku.

Marta wzięła rękopism swój i odeszła. Kiedy na pożegnanie podała księgarzowi rękę, palce jej były zimne jak lód i zeszywniałe, twarz posiadała nieruchomość marmuru i tylko na ustach jej drżał wciąż migotliwy, przejmujący uśmiech, zdający się w nieskończoność powtarzać słowa tylko co wymówione: „Zawsze to samo!”

Zaledwie drzwi zamknęły się za Martą, niemłody mężczyzna z łysą głową i wielką twarzą rzucił na stół książkę, w której zdawał się dotąd być zagłębionym, i wybuchnął głośnym śmiechem.

– Z czego się pan śmiejesz? – ze zdziwieniem zapytał księgarz podnosząc oczy znad rejestru podanego mu przed chwilą.

– Jakże się tu nie śmiać! – zawołał mężczyzna, i oczy jego błyskały zza grubych i mętnych szkieł serdeczną wesołością – jak się tu nie śmiać! Zachciało się jejmości zostać literatką, autorką! No, proszę! cha, cha, cha! ależ dałeś jej pan odprawę! Miałem, doprawdy, ochotę porwać się z krzesła i uściśkać cię za to! Księgarz patrzył na gościa swego surowym trochę wzrokiem.

– Wierz mi pan – odparł z odcieniem niezadowolenia – że z prawdziwą przykrością, powiem nawet z żalem, przyszło mi zasmucić tę kobietę...

– Jak to! – zawołał człowiek siedzący nad stosem książek – i pan to mówisz na serio?

– Zupełnie na serio; jest to wdowa po człowieku, którego znałem, lubilem i szanowałem...

– Ba! ba! ręczę ci, że awanturnica jakaś! Porządne kobiety nie włóczą się po mieście szukając, czego nie zgubiły; siedzą one w domu, gospodarstwa pilnują, dzieci hodują i Boga chwala...

– Ależ zmiłuj się, panie Antoni, kobieta ta nie ma żadnego gospodarstwa, jest ona w nędzy...

– Ach, dałbyś pokój, panie Laurenty! Dziwię się, że możesz być tak łatwowiernym! To nie nędza, panie, ale ambicja! ambicja! Chciałoby się czym błysnąć, zasłynać, najwyższe miejsce w społeczeństwie zająć i zdobyć sobie tym sposobem swobodę czynienia, co się podoba, i osłaniania wybryków swych urojoną wyższością, kłamaną pracą! Księgarz wzruszył ramionami.

– Jesteś przecie literatem, panie Antoni, i powinien byś więcej coś wiedzieć o kwestii wychowania i pracy kobiet...

---

¹³¹ Problemat – poważny problem, zagadnienie wielkiej wagi.

– Kwestia kobiet! – podskakując na krześle z rozrurienioną nagle twarzą i palającymi oczami wykrzyknął mężczyzna. – Czy wiesz pan, co to takiego, ta kwestia kobiet?

Umilkł na chwilę, bo zasapany z wielkiego uniesienia zmuszonym był głębiej odetchnąć. Po chwili spokojniejszym już głosem dodał: – Na cóż ci zresztą mówić mam, co myślę o tym przedmiocie. Przeczytaj moje artykuły.

– Czytałem, czytałem i bynajmniej nie zostałem nimi przekonany, aby...

– No! to jeśli mnie nie wierzysz – wpadł mu w mowę literat w grubych okularach – nie będziesz przynajmniej lekceważył tego wszystkiego, co wypowiadają o tym powagi... wielkie powagi... Oto niedawno doktor Bischof¹³²... wiesz przecie, kto to Bischof?

– Bischof – rzekł księgarz – jest zapewne wielkim uczonym, ale oprócz tego, że nadużywa słowa jego i przesadzacie ich znaczenie, nie sądzę, aby mógł być wyrocznią skazującą tysiące nieszczęśliwych istot...

– Awanturnic! – przerwał znowu literat – wierz mi, że awanturnic tylko, istot ambitnych, pysznych i pozbawionych moralności. Po co nam, proszę, kobiety uczone, jak wyrażają się niektórzy, niezależne? Piękność, łagodność, skromność, uległość i pobożność – oto są cnoty właściwe kobiecie, gospodarstwo domowe – oto zakres jej pracy, miłość dla męża – oto jedyna stosowna i pożyteczna dla nich cnota! Prababki nasze...

W tej chwili weszło do księgarni parę osób, a opowiadanie o prababkach zawisło niedokończone na otwartych, pulchnych ustach literata. Ale jakichże silnych argumentów zaczerpnąłby on dla tylko co wygłoszonej swej teorii, jak wiele mógłby nowego powiedzieć i napisać o ambicji i zazdrości wiodących kobiety do przekraczania nakreślonych im przez naturę i wielkie powagi granic, gdyby mógł w tej chwili przeniknąć myśli idącej ulicą Marty!

Po wyjściu z księgarni była ona zrazu jakby ogłuszoną i onieczuloną. Nie myślała o niczym i nie czuła nic. Pierwsza myśl przytomna, jaka powstała w jej głowie, formowała się słowami: „Jacy oni szczęśliwi!” Pierwszym uczuciem budzącym się w niej wyraźnie była – zazdrość.

Szła wtedy chodnikiem przeciwległym temu, za którym szerokie i wspinałe swe budowy rozpościera Kaźmirowski Pałac¹³³. Na obszernym pałacowym podwórzu roily się młodzieńcze postacie z ożywionymi twarzami, w dostojnych ubiorach wychowalców uniwersytetu. Jedni z młodzieńców tych trzymali pod ramieniem wielkie księgi w prostej oprawie lub bez oprawy, zniszczone, na wpół podarte od używania, inni owijali w papier elastyczne lub stałą połyskujące przedmioty, przyrządy naukowe zapewne, które nieśli do domów swych, aby z ich pomocą oddawać się uczonym eksperymentom¹³⁴ i obserwacjom. Przez kilka minut napelniali oni podwórze gwarem rozmów

---

¹³² Doktor Bischof – chodzi prawdopodobnie o Teodora Ludwika Wilhelma Bischoffa, znanego anatoma i fizjologa niemieckiego (1807–1882). Był on przeciwnikiem dopuszczania kobiet do nauk lekarskich, jeszcze w roku 1872 ostro wystąpił przeciw uprawianiu tej gałęzi nauk przez kobiety.

¹³³ Kaźmirowski Pałac – Pałac Kazimierzowski w Warszawie, przy Krakowskim Przedmieściu, wybudowany przez Władysława IV, zniszczony w czasie wojny ze Szwedami a następnie odbudowany przez Jana Kazimierza – stąd nazwa. Za Stanisława Augusta mieściła się w nim Szkoła Rycerska, następnie Liceum Warszawskie. W latach późniejszych Pałac Kazimierzowski wraz z przyległymi budynkami oddany został do użytku Szkoły Głównej (1862), przemianowanej w r. 1869 na Cesarski Uniwersytet.

¹³⁴ Eksperyment – doświadczenie.

cichszych i głośniejszych. Rozprawiali, gestykulowali żywo, od czasu do czasu z tej lub owej grupy wybiegała gama¹³⁵ młodzieńczego śmiechu albo podniósł się głośniejszy wykrzyk zdradzający uniesienie, zapał młodej piersi i przedmiot ulubiony studiów rozpalonej głowy. Po kilku minutach grupy rozpręły się; widać było, jak młodzi ludzie podawali sobie dłonie i jedni z wesołymi uśmiechami na ustach, w zamyśleniu, inni jeszcze ożywioną prowadząc rozmowę, pojedynczo lub parami opuścili uniwersytecki podwórzec i mieszała się z ludnością szeroki chodnik zalegająca.

Marta szła bardzo powoli, z głową zwróconą wciąż ku wielkiej budowie, która teraz przybrała dla wyobraźni jej znaczenie świątyni o tajemniczej sile pociągu. Młodzi ludzie z księgami pod ramieniem, z jasnymi lub poważnie zamyślonymi twarzami wydawali się jej istotnie dzierżącymi przywileje, dostojność i szczęście chyba półbogów. Biedna kobieta westchnęła z głębi piersi.

– Szczęśliwi! och! szczęśliwi! – szepnęła i ogarniając znowu wzrokiem wspaniałą budowę, którą zostawiała już poza sobą, dodała: – Czemuż ja tam nie byłam? Czemuż ja tam teraz być nie mogę?

„Nie mogę? – myślała dalej – dlaczegoż nie mogę? Nie mam prawa! Dlaczego nie mam prawa?”

Jakież to są te tak bezgraniczne różnice, które zachodzą pomiędzy mną i tymi ludźmi? Dlaczego otrzymują oni to, bez czego żyć tak trudno, a ja nie otrzymałam i otrzymać nie mogę?”

Po raz pierwszy w swym życiu w piersi Marty podniosła się fala palącego oburzenia, głuchego gniewu, gorzkiej zazdrości. Zarazem doświadczyła uczucia niewysłowionej, gniotącej pokory. Zdawało jej się, że najlepiej by uczyniła, jeśliby w tej chwili upadła na kamienie chodnika, twarzą ku ziemi, pod stopy przechodniów. „Niechby mię deptali! – pomyślała – czegóżem więcej warta, ja, niedołączna, do niczego niezdatna, nikczemna istota!”

Ostatni wyraz tej myśli przebrzmiewał w jej głowie, gdy zwój papieru, który niosła, wymknął się z jej dłoni i upadł pod stopy.

Zeszyt padając roztworzył się; nachyliła się, aby go podnieść, i na tle zakreślonej przez nią karty ujrzała dwa trzyrublowe papierki.

Był to dar litościwego księgarza, który odrzucając nieudolną pracę kobiety pragnął jednak dać jej czynny dowód swej litości. Marta wyprostowała się z zeszytem w jednym ręku, szeleszczącymi papierkami w drugim. Oczy jej miały w tej chwili blask ostry i przeszywający, pierś drżała tłumionym, głuchym śmiechem.

– Tak! – wymówiła głośno prawie – im nauka i praca, mnie – jałmużna...

Wyrazy syczały w ustach jej, tak prawie białych jak papier, który trzymała w dłoni.

– Dobrze! – szepnęła po chwili – niech i tak będzie! Dlaczego nie dali mi tego, czego dziś wymagają ode mnie, dlaczego wymagają ode mnie tego, czego mi nie dali! Niech teraz dają pieniądze... tak... pieniądze... darmo... będą brała... niech dają...

Szybkim nerwowym ruchem wsunęła asygnaty w kieszeń zniszczonej sukni i zachwiała się na nogach. Teraz dopiero, gdy duch jej wtraconym został na nowo w odmet strasznej burzy, ciało przypomniało jej, że była głodną, że

---

¹³⁵ Gama – skala tonów kolejnych od tonu wyjściowego do ósmego, czyli tzw. oktawy.

kilkadziesiąt nocy spędziła nad pracą, która nie przydała się na nic. Nie mogła iść dalej. Przez mgłę, która wzrok jej przysłaniała, ujrzała przed sobą wschody. Były to wschody Świętokrzyskiego kościoła. Osunęła się na nie, oparła głowę na rękę i przymknęła oczy. Po krótkiej chwili zeszywniałe jej rysy zmiękły, lód, w którym uczucia ścięły się w jej piersi, tajał, spod powiek spuszczonej po marmurowo białym policzku płynąć poczęły łzy, kropla po kropli, bujne, ciężkie, padały na chude ręce i kryły się pomiędzy fałdami żalobnej sukni.

Gdy tak się działo z Martą, chodnikiem Krakowskiego Przedmieścia postępowala para ludzi: kobieta i mężczyzna. Szli krokiem prędkim i lekkim, rozmawiali sobą z wielkim ożywieniem. Kobieta młodą była, wystrojona i piękna, mężczyzna młodym także, wytwornie ubranym i bardzo przystojnym.

– Mów pan, co chcesz, przysięgaj, jak chcesz, a nie wierzę ci, abyś kiedykolwiek w życiu swym mógł być naprawdę zakochanym!

Mówiąc to młoda kobieta śmiała się ustami i oczami.

Zza ust jej koralowej barwy ukazywały się dwa rzędy białych i drobnych zębów, piwne źrenice błyskały i rzucały dokoła szybkie wejrzenia. Mężczyzna westchnął. Była to parodia¹³⁶ westchnienia, mieszczącego w sobie więcej żartu i wesołości niż śmiech kobiety.

– Nie wierzysz mi, piękna Julciu, a jednak Bóg mi świadkiem, że mi kochał się przez dzień cały nie tylko naprawdę, ale szalenie, bez pamięci! Wystaw bo sobie taką boską istotę! Wysoka jak topola, oczy wielkie, czarne, płeć jak alabaster¹³⁷, włosy jak krucze pióra, olbrzymie i nie sztuczne, powiadam, że nie sztuczne, ale własne, już ja się na tym znam... Smutna, blada, nieszczęśliwa... o bogini! Ale to wszystko jeszcze nic, podobała mi się od razu co prawda, powiedziałem przecie sercu mojemu: „Milcz!”, bo wiedziałem, że siostra moja nie żartem ją polubiła i strzec ją ode mnie postanowiła, jak od ognia... Wtedy jednak, kiedy przyszła do mojej siostry i tym swoim cudownym, lubym, słowiczym głosikiem powiedziała: „Nie mogę uczyć córki pani...” Ale ja tobie, piękna pani... Julciu, opowiadałem już tę historię... otóż wtedy to właśnie zakochałem się w niej naprawdę. Przez cały dzień potem chodziłem jak odurzony po wszystkich ulicach szukając mojej bogini...

– I nie znalazłeś jej pan?

– Nie znalazłem.

– Nie wiedziałeś, gdzie mieszka?

– Nie wiedziałem. Siostra moja wiedziała, ale ba!... Ilem razy spytał ją o adres pięknej wdowy, odpowiadała mi zawsze: „Czemu ty, Olesiu, do biura nie idziesz?”

Kobieta parsknęła śmiechem.

– Siostra pana musi być okropnie poważną osobą! – zawołała. Mężczyzna nie zaśmiał się tym razem ani westchnął.

– Nie mówmy o siostrze mojej, panno Julio – rzekł głosem, w którym brzmiała pewna stanowczość. – Oto lepiej posłuchaj dalszego ciągu dramatu mojego życia. Ach! był to dramat... Wyobraź sobie, że dnia tego spotkawszy na ulicy pannę Malwinę X., ukloniłem się jej tylko z daleka, koło drzwi Stępkosia przeszedłem ze schyloną głową i z westchnieniem w piersi ujrzałem na

¹³⁶ Parodia – naśladowanie rzeczy poważnych w sposób komiczny.

¹³⁷ Alabaster – drobnziarnista odmiana gipsu o śnieżnobiałym kolorze; używany w rzeźbiarstwie i do wyrobu ozdobnych przedmiotów.

afiszu *Piękną Helenę*¹³⁸, i nie poszedłem do teatru, słowem, pograżony zostałem w rozpacz tak ponurą, że gdyby mię poczciwy Bolek nie zaprowadził nazajutrz do pewnego mieszkania przy ulicy Królewskiej, gdzie ujrzałem najpiękniejszą z bogiń ziemskich...

– O! o! – na wpół ze śmiechem, na wpół z zalotnym oburzeniem przerwała kobieta – bez komplementów tylko, bez komplementów.

– Byłbym już dotąd – ciągnął mężczyzna – byłbym już dotąd... znalazł tę, która znikła sprzed oczu moich...

– I której pan nie szukałeś więcej...

– Nie szukałem...

– I zapomniałeś o niej...

– Nie zapomniałem, och, nie zapomniałem. Ale rana serca zabiłżniła się jakoś... Cóż robić? *Vivre c'est souffrir*...¹³⁹

Wymówiwszy ostatnie wyrazy młody człowiek podniósł w górę spojrzenie pełne melancholii i zagwizdał z cicha arię Kalchasa z *Pięknej Heleny*.

Nagle przestał gwizdać, stanął i zawołał:

– Ach!

Kobieta obok niego postępująca spojrzała nań zdziwiona. Wesoly Oleś wzrok miał utkwiony w jednym punkcie i o dziwy! z ust jego zsunął się uśmiech wiekuisty. Kształtna i delikatna linia ust tych, jak też i wszystkie linie twarzy młodzieńca mieniły się i falowały, jak bywa zwykle u ludzi z naturą wrażliwą, gdy są nagle wzruszonymi.

– Cóż tam takiego? – zapytała piękna kobieta niechętnym trochę głosem. – Doprawdy – dodała zalotnie – powinnam mieć urazę do pana, panie Olesiu! Idziesz pan ze mną, a patrzysz, nie wiem na kogo...

– To ona! – szepnął Oleś – ach, jakże piękna!

Przez chwilę młoda i strojna kobieta nosząca imię Julii szukała wzrokiem punktu, na którym tak upornie spoczywał wzrok jej towarzysza. Nagle pochylila się nieco i wyciągając przed siebie ręce ukryte w sobolowej mufce, zawołała:

– Wszakże to Marta Świcka!

Znajdowali się o kilka zaledwie kroków od wschodów świętokrzyskiego kościoła, na których siedziała kobieta w żałobnej sukni, w czarnej wełnianej chustce zarzuconej na głowę i skrzyżowanej na piersiach.

Marta już nie płakała. Ze łzami, które przez chwilę gwałtownie, choć cicho płynęły z jej oczów, wyplakała znac część tych gryzących uczuć, których buzza obezsilniła ją i na wpół omdlałą rzuciła na to miejsce. Teraz twarz jej była biała jak marmur i podniesiona w górę, a oczy suche, z gorącym połyskiem i głębokim wyrazem nieruchomo patrzyły w błękitne niebo. Cała zresztą postać jej była nieruchomą. Najmniejsze drgnienie nie ożywiało podniesionych jej powiek ani ust zwartych, ani zziębniętych rąk splecionych wśród grubych fałd sukni, Z daleka wziąć by ją można było za posąg zdobiący wnijście do wspaniałej świątyni, posąg wyobrażający duszę modlącą się lub zapytującą, albo też i modlącą się, i zapytującą zarazem.

---

¹³⁸ „Piękna Helena” – tytuł znanej operetki francuskiego kompozytora Jakuba Offenbacha (1819–1880).

¹³⁹ *Vivre c'est souffrir* (franc.) – żyć to cierpieć.

Marta patrzyła w niebo, w oczach jej była modlitwa gorąca, ale zarazem i głębokie jakieś, namiętne, natarczywe niemal pytanie.

– Jakaż ona piękna! – z cicha powtórzył wesoły Oleś i pochylając się ku swej towarzyszce, ciszej jeszcze dodał: – Gdyby ją tak z tymi wschodami razem przenieść do teatru, na scenę... dopiero to byłby efekt!

– Prawda, że jest piękna – odszepnęła towarzyszka wesołego Olesia – ależ ja ją znam wybornie... Co się z nią stało?... czego ona tu siedzi? i jak ubrana! żebraczka, czy co?...

Zamieniając te wyrazy młoda para zbliżała się coraz bardziej do kobiety, która zwróciła jej uwagę.

Marta nie spostrzegła, że jest czyjejkolwiek uwagi przedmiotem. Odkąd bezsilna i burzą uczuć stargana usiadła tu na chwilowy spoczynek, wiele może osób przechodzących ulicą patrzyło na nią, ale ona nie widziała nikogo. Cała dusza jej błądziła za tymi błękitami, w których zatonęły jej oczy; tam szukała ona jakiejś siły dobrej i potężnej, która by chciała i mogła skruszyć gnębiącą ją fatalność. Tuż nad głową zatopionej w zadumie kobiety ozwały się dwa głosy.

– Pani! – mówił głos jeden, męski i niżony wzruszeniem czy uszanowaniem.

Marta nie usłyszała tego głosu.

– Marto! Marto! – zawołał głos drugi, kobiecy. Głos ten Marta usłyszała, dźwięczały w nim brzmienia znane jej dobrze z dawna. Wydało się Marcie, jakoby w tej chwili przeszłość jej zawołała na nią po imieniu. Powoli i jakby z ciężkością źrenice jej oderwały się od wysokich błękitów i spłynęły na twarz kobiety, która stała przed nią, sobolową mufkę na śnieg pod stopy swe rzuciła, a ku niej wyciągnęła dwie drobne ręce zamknięte w liliowych połyskujących rękawiczkach.

– Karolina! – szepnęła Marta ze zdziwieniem tylko zrazu, po chwili jednak jaśniejszy promień przebiegł po twarzy jej i stopił nieruchomość jej rysów.

– Karolcia! – wymówiła głośniejsze i powstała. Pochwyciła obie podawane sobie ręce kobiety.

– Karolcia! – powtórzyła – mój Boże, tyżeś to, doprawdy?

– Tyżeś to, Marto? – wzajemnie zapytała kobieta w atłasach i sobolach i błyszczące swe oczy ze smutkiem zatapiała przez chwilę w bladej, wychudłej twarzy, która na widok jej zadrżała radością. Ale w oczach tych smutek nie mógł znać gościć długo.

Kobieta w atłasach zaśmiała się i zwrócona do towarzysza swego rzekła:

– Czy widzisz, panie Aleksandrze, jak się to ludzie spotykają na świecie? Wszakże my z Martą znamy się od dzieciństwa!

– Tak, od dzieciństwa! – powtórzyła Marta, teraz dopiero spostrzegając wesołego Olesia i witając go ukłonem.

– Po kim nosisz żalobę? – pytała kobieta w sobolach, szybkie spojrzenie rzucając na nędzny ubiór Marty.

– Po mężu.

– Po mężu! a więc owdowiałaś! to szkoda! przystojny był chłopak z twego Jasia, jesteś więc wdową. Gdzież mieszkasz stale? na wsi czy tutaj?

– Tu, w Warszawie.

– Tu? a dlaczego nie wróciłaś na wieś?

– Wieś mego ojca w kilka miesięcy po ślubie moim sprzedano z licytacji.

- Z licytacji! tak! to szkoda, nie masz więc żadnego majątku, bo ten poczciwy Jaś kochał cię szalenie i musiał tracić na ciebie wszystko, co miał. Cóż więc robisz teraz? jak żyjesz?

- Jestem szwaczką.

- Ciężka robota! - zaśmiała się kobieta w atlasach - i ja próbowałam jej trochę, ale nie udało mi się.

- Ty, Karolciu! Ty byłaś szwaczką! - z kolei zdziwiona zawołała Marta. Kobieta w atlasach zaśmiała się znowu.

- Próbowałam być szwaczką, ale jakoś mi się nie udało! Cóż robić? tak chciało przeznaczenie, na które jednak nie uskarżam się wcale...

I znowu zaśmiała się. Tak często powtarzający się śmiech jej, wpółpłochy, wpółzalotny zdawał się płynąć więcej z przyzwyczajenia do ciągłego śmiania się niż z wesołości. Teraz Marta orzuciła spojrzeniem bogaty strój stojącej przed nią kobiety.

- Czy wyszłaś za męża? - zapytała.

Kobieta zaśmiała się znowu.

- Nie! - zawołała - nie, nie! nie wyszłam za męża, moja droga! to jest, jak ci mam powiedzieć? ale nie, nie! za męża nie wyszłam...

Śmiała się wciąż mówiąc to, ale śmiech jej miał już tym razem przykre, trochę przymuszone brzmienie. Wesoły Oleś, który nie spuszczał oczu z Marty, przy ostatnim jej pytaniu spojrział na Karolinę, musnął wąsik i uśmiechnął się.

- Cóż ja najlepszego czynię? - zawołała kobieta w atlasach - paplaniną moją zatrzymuję państwo na chłodzie i wtedy, kiedy moglibyśmy wsiąść do dorożki i wnet pojechać do mego mieszkania. Pojedziesz ze mną, Marto? prawda? porozmawiamy długo i opowiemy sobie wzajemnie historię naszego życia...

Zaśmiała się znowu i rzucając dokoła szybkie, błyszczące spojrzenia, dodała:

- O, te historie naszego życia! jakie one są zabawne! opowiemy je sobie wzajem, Marto, nieprawdaż? Marta zdawała się wahać przez chwilę.

- Nie mogę - rzekła - dziecko moje czeka na mnie.

- A! masz dziecko! a więc cóż stąd? poczeka jeszcze trochę.

- Nie mogę...

- A więc przyjdź do mnie za godzinę... dobrze? Mieszkam na ulicy Królewskiej...

Wymieniła numer domu, ścisnęła w dłoniach swych rękę Marty.

- Przyjdź! przyjdź! - powtarzała - czekać cię będę... przypomnimy sobie dawne czasy.

Dawne czasy mają zawsze urok wielki dla tych, którym nowe nie przyniosły nic prócz łez i bóleści.

Marta czuła się orzeźwioną i żywo wzruszoną widokiem odnalezioną nie spodzianą towarzyszką swej młodości.

- Za godzinę - rzekła - przyjdę do ciebie, Karolciu...

Kto by wtedy na grupę trzech tych osób wśród chodnika stojących pilną zwracał uwagę, mógłby spostrzec, że gdy Marta wyrzekła słowo: „Przyjdę!", Oleś uczuł niepohamowaną prawie ochotę podskoczyć wysoko i wykrzyknąć:

„Victoria!”¹⁴⁰ Nie uczynił jednak ani jednego, ani drugiego, rzucił się tylko w tył nieco i strzepnął palcami. Czarne oczy jego żarzyły się jak rozpalone węgle i tonęły w bladej twarzy Marty, którą w tej chwili rozświetlił uśmiech. Kiedy na koniec młoda kobieta odeszła, człowiek wiekuistego śmiechu zwrócił się do swej towarzyszki.

– Jak żyję – zawołał z zapalem – jak żyję, nie widziałem tak miłego, pociągającego stworzenia! Jak jej do twarzy w tej obrzydliwej chustce, którą ma na głowie. O! ja bym ją ubrał w atłasy, w aksamity, w złoto...

Pani Karolina podniosła nagle głowę i spojrzała w rozognioną twarz młodego człowieka.

– Doprawdy? – zapytała przeciągłym tonem.

– Doprawdy – odpowiedział Oleś i nawzajem znaczące wejrzenie utopił w oczach swej towarzyszki.

Kobieta w atłasach zaśmiała się krótkim, suchym śmiechem.

*

Dzień zimowy miał się ku końcowi. W saloniku, którego okna wychodziły na ulicę Królewską, na zgrabnym kominku otocznym żelazną, kunsztownie wyrobioną kratą żarzyły się węgle w takiej ilości, aby nie rażąc zbyt gorącym, przyjemne tylko dokoła rozlewać mogły ciepło.

Przed kominkiem stała kozetka wybita amarantowym adamaszkiem i niski fotel na biegunach, orzucony kwiecistym kobiercem, z podnóżkiem, na którym znajdował się wyszyty włóczkami, śliczny, długouchy wyżełek.

Na kozetce w pół leżała smukła postać kobiety w czarnej sukni z szeroką białą taśmą u dołu.

Na fotelu, drobne i wytwornie obute stopy opierając o podnóżek, kołysała się lekko druga kobieta w modnym kostiumie z fiołkowego atłasu, aksamitem i frędzlami tegoż koloru bogato przystrojonym, w białym jak śnieg webowym¹⁴¹ kołnierzyku spiętym wielką w złoto oprawną kameą¹⁴², z jasnopłowymi włosami, wysoko nad czołem zaczesanymi, ledwie dojrzanym pyłkiem białego pudru przysypanymi i w długich krętych pasmach opadającymi na plecy, piersi, szyję i ręce, które, białe i drobne, wysuwały się z webowych mankietów i splecione na atłasowej tunice¹⁴³ sukni połyskiwały dużym brylantem jedyne, lecz wielce kosztownego pierścienia.

Salonik, w którym znajdowały się dwie te kobiety, nie był obszernym, tym bardziej więc uderzał w oczy wykwint tego przystroju. Jedwabne firanki spuszczały się nad dwoma wielkimi oknami i przyozdabiały drzwi wysokie; szerokie zwierciadło odbijało w sobie rozrzucone pod ścianami grupy niskich i miękkich sprzętów, na kominku stał wielki zegar brązowy, a stoły i stoliczki dźwigały kryształowe czary napełnione kwiatem, srebrne dzwonki, rzeźbione bombonierki, wieloramienne świeczniki. Przez drzwi na oścież roztwarte wi dać było utopiony w półmroku pokój sąsiedni, z posadzką zasłaną puszystym kobiercem, z okrągłym politurowanym stołem pośrodku i zwieszoną nad nim wielką kulą szklaną, w której rozniecony płomień przybierać mu-

---

¹⁴⁰ Victoria (łac.) – zwycięstwo.

¹⁴¹ Webowy – weba: gatunek bardzo cienkiego płótna lnianego.

¹⁴² Kamea – kamień szlachetny, wypukło rzeźbiony, z figurami innej barwy niż tło.

¹⁴³ Tunika – tu: część sukni kobiecej, pokrywająca spódnicę.

siał barwę różową. Delikatna woń cieplarniowych roślin pod oknami kwitnących napelniała to małe mieszkanie; w pobliżu kominka, ocieniony zielonym ekranem¹⁴⁴, stał stół z porcelanowym serwisem i resztkami tylko co znać spożywanych przysmaków.

Kobiety siedzące przed kominkiem milczały. Twarze ich, oświetlone różowym blaskiem żaru, posiadały odrębny całkiem charakter.

Marta pochylała głowę na poduszkę miękkiej kozetki, oczy jej były na wpół zamknięte, ręce zwisały bezwładnie na czarnej sukni. Po raz pierwszy od wielu miesięcy dotknęła ustami smacznego i obfitego pożywienia, znalazła się w atmosferze dostatecznie ogrzanej, w otoczeniu pięknych i harmonijnie dobranych przedmiotów. Ciepło pokoju i delikatna woń kwiatów upoiły ją na kształt trunku. Teraz dopiero uczuła, jak bardzo była znużoną, ile sił odebrały jej chłód, głód, smutek, trwoga i walka.

Wpółleżąc na miękkim sprzeczcie, ogarnięta falą ciepła rozgrzewającą długo zziębnięte jej członki, oddychała powoli i głęboko. Patrząc na nią można by rzec, iż zatrzymała w sobie myśl wszelką, usunęła od siebie dolegliwe mary trwóg i bólów i zdziwiona ciszą, wonią, ciepłem i pięknnością tego nieznanego rajy, do którego wstąpiła, odpoczywała przed nowym zstąpieniem w ciemne głębokości swej doli...

Karolina szeroko otwartymi, uważnymi, przenikliwymi oczami patrzyła na swą towarzyszkę. Białe policzki jej zabarwione były świeżym rumieńcem, usta posiadały barwę koralu, a ciemne oczy – połysk młody i żywy. Świeżość jednak tej kobiety nie była zupełną. Wszystko w niej było młode i na pozór przynajmniej pogodne, oprócz czoła. Na czole tym oko wprawne do czytania w twarzach ludzkich mogłoby dojrzeć ślady długiej i nieskończonej jeszcze historii życia, serca, a może i sumienia. Obok twarzy młodej, świeżej, pięknej czoło to samo jedno zwiędłe było i na wpół zestarzałe. Przebiegały je wszere zaledwie widzialne, lecz gęste niteczki zmarszczek, pomiędzy ciemnymi brwią. mi leżała na nim nieruchoma i na zawsze już tam zapewne wyryta bruzda. Pomimo świeżości policzków, karminu ust, blasku oka i bogactwa stroju tej kobiety, wyraz czoła jej obudzić mógł w pilnym i pojętnym badaczu twarzy ludzkich trzy uczucia: nieufność, ciekawość i litość.

Od kilku minut dopiero pomiędzy dwoma kobietami tymi trwało milczenie. Marta przerwała je pierwsza. Podniosła głowę znad poduszki, na której wspierała się przez chwilę, i zwracając wzrok na towarzyszkę, rzekła:

– Opowiadanie twoje, Karolciu, wprawilo mnie w zdumienie wielkie. Któż by mógł przypuścić, że pani Herminia postąpi z tobą kiedy w sposób tak okrutny! Ona, która cię przecież wychowała, bliska krewna twoja podobno...

Karolina oparła plecy o wygiętą tylną poręcz fotelu i drobną stopą przyciskając silniej pieska wyszytego na podnóżku, w szybszy bieg wprawiła bieguny swej wytwornej kolebki. Z lekkim uśmiechem na ustach i oczami wpatrzonymi w sufit mówić zaczęła:

– Bliską moją krewną pani Herminia nie była, owszem, dosyć daleką, ale nosiłam po ojcu to samo co ona nazwisko. Było to dostatecznym dla dumnej, bogatej pani, aby raczyła sierotę wyhodować w domu swym i uczynić z niej potem rezydentkę czy tam pannę do towarzystwa. Wyświadczyła mi w istocie dobrodziejstwo wielkie, gdyż do końca życia i cokolwiek bądź nastąpiło po-

---

¹⁴⁴ Ekran – rozpięta na ramach zasłona od ognia i światła, używana jako mebel ozdobny.

tem, chlubić się mogę, iż wyhodowałam się razem z pieskami, faworytami znanej na wielkim świecie pani Herminii. Edukacja nasza i sposób naszego życia, to jest mego i piesków, były bardzo do siebie podobne: ja i one spaliśmy na miękkich poduszkach, biegaliśmy po woskowanych posadzkach, spożywaliśmy wyborne delikatesy, i ta tylko pomiędzy nami zachodziła zawsze i zaszła ostateczna różnica, że one nosiły jedwabne kapki i złote obroże, ja zaś suknie jedwabne i złote bransolety, że one na koniec pozostały w raju, mnie zaś wygnał zeń mściwy anioł macierzyńskiej dumy...

Przy ostatnich wyrazach kobieta we fiołkowym kostiumie zaśmiała się krótkim, suchym śmiechem, którego dźwięk, sprzecząc się z całą świeżą powierzchownością, zgadzał się ze zwiędnięciem czoła i tak jak ono obudzać mógł ku niej nieufność lub litość. Marta doświadczyć musiała ostatniego tego uczucia.

– Biedna Karolino! – rzekła – ileś ty przecierpieć musiała wyszedłszy w świat tak sama jedna, bez żadnych środków do życia...

– Dodaj do tego, moja droga – zawołała Karolina patrząc ciągle w sufit – dodaj do tego, że wyszłam w świat z nieszczęśliwą miłością w sercu...

– Tak – dodała prostując się i zwracając wzrok na towarzyszkę – wiedz bowiem, że kochałam naprawdę, kochałam okropnie syna pani Herminii, tego pana Edwarda, który (pamiętasz go zapewne) śpiewał tak czule: „O aniele, co z tej ziemi!” i miał takie szafirowe oczy, którymi zdawał się patrzeć w samą głąb duszy... Tak kochałam go bardzo... byłam tak niedorzeczną, że kochałam...

Mówiła to wszystko tonem żartobliwym, przy ostatnich wyrazach wybuchnęła głośną, długą, dźwięczną gamą śmiechu.

– Tak – wołała śmiejąc się – byłam tak niedorzeczną... kochałam!... o! jakże byłam niedorzeczną!..

– A on? – ze smutkiem zapytała Marta – czy kochał cię także prawdziwie? Co uczynił wtedy, gdy ci matka jego z domu swego wyjść rozkazała na biedę, samotność i tułaczkę?...

– On! – z przesadnym *pathos*¹⁴⁵ wymówiła Karolina – on patrzył na mnie przez rok cały swymi prześlicznymi szafirowymi oczami, tak jak gdyby w głębie duszy mej przedrzeć się i zawojować ją wzrokiem swoim pragnął; śpiewał na fortepianie pieśni, od których tajało mi serce, ścisnął mi rękę w tańcu, potem całował obie moje ręce i przysięgał na niebo i ziemię, że kochać mnie będzie do grobu, potem pisywał do mnie z pokoju do pokoju listy strzeliste i płomieniste, potem... gdy matka jego, jeden z listów tych wypadkiem przeczytawszy, rozkazała mi iść, dokąd mi oczy me poniosą, pojechał na karnawał do Warszawy; spotkawszy mnie na ulicy, a byłam wtedy głodna, zrozpaczona, w łachmanach prawie ubrana, zarumienił się jak piwonia, spuścił oczy, minął niby nie poznając i w kilka dni potem w kościele pp. Wizytek ślubował przed ołtarzem pięknej i bogatej dziedziczce wiarę i miłość dozgonną... Tak on mię kochał i to dla mnie uczynił...

I znowu zaśmiała się, ale tym razem krótko i sucho.

– Nikczemny! – z cicha wymówiła Marta.

Karolina wzruszyła ramionami.

– Przesadzasz, moja droga – wymówiła z zupełną obojętnością. –

---

¹⁴⁵ Pathos (gr.) – dziś patos, forma spolszczona, odmieniana przez wszystkie przypadki – tu: sposób mówienia podniosły i napuszony.

Nikczemny! Dlaczego? czy dlatego, że korzystał z prawa, o którym wiedział, że przysługuje i przysługiwać będzie na świecie jemu i wszystkim towarzyszom jego? Czy dlatego nikczemny, że za przedmiot zabawy wziął sobie młodą i ubogą dziewczynę tak głupią, iż uwierzyła, że jest dla niego przedmiotem miłości? Bynajmniej, moja droga. Pan Edward nie był zapewne świętym ani szczególnym jakimś bohaterem, ale nie był też, jak mówiłaś, nikczemnym. Miał on swoje wielkie zalety, upewniam cię, a tylko czynił to, co czynić świat pozwala? mu w zupełności, korzystał z udzielonego mu prawa, był takim, jakimi są wszyscy młodzi, ba! często i niemłodzi mężczyźni.

Mówiła to z najzupełniejszą powagą, bez najlżejszego żartu lub szyderstwa, głosem pełnego przekonania; skrzyżowała potem ręce na piersi i nie spuszczać wzroku z sufitu, zanuciła z cicha piosnkę z *Dziesięciu cór na wydaniu*¹⁴⁶. Marta wlepiła w nią zdumione oczy.

Po chwili kobieta w atłasach przestała nucić, w półleżącej postawie zamieniła na siedzącą i opierając łokieć na kolanie a twarz na dłoni pochyliła się nieco ku swej towarzyszce.

– Bo, na koniec – zaczęła mówić tym samym co pierwej, rozważnym tonem – w sądach o ludziach trzeba przecież mieć wzgląd na ich przyzwyczajenia i na ten punkt, z którego zapatrują się oni na życie i jego sprawy. Jeżeliby, na przykład, kolory biały czarny posiadały władzę myślenia i czucia, to pierwszy przyzwyczajony się do wyższości, jaką mu nieustannie nad drugim przyznają ludzie, mógłby wybornie wyobrazić sobie, że kolor czarny na to tylko stworzonym został, aby sprawiać wszelkiego rodzaju przyjemności, rozrywki i zabawy białemu. Najważniejszą i rzeczą w stosunkach ludzkich, moja droga, są różnice, jakie pomiędzy nimi zachodzą, pomiędzy zaś panem Edwardem a mną zachodziły różnice olbrzymie...

– Zapewne – przerwała z żywością Marta – on był człowiekiem bogatym, a ty ubogą dziewczyną, ale czyż bogactwo upoważnia do pomiatania tymi, którzy go nie posiadają?

– Po części – odpowiedziała Karolina. – Nie o bogactwie jednak i ubóstwie myślałam mówiąc o różnicach, boć przecie, gdybym była nie ubogą kobietą, ile ubogim mężczyzną, pan Edward, który, powtarzam, posiada wiele dobrych zalet charakteru, nie pomyślałby nawet o skrzywdzeniu mię lub obrażeniu. Mężczyzna bogaty i zarazem honorowy nie krzywdzi i nie obraża mężczyzny ubogiego; jeżeli kiedy tak uczyni, rzuca to plamę na jego charakter, poddaje go chłości nagany publicznej. Ale ja nie byłam mężczyzną, byłam kobietą; obrażenie zaś, skrzywdzenie kobiety w ten sposób, jak to miało miejsce pomiędzy mną i panem Edwardem, to rzecz wcale inna jak obrażenie i skrzywdzenie mężczyzny. *Ça ne tire pas à conséquence!*¹⁴⁷ Owszem, przynosi to chlubę, nazywa się powodzeniem, dzielnością męską, czyni młodego człowieka interesującym, rzuca nań pewien urok sławy. „Dzielny chłopak z tego Edzia!” „Co za diabelski zjadacz serc!” „Urodził się w czepku!” „Ma szczęście do kobiet!” „Jemu zbałamucić dziewczynę, to jak orzech zgryźć” itd., itd. Każdy człowiek, moja droga, nadzwyczaj lubi być chwalonym, a nagany lęka się jak ognia. Mnóstwo ludzi nie czyni złego przez obawę nagany, a czyni dobrze przez pragnienie pochwały. Pan Edward miał do mnie sympatię, nic

---

¹⁴⁶ *Dziesięć cór na wydaniu* – „Zehn Mädchen und kein Mann”, operetka Franciszka Suppè, przełożona przez W. L. Anczyca w r. 1865.

¹⁴⁷ *Ça ne tire pas à conséquence* (franc.) – To nie pociąga ze sobą konsekwencji.

dziwnego: miałam lat osiemnaście i byłam piękną... pofolgował sobie¹⁴⁸ tej sympatii w sposób, który zapewne był dla niego przyjemnym, nic dziwnego także; wiedział dobrze od dzieciństwa, że takie folgowanie jest jego nieodebralnym¹⁴⁹ prawem, z którego gdy nie skorzysta, nazywać się będzie w świecie mazgajem i niedołęgą, gdy zaś skorzysta, pasowanym zostanie na dzielnego chwata i zajmującego młodzieńca. Uczynił to, co uczyniłby na miejscu jego każdy, toteż nie mam do niego pretensji żadnej, i owszem, jestem mu wdzięczną... popchnął mię w świat, nauczył mnie życia i wielkich prawd jego...

Wyciągnęła rękę, wzięła ze stojącego na stole kryształowego spodka różaną konserwę i chrupiąc ją w białych zębach, przydeptała znowu silnie drobną stopą włóczkowego wyżełka. Bieguny poruszyły się żwawiej i zakołysały leżącą na długim fotelu kobietę. Źrenice jej, powolnym ruchem błędzące po otaczających przedmiotach, podobne były w tej chwili do wielkiego brylantu polyskującego na palcu pod blaskiem ognia; jaskrawe barwy tęczowe migotały w nich jak w wypoliturowanych mrozem kryształach lodu. Ale oczy Marty, wpatrzone w twarz dawnej towarzyszki dzieciństwa i młodości, wyrażały głęboki namysł połączony z palącym niepokojem.

– Pchnął cię w świat, mówisz – wyrzekła po chwili zwolna i zniżonym głosem – cóż to za dobrodziejstwo? Świat ten dla biednej kobiety taki straszny, duszący... Nauczył cię prawd życia? Czy tych, które ukazują kobiecie, istocie ludzkiej przecież, bezdenne różnice leżące pomiędzy ludźmi i ludźmi? Okropne to prawdy! Nie stworzył ich Bóg, ale wytworzyli ludzie...

– A nam co do tego? – zawołała Karolina z krótkim swym, suchym śmiechem. – Czy Bóg je stworzył, czy ludzie wytworzyli, dość, że istnieją one, te prawdy mówiące mężczyźnie: „Będziesz uczył się, pracował, zdobywał i używał!”, kobiecie: „Będziesz cackiem i za igraszkę mężczyźnie służyć!” Boskie czy ludzkie, prawdy te znać nam trzeba, aby nie zjadać sobie serc w nadaremnych zgryzotach, nie trawić młodości w próżnym chwytaniu nie dających się pochwycić promieni słonecznych; aby dać za wygraną temu, co nie dla nas istnieje na świecie, i w gonitwie za cnotą, miłością, szacunkiem ludzkim lub tym podobnymi bardzo pięknymi rzeczami – nie umrzeć z głodu...

– Tak – ledwie dosłyszalnym głosem wymówiła Marta – nie umrzeć z głodu... oto najwyższe dobro, o jakim marzyć, jakie osiągnąć wolno ubogiej kobiecie!

– Doprawdy? – przeciągłym tonem zapytała Karolina i palcem, na którym właśnie błyszczał brylant, wskazując otaczające przedmioty dodała:

– A jednak... zobacz, obejrzyj się...

Marta nie obejrzała się, tylko otworzyła usta, jakby zadać chciała towarzysze pytanie jakieś, które jednak powściągnęła szybko. Obie kobiety milczały dość długo. Karolina kołysała się wciąż zwolna, chrupała cukierek po cukierku, nie odrywała wzroku od twarzy Marty, która pogrążona w zamyśleniu siedziała ze skronią opartą na rękę i ze spuszczonej powiekami.

– Czy wiesz, Marto – przerwała milczenie kobieta w atłasach – że jesteś prawdziwie piękną. Co za pyszny wzrost! Musisz być przynajmniej o pół głowy wyższą ode mnie. Bieda nie zespeciała cię dotąd wcale, chociaż różowy

---

¹⁴⁸ Pofolgować sobie – pozwolić sobie, odrzucić skrupuły,

¹⁴⁹ Nieodebralny (neolog.) – taki, którego nie można odebrać. Tego rodzaju nowotwory językowe charakterystyczne są dla Orzeszkowej.

odbłysek żaru, który w tej chwili pada na twarz twoją i naśladuje delikatny rumieniec, podnosi bardzo piękność twą i prześlicznie wygląda przy twych kruczych, olbrzymich włosach! Cóż by to było, gdybyś jeszcze zamiast tej brzydkiej, wełnianej, zrudziałej sukni włożyła ubranie żywej barwy i wykwińskiego kroju, zamiast tego płóciennego gładkiego kołnierza otoczyła szyję swą przezroczystą koronką, żebyś warkocze twe podniosła wyżej nieco i ubrała je pąsową różą lub złotymi szpilkami... Byłabyś prześliczną, moja droga, i trzeba by ci było tylko parę razy ukazać się w łoży pierwszego piętra na reprezentacji¹⁵⁰ modnej jakiej komedii, aby młodzież całej Warszawy zapytała jednogłośnie: „Kto ona? gdzie mieszka? czy pozwoli, abyśmy hołdy nasze u jej nóg...”

– Karolino! Karolino! – przerwała Marta prostując się i wzrokiem pełnym zdumienia patrząc na towarzyszkę – po co ty mówisz to wszystko? Jakież związek słowa twoje mieć mogą z położeniem, w jakim zostaje, z boleścią wdowy, z trwogą matki? Po co mi piękność? po co mi stroje bogate?

– Po co? po co? o! o! o!

Wykrzykniki te padały w przestrzeń wraz z urywkowymi spadami krótkiej, suchej gamy śmiechu i wraz z nią umilkły.

Obie kobiety milczały znowu dłużej jak wprzód.

– Marto! ile ty masz lat?

– Dwudziesty piąty zaczęłam niedawno.

– A ja dwudziesty czwarty. O rok więc młodszą jestem, o ileż mądrszą od ciebie! ileż dalej zaszłam w życiu niż ty, biedna ofiario marzeń i złudzeń!

Znowu milczały chwilę. Marta z wyrazem stanowczości na twarzy podniosła głowę.

– Tak, Karolino, widzę sama, że mądrszą być musisz ode mnie, że dalej w życiu zaszłaś. Posiadasz dostatek, jesteś zapewne spokojna o swe jutro; gdybyś, jak ja, miała drobne dziecię, nie potrzebowałabyś oddawać je na poniewierkę ludzką ani patrzeć, jak ci w oczach słabnie, blednie, niknie... Znam cię tak dawno, jak dawno sięgnąć mogę pamięcią; byliśmy razem dziećmi i młodymi dziewczętami, lubiliśmy się wzajemnie... a jednak jam dotąd nie śmiała zapytać cię, skąd się wziął u ciebie ten dostatek, którym cię widzę otoczoną, jakim sposobem zdołałaś wybrnąć z ubóstwa, z nędzy, o której napomykałaś mi w swej rozmowie... Nie śmiałam zapytać cię o to, bo widziałam, żeś unikała pytań moich, ale, wybac mi, Karolino, źle to z twojej strony... dawnej towarzyszce zabaw twych dziecinnych, niezbyt dawnej jeszcze powiernicy rojeń twych młodych, powiedzieć powinnaś, jak zwalczyłaś fatalizm ten, który czepia się kroków i przygniata głowy kobiet ubogich... rzuci to może i na moją drogę światło jakie...

– O, rzuci, rzuci to niezawodnie na drogę twoją światło bardzo jasne, bardzo oświecające! – wymówiła kobieta z rozpuszczonym płowym włosom. Oczy jej wyglądały znowu jak dwa odłamy zimnego kryształu, w których przegładają się barwy tęczowe, na drobnych ustach drżał migotliwy uśmiech, ale głos posiadał brzmienia pewne i spokojne.

Marta mówiła dalej:

– Kiedym po raz pierwszy sama jedna w świat weszła, aby walczyć o życie swoje i dziecka, powiedziano mi, że kobieta wtedy tylko z walki takiej wyjść

---

¹⁵⁰ Reprezentacja – tu: przedstawienie.

może zwyczajnie, jeśli posiada wyborną jakąś umiejętność, prawdziwy i wydoskonalony talent... Czyś ty posiadała umiejętność jaka, Karolino?

– Nie, Marto, nie posiadałam żadnej. Umiałam tylko tańczyć, gości bawić i ubierać się ładnie.

– O talencie nie słyszałam nigdy, abys go miała...

– Nie miałam żadnego wcale talentu.

– Możesz miała bogatych krewnych, którzy ci majątek dali?

– Bogatych, krewnych miałam, ale nie dali mi oni nic.

– A więc... – zaczęła Marta.

– A więc – przerwała kobieta w atłasach i nagle podniosła się z ruchomego swego siedzenia. Włóczkowy piesek zakolysał się za nią gwałtownie, bieguny kolebki ze stukiem uderzyły o posadzkę. Ona sama stanęła wyprostowana przed kozetką, na której siedziała Marta.

– Byłam piękną – wymówiła – i... i zrozumiałam, jakie jest jedyne możliwe dla mnie miejsce na ziemi.

– Ach! – z cicha zawołała Marta i uczyniła poruszenie takie, jakby porwać się chciała z siedzenia. Ale stojąca przed nią kobieta trzymała ją przykuta do miejsca siłą swego wzroku. Stała z nieruchomą postacią i twarzą, płowe włosy jej i gibka cienka kibić nurzały się w różowej łunie pożaru. Podniosła brwi lekko i w twarz Marty patrzyła głęboko i upornie oczami, w których teraz palił się ciemny blask posepnego zapału.

– Cóż? – zaczęła po chwili – przelekleś się, naiwna istoto, chcesz uciekać? dobrze, idź sobie! masz wszelkie prawo podjąć z ziemi garść błota i w twarz mi ją cisnąć. Któż ci prawa tego odmówić dziś może? dziś posiadasz je jeszcze...

Marta oczy dłonią przysłoniła.

– Zasłaniasz oczy; nie chcesz patrzeć na mnie. Zapytujesz swej myśli, czyliż to ja doprawdy jestem tą niewinną, naiwną, idealną Karolcią, która biegała z tobą po kwiecistej łące twego ojca i fruwała w zawrotnym walcu po lśniących posadzkach domu pani Herminii; która lubiła namiętnie białe róże i konwaliowe wonie, a w powodzi księżycowych promieni widziała pływające szafirowe oczy pana Edwarda?... O, ja to jestem, ja sama... ale jeśli cię widok mój zbyt razi, możesz nie patrzeć na mnie... posłuchaj tylko...

Postąpiła parę kroków i usiadła na kozetce obok Marty.

– Posłuchaj – powtórzyła. – Czyś ty zapytywała siebie kiedy i czyś zdała kiedy przed sobą dokładną sprawę o tym, czym jest na świecie kobieta? Pewno nie. Otóż ja ci powiem. Nie wiem już, jak tam jest według praw boskich, o których mówiłaś przed chwilą... ale wedle praw i obyczajów ludzkich kobieta nie jest człowiekiem, kobieta to rzecz. Nie odwracaj ode mnie głowy. Mówię prawdę, względna może, ale prawdę. Czy chcesz widzieć ludzi? Patrz na mężczyzn. Każdy z nich żyje na świecie sam przez się, nie potrzebuje, aby dopisywano doń jakąś cyfrę dlatego, aby przestał być zerem. Kobieta jest zerem, jeśli mężczyzna nie stanie obok niej jako cyfra dopełniająca. Kobiecie dają błyszczącą oprawę, aby jak w sklepie jubilera kunsztownie wypolerowany diament ściągała na siebie oczy jak największej liczby nabywców. Jeżeli nie znajdzie dla siebie nabywcy albo znalazłszy utraci go, pokrywa się rdzą wiecznej boleści, plamami bezzaradnej nędzy, staje się na powrót zerem, ale zerem chudym z głodu, trzęsącym się z zimna, rozszarpującym się na szmaty w nadaremnych próbach ruszania się i dźwigania. Przypomnij sobie wszyst-

kie stare panny, opuszczone lub owdowiałe kobiety, jakie znałaś w swym życiu, spójrz na koleżanki swe z zakładu Szwejcowej, spójrz na samą siebie... Co znaczą wszystkie na świecie? jakie są wasze nadzieje? gdzie możność, abyście wygrzeźły z trzęsawisk i poszły tam, dokąd dążą ludzie? Jesteście roślinami, których łodygi wyhodowane w cieplarniach nie mają siły opierać się wiatrom i burzom, i tak być musi przecież; skoro wieszczę i mędracy świata nazwali kobietę „najpiękniejszym z kwiatów przyrodzenia”. Kobieta to kwiat, kobieta to zero, kobieta to przedmiot nie obdarzony siłą samodzielnego ruchu. Nie ma dla niej ani szczęścia, ani chleba bez mężczyzny. Kobieta musi koniecznie uczeplić się, w jakikolwiek sposób uczeplić się mężczyzny, jeśli chce żyć. Inaczej idzie do szwalni Szwejcowej i umiera z wolna. A cóż uczyni wtedy, jeśli ogarnie ją namiętne pragnienie życia? Zgadnij! zgadujesz? dobrze! zasłońże sobie oczy drugą dłonią, abys już ani rąbka sukni mojej widzieć nie mogła, ale słuchaj mię dalej...

– Byłam młodą, piękną, przyzwyczajoną do zbytku i próżnowania; gdy wynano mię z domu bogatych krewnych, za całą własność posiadałam parę sukien, złotą bransoletę po matce i ten pierścionek z niebieską emalią¹⁵¹, któryś ty mi dała, Marto, w dzień twego ślubu. Sprzedałam bransoletę i pierścionek. Myślałam, że wystarczy mi to, dopóki nie znajdę zarobku. Wyobraziłam sobie, że jestem człowiekiem, i przez tę głupią omyłkę cierpiałam kilka miesięcy męki piekielnej. Cierpiałabym je może dłużej jeszcze, gdybym na szczęście nie spotkała na chodniku Nowego Świata pana Edwarda. Kochałam go jeszcze. Kiedy minął mnie bez powitania, przekonałam się ostatecznie, że jestem rzeczą, którą wolno jest brać i rzucać dowolnie. Czyż ktokolwiek postąpiłby z człowiekiem, jak postąpił ze mną ten, o którym marzyłam w dniach spokoju, którego rysy przywoływałam przed pamięć moją w godzinach głodu i meczami? Od chwili, w której utraciłam wiarę w człowieczeństwo moje, skończyły się me cierpienia. Słyszałaś może o młodym panu Witalisie, który ma starą żonę, wielkie dobra pod Warszawą i piękny dom w Warszawie. Zachodził on często do sklepiku przy ulicy Ptasiej, w którym wyrećzałam właścicielkę w sprzedawaniu świec i mydła, otrzymując w zamian od niej siennik zasłany w kącie izby dziecinnej w nocy, misę krupniku i szklanekę mleka w dzień. Po prawdzie, praca moja warta była daleko większego wynagrodzenia, ale poczciwa kobiecina wyzyskiwała robotnicę, którą podjęła z bruku znużoną, głodną i w łachmanach. W dwa dni po owym spotkaniu pana Edwarda, po dwóch nocach, o których nie potrafiłabym już dziś i opowiedzieć, przestałam sprzedawać świece i mydło... Panu Witalisowi powiedziałam: „Dobrze!”, opuściłam sklepik i izbę, w której wrzeszczało i biło się pięcioro brudnych dzieciaków; zamieszkałam tutaj...

Marta siedziała jak skamieniała. Spod dłoni, którą przykrywała sobie oczy, widać było twarz jej marmurowo bladą i nieruchomą. Ledwie dostrzegalne drgnienie przebiegło ją od stóp do głowy, kiedy prawie przy uchu jej zadźwięczał suchy, krótki śmiech podobny teraz do grzechotki nocnego stróża.

– Nie wiem już, jak się to stało, ale uważam, że wpadłam w deklamację! – wołała śmiejąc się kobieta z rozpuszczonymi płowymi włosami. – To twoja żałobna suknia, Marto, zaciemniła mi salon. Nie lubię ciemności, kocham się

---

¹⁵¹ Emalia – szklista powłoka różnobarwna, którą pokrywa się wyroby z metalu, szkła i porcelany.

w blaskach, lubię śmiać się na komedii, a w domu jeść cukierki... Wierz mi, tak lepiej...

Wzięła rękę wdowy zwisającą wśród fałd czarnej sukni i przysunęła się do niej bliżej.

– Słuchaj, Marto – zaczęła przechylając się do ucha prawie towarzyszki – kochałam cię kiedyś, dziś żal mi cię wielki... Pierścioneł, który mi dałaś, żywił mię przez kilka tygodni, teraz ja cię wesprę radą i pomocą... Dotąd wpywałam ci samą teorię tylko, teraz przechodzę na pole praktyki... Obok mieszkania mego są do wynajęcia trzy pokoje, takie prawie jak te... chcesz? jutro będziemy sąsiadkami. Przyprowadzisz tu twoje dziecko, będzie mu ciepło i wygodnie... Pojutrze zdejmiesz tę żalobną brzydka suknię...

Marta odjęła dłoń od oczów i podniosła głowę.

– Karolino! – rzekła powstając – dosyć już, nie mów ani słowa więcej...

– Cóż? – zawołała kobieta w atlasach – czy nie?

Kobieta w żalobie nie odpowiadała chwilę. Twarz jej mieniła się śmiertelną boleścią i krwawym rumieńcem, głos drżał i urywał się w piersi, gdy mówić zaczęła:

– Niedawno jeszcze, niedawno, gdyby ktokolwiek ośmielił się mówić ze mną tak, jak ty mówiłaś, Karolino, uczuwałabym śmiertelną obrazę... może gniew szalony... teraz nie czuję nic prócz wielkiej boleści, większego jeszcze wstydu. Muszę być doprawdy czymś mniej niż człowiekiem, skoro nie zawniwszy nic, nie uczyniwszy cienia złego, nie szukając po świecie niczego, niczego prócz uczciwej pracy, spotkałam to, co... spotkałam... Och, jakże nisko, nisko upadłam! I za cóż? i za jakąż winę?

Stała chwilę nieruchoma, z oczami posępnie wlepionymi w ziemię. Po chwili łagodniej trochę rzekła:

– Nie pogardzam tobą, Karolino, nie cisnę na ciebie, jak mówiłaś, garścią błota. Boże mój! wszakże ja wiem, czym jest życie kobiety ubogiej... kosztuje go od kilku miesięcy... dziś połknęłam kroplę jego najbardziej gorzką. Nie pogardzam więc tobą, ale pójść w twoje ślady nie mogę... nie, nigdy... nigdy...

Umilkła znowu i tym razem jasnym wzrokiem patrzyła w jeden punkt przestrzeni. Tam oczami wyobraźni ujrzała jeden z obrazów swej przeszłości.

Nie był to przecież żaden z obrazów minionego wesela i szczęścia, odzwierciedlał, owszem, w sobie chwilę boleści bez granic. Marta ujrzała na łożu choroby spoczywającego jedynego człowieka, którego kochała na ziemi.

Twarz jego sztywniała pod dłonią śmierci, oddech ustawał w schorzałej piersi, ale oczy jego spoczywały na jej twarzy, rozpromienione ostatnim blaskiem życia, ręka poruszana spazmem konania w drętwiejących palcach ścisnęła jej rękę. „Biedna Marto moja, jak ty żyć będziesz beze mnie!” Ze słowami tymi na zsiniałych ustach opuścił ją na wieki.

– O! jakże kochałam go! jak kocham go jeszcze! – szepnęła wdowa; zarazem ręce jej załamane opadły na czarna suknię, a pierś uniosła się ogromnym westchnieniem. – Nie, Karolino! przez Boga, nie! – zawołała podnosząc wysoko twarz oblaną promienną bladością – byłam szczęśliwszą od ciebie. Człowiek, którego ukochałam, nie uczynił ze mnie rzeczy. Poślubił mię, kochał, szanował. Konając myślał jeszcze o mnie i o mej przyszłości. Kocham go jeszcze, choć go nie ma już na ziemi, szanuję imię jego, które noszę. Miłość dla niego i pamięć o nim wznoszą się we mnie jak ołtarze; przed nimi pali się lampa napełniona łzami mego serca i oświeca smutną moją drogę...

– Którą postępując dostaniesz się wkrótce na elizejskie pola¹⁵², kędy biali aniołowie połączą cię z nieboszczykiem twoim mężem! – zabrzmiał przenikający i gamą ostrego śmiechu spleciony głos Karoliny.

Marta stała już o kilka kroków od niej i zarzucała na głowę swoją czarną wełnianą chustkę.

– Bądź zdrowa, biedna Karolino, bądź zdrowa! – zawołała stłumionym głosem i wybiegła do sąsiedniego pokoju, gdzie nad okrągłym mahoniowym stołem paliła się już różowa lampa. Była blisko drzwi, gdy uczuła się przytrzymaną za ramię. Obok niej stała Karolina z wargami drżącymi od śmiechu, ze zwiędłym swym czołem falującym drobnymi zmarszczkami i z ciemnym połyskiem w źrenicach.

– Słuchaj! – rzekła – śmiać mi się chce, doprawdy, z ciebie! Jesteś egzaltowana¹⁵³, przedziwnie naiwna, jesteś, moja droga, wielkim jeszcze dzieckiem. A jednak w wierzeniach starożytnych Rzymian żal mi cię! nie wiem nawet dlaczego, bo i cóż mię na koniec obchodzić może, co się tam z tobą stanie? Dla mnie i lepiej, iż nie będziesz moją sąsiadką, jesteś zbyt piękną... Ale... ale pierścionek twój żywił mię przez parę tygodni... nie jest przecie koniecznym obowiązkiem powołania mego bytu, abym była niewdzięczna.

Jedną ręką silnie przytrzymała ramię młodej kobiety, drugą wyciągnęła ku oknu.

– Pomyśl – mówiła – tam tak zimno, ludno i zarazem pusto. Thumy cię za-depcą, pustka cię pochłonie... Wróc się...

– Puść mnie – szepnęła gwałtownie Marta – nie złorzeczę ci, ale mówić z tobą nie mogę... przyszedłam tu po chwilę przyjaźni i spoczynku, znalazłam nową boleść i największy wstyd życia... puść mię!

– Jedno jeszcze słowo posłyszec musisz... Młody ten człowiek, który szedł dziś ze mną ulicą, kocha się w tobie szalenie... odda wszystko, co ma...

– Puść mię! – głośno już i z jękiem krzyknęła Marta i ze spazmatyczną siłą targnęła ramię swe objęte ręką pochylonej ku niej kobiety. Ręka ta opadła. Marta rzuciła się ku drzwiom.

Przebyła już kilka stopni rześńście oświetlonych wschodów, kiedy usłyszała za sobą szelest atłasu.

– Wróc się! – zawołał na nią głos z góry – będziesz żebraczką!

Kobieta w żalobie biegła po wschodach nie odpowiadając.

– Będziesz kradła! – powtórzył głos.

Kobieta nie odwróciła głowy i zstąpiła kilka wschodów niżej.

– Umrzesz z głodu razem z twoim dzieckiem.

Na dźwięk ostatniego wyrazu kobieta stanęła, odwróciła twarz śmiertelnie bladą i oczy rozpalone ponurym ogniem wlepiła w postać stojącą u szczytu wschodów. Obfite światło gazowe oblewało postać tę, malując srebrem fiolety jej sukni; wielka kamea świeciła u szyi błękitną barwą, złote kolce¹⁵⁴ drżały pomiędzy gęstwiną długich włosów, podnoszących się lekko od przewiewu wiatru wnikałego otwartymi na ulicę drzwiami. Stała z pochyloną naprzód głową i postacią, z wargami drżącymi śmiechem, z zimnymi oczami, rzucającymi tęcze połyski spod zwiędłego czoła. Marta wlepiła w nią

---

¹⁵² Elizejskie pola – miejsce pobytu zmarłych

¹⁵³ Egzaltowany – przesadnie uczuciowy, przeczulony.

¹⁵⁴ Kolce – kolczyki.

przez chwilę wzrok suchy, rozpalony, przerażony i ponury, potem odwróciła się nagle, poskoczyła naprzód i w mgnieniu oka zniknęła w półmroku ulicy.

Kilka minut zaledwie upłynęło, gdy tymi samymi drzwiami, za którymi zniknęła Marta, wbiegł wesóły Oleś, kilku skokami przebył wschody i wpadł do mieszkania Karoliny.

– I cóż? – zapytał z kapeluszem w ręku stając na progu salonika. – Poszła? Zdaje mi się, że poznałem ją idącą przeciwnym chodnikiem. Kiedyż wróci?

Zadawał te pytanie tonem krótkim, pośpiesznym; w czarnych, błyszczących oczach jego malowała się niecierpliwość człowieka bez woli i rozwagi poddającego się doznanemu wrażeniu,

– Nie wróci wcale – odpowiedziała kobieta siedząca przed kominkiem na tym samym miejscu, na którym przed kilku minutami siedziała Marta. Ramiona jej skrzyżowane były na piersi, oczy utkwione w żarzące się węgle. Nie zwróciła wzroku na wchodzącego młodego mężczyznę i na niecierpliwe pytanie jego odpowiedziała tonem krótkim, więcej niż obojętnym, bo niechętnym.

– Nie wróci? – zawołał Oleś rzucając kapelusz swój na sprzęt najbliższy i postępując w głąb pokoju – jak to nie wróci? czyliż nie jesteście, panie, przyjaciółkami od dzieciństwa?

Kobieta milczała. Młody mężczyzna niecierpliwił się coraz bardziej.

– Cóż powiedziała? – zapytał nagłaco.

– Powiedziała – odparła z wolna kobieta nie zmieniając postawy ani kierunku wzroku – powiedziała, że dotąd jeszcze kocha swego męża...

Oleś szeroko roztworzył oczy.

– Męża? – wymówił, jakby nie dowierzając uszom własnym – nieboszczyka męża?

Parsknął śmiechem, podniósł twarz ku sufitowi i śmiał się głośno i długo.

– Męża! – powtórzył – i czegoż ona chce jeszcze od tego biedaka? wszakże on już nie żyje! O! wierne serce... niepokieszona wdowa, jakże to czule!

Śmiał się wciąż, ale w śmiechu jego zadźwięczały przy końcu fałszywe nuty. Drgnęło w nich coś na kształt żalu i przykrego rozdrażnienia.

– Dalibóg! – zaczął znowu, szerokimi krokami przebiegając salonik – kobieta to niepospolita! Kochać nieboszczyka męża w kilka miesięcy jeszcze po jego śmierci? Jakże to wzniośle! Cóż by to było dopiero, gdyby pokochała teraz kogoś żyjącego! O, gdybym mógł być tym szczęśliwcem!

– Bardzo być może, iż mógłbyś pan być tym szczęśliwcem – odezwała się kobieta, siedząc przed kominkiem. Nie odwróciła jednak głowy i nie uczyniła poruszenia żadnego. On przyskoczył ku niej. Żywe rumieńce pokrywały jego policzki.

– Mógłbym być! – zawołał – a więc nie wydarła mi wszelkiej nadziei! O piękna, śliczna, złota, brylantowa pani Karolciu, zlituj się nade mną! Jestem naprawdę szalenie rozkochanym! mógłbym być tym szczęśliwcem jeżeliby... powiedz pani, błagam, zaklinam, jeżeliby co?!

Kobieta po raz pierwszy podniosła na niego oczy. Na dnie źrenic jej, w podniesionych nieco brwiach, w ruchomych kątach warg delikatnych leżał nieopisany wyraz szyderstwa.

– Jeżelibyś pan – wyrzekła powoli – jeżelibyś starał się o jej rękę i chciał z nią ożenić się.

Słowa te wywarły na Olesiu wpływ ogłuszający i odurzający. Przez chwilę stał nieruchomy, osłupiały, z otwartymi nieco ustami i z oczami wlepionymi w twarz upornie patrzącej na niego kobiety.

– Ożenić się! – powtórzył głosem zdławionym. Wargi jego zadrżały, jakby się wnet miał rozśmiać; nie rozśmiał się jednak, tylko machnął ręką, wzruszył ramionami i na wpół gniewnie, na wpół obojętnie rzekłszy: „Żartujesz pani!” – odszedł od kominka. Kobieta wiodła za nim przez chwilę wzrokiem zimnym i uragliwym. Po twarzy jej przebiegło w jednej minucie tysiąc figlarnych, szyderskich, wzgardliwych uśmieszków. Wesoły Oleś stanął znowu przed nią.

– Jesteś okrutną, pani Karolino! – zawołał – mówisz mi o ożenieniu! jestże co niedorzeczniejszego? Wiązać się na całe życie z osobą, którą znam zaledwie, z wdową, która kocha jeszcze swego nieboszczyka męża? stać się od razu ojcem jakiegoś dzieciaka, świat sobie zawiązać, wziąć na plecy tyle odpowiedzialności, tyle kłopotów? i to w moim wieku? z moją szczęśliwą na świecie pozycją? Jest to pomysł godny, doprawdy pocziwego mieszczanina, stęsknionego do smacznej domowej kuchni i tuzina pyzatyh dzieciaków. Sądzę, że pani nie powiedziałaś tego na serio; wtem, że żartować lubisz! jest to jeden z głównych twoich wdzięków.

Karolina wzruszyła ramionami.

– Naturalnie, że żartowałam – rzekła krótko i znowu patrzyła w rozżarzone węgle.

Wesoły Oleś coraz bardziej był wzburzony.

– W jakimże humorze jesteś dziś pani – sarknął. – Czy nie dowiem się niczego już więcej?

– Nudzisz mię pan śmiertelnie – odrzekła kobieta.

– Gdzie ona mieszka? – nalegał młody człowiek.

– Nie wiem, zapomniałam ją spytać o to.

– A to wyborne! Cóż ja teraz zrobię? Przyjdzie mi ją szukać, ale miasto jak las, nim ją znajdę, znowu o niej zapomnę...

Wymówił to z nadzwyczajnym wzburzeniem, z gniewem prawie i żalem w głosie. Obawiał się, aby niestałość pamięci i codzienna wielka liczba wrażeń nie odebrały mu tego, co go w tej chwili zajmowało namiętnie. Nagle strzepnął palcami, wydał okrzyk radości i poskoczył znowu w stronę kominka.

– *Eureka!*¹⁵⁵ – zawołał – wszakże jest szwaczka? gdzie? czy w jakim zakładzie? Piękna, śliczna, złota pani Karolciu, powiedz... Kobieta wstała i szeroko ziewnęła.

– A tam... przy Freta ulicy, w szwalni Szwejcowej – rzekła z wyrazem najwyższego znudzenia – idźże już pan sobie teraz, muszę ubierać się do teatru...

Oleś zdawał się być uszczęśliwionym.

– U Szwejcowej! wiem! wiem! bywam u niej! Jedna córka, ta, co kraje – straszycło, ale druga, mężatka młodzusia, za mężem piwowarem, i wnuczka po synie, panna Eleonora, wcale niczego... Tam to więc przebywa moja bogini! O, jutro... jutro... biegnę, pędzę, lecę. Pochwycił kapelusz i stał już na progu.

– Do widzenia! – zawołał.

---

¹⁵⁵ Eureka (gr.) – znalazłem. Według podania tak zawołać miał Archimedes (największy matematyk i fizyk grecki III w. n. e.) odkrywając swoje słynne prawo wyporu. Dziś: okrzyk wyrażający radość z dokonanego odkrycia.

Zza proga wrócił jeszcze.

– Pani Karolcia idzie dziś do teatru. A co dają? Kobieta stała przy drzwiach swej sypialni ze świecą zapaloną w rękę.

– *Flik i Flok* – rzekła.

– *Flik i Flok!* – zawołał człowiek wiekuistego śmiechu – muszę być i zobaczyć Laure w tańcu egipskim! Ale czy to nie późno? Mam jeszcze zajść do Bolka! Do widzenia! do widzenia! biegnę, pędzę, lecę!

*

Wszystkie wielkie miasta w ogólności posiadają, Warszawa zaś w szczególności posiada w swym tonie pewną liczbę mężczyzn różnego wieku, cieszących się doskonale ustaloną i szeroko głośnie reputacją¹⁵⁶ zjadaczy serc kobiecych i niszczycieli czci niewieściej. Ludzie ci, odkąd tylko matka natura zwierchnię ich wargę osypie pierwszym puszką wąsika, aż do chwili, a czasem i poza chwilę, w której też matka powszechna ustroi im głowy w biały szronik siwizny, czynią sobie niejako fach i codzienną praktykę życia z admirowania¹⁵⁷ wdzięków niewieścich, platonicznego, gdzie inaczej nie można, nieplatonicznego wszędzie, gdzie tylko można. Bywają to ludzie bardzo przyjemni, ożywieni, dowcipni, weseli, usłużni, w towarzystwach poszukiwani, w koleżeńskich kółkach wielbieni. Miewają oni też często nie tylko czule, ale i dobre serca; z rozważą, z zastanowieniem i umyślnie za nic nie chcieliby szkodzić nikomu, a jeśli obok tego częste wyrządzają szkody, umysł wyrozumiały i dokładnie ich rozumiejący nie może bez niesprawiedliwości zastosować do nich innych wyrazów jak ewangeliczne: „Panie, odpuść im, bo nie wiedzą, co czynią!” Ze względu zresztą na pospolitość zjawiska, jakie przedstawiają, na wszystko, co zwykle spełniają, i to, do czego w życiu i znaczeniu społecznym dochodzą, są to w ogóle figurki w społeczności i dla społeczności bardzo mało znaczące, drobne pionki na wielkiej szachownicy ludzkości, mikroskopijne¹⁵⁸ owadki, ślizgające się swobodnie na rozpiętych skrzydełkach po chropowatej dla innych korze życia. Uwzględniając tedy tę ich maluczką, można by w rozważaniu zjawisk społecznych całkowicie pominąć tych wesółych biedaków, a nawet z uśmiechem trawestować¹⁵⁹ na ich widok ów sławny wykrzyk poety¹⁶⁰ o puchu marnym, gdyby ten puch marny, te malutkie pionki wiecznie ruchliwe, te niewinne owadki wiecznie radosne nie były śmiertelnie niebezpiecznymi dla pewnej klasy istot ludzkich. Klasą tą są kobiety ubogie. Nie idzie już tu nawet o serca, bo te, tak pod jedwabnymi, jak pod wełnianymi i perkalowymi stanikami, są u tak zwanej płci pięknej drażliwym i zarazem bezbronny miejscem; byle co zranić je może, byle co zwojować. Stąd bóle i żale, łzy i jęki, targania włosów i zgrzytania zębów, tak w salonach jak na poddaszach. Ale przedmiotem, który w salonach niezmiernie rzadko uszkodzanym bywa przez owych przyjemnych swawolników, na poddaszach zaś, w suterrenach, szwalniach i różnych rękodzielniach w

---

¹⁵⁶ Reputacja – opinia, sława.

¹⁵⁷ Admirowanie – podziwianie, wielbienie.

¹⁵⁸ Mikroskopijny – niedostrzegalny gołym okiem, widzialny jedynie przez mikroskop.

¹⁵⁹ Trawestować – przetwarzać, przekształcać.

¹⁶⁰ Wykrzyk poety – słynny okrzyk Gustawa z IV części „Dziadów” Mickiewicza („Kobieto, puchu marny!”).

zupelnej ich pozostaje mocy i śmiertelnie przez nich szwankuje – to reputacja kobiety. W tym względzie bywają pomiędzy nimi tak potężni mocarze, iż bez długich nieraz starań, bez intencji niekiedy, jednym zbliżeniem się, kilku krokami uczynionymi obok kobiety, kilku na nią rzuconymi spojrzeniami zabijają dobrą sławę, stwarzają w głowach ludzkich złe podejrzenia. Jest to błogi owoc dobrze ustalonej i szeroko głośniejszej ich chwały. Błogi zaprawdę dla nich, bo dowodzi przed światem prawdziwie męskiej ich energii, olbrzymiej potęgi wpływów na świat wywieranych, ogromnego bogactwa wrażeń doznawanych i sprawianych, czynów dokonywanych; niezbyt błogi może dla tych, na których wypadkiem zatrzyma się oko pana stworzeń...

Pan stworzeń idzie ulicą wielkiego miasta, laseczką giętką jak berłem wywija. Błyszczą na głowie jego kapelusze, błyszczą na rękach rękawiczki z podwójnym szwem, błyszczą u piersi złoty łańcuszek i kołysze się z gracją na ciemnym tle tużurka sporządzonego dostojnymi rękami arcykrawca Chabou¹⁶¹. Co za świetność! Nuci półgłosem piosenkę z *Pięknej Heleny*, bystrymi oczami rzuca dokoła. Brzegu kapelusza często ręką dotyka, wszystkim się kłania, wszyscy mu się kłaniają, wszystkich zna, wszyscy go znają. Co za dostojna w społeczeństwie pozycja! Przerywa sobie nucenie, szyję wyciąga i nogę w powietrzu zatrzymuje na kształt wyżyła, który stropił zwierzynę, wzrok wysila, uśmiecha się... Tam, na rogu ulicy przemknął ładny buziaczek, białe liczko zaświeciło, czarne oczy zamigotały... Dalej! dalej w pogoń! Baczość! zwierzyna już blisko! co prędzej osaczyć ją trzeba, bo gotowa się wymknąć! Zachodzi z boku, kapelusza uchyla, pełen uszanowania (o ironio) ukłon składa i głosem, który jest wiernym echem słyszanego wczoraj na scenie głosu Parysa¹⁶², zapytuje:

– Czy pozwolę pani towarzyszyć sobie?

Pozwala? idzie z nią. Nie pozwala? idzie także. Nie jestże panem stworzeń? Po drodze spotyka znajomych (posiada ich tylu, ile morze kropel wody), mruga figlarnie i ukazuje oczami na towarzyszkę. Chwilami serce ze zwiększoną mocą uderza mu w piersi. Są to pierwsze drgnienia budzącej się motylowej miłości lub może upojenia tryumfu? I jedno, i drugie najczęściej. Pan stworzeń, ilekroć ujrzy piękny, a nawet choćby ładny egzemplarz twarzy kobiecej, przysięga przed wszystkimi i sam przed sobą najpierw, że jest szalenie, śmiertelnie zakochanym. Czyni to w zupełnej dobrej wierze. Serce jego to wulkan, który kilka razy na dzień i wybucha. Obok tego czuje on dobrze, iż oczy ludzkie ścigają z zajęciem nowy epizod wielkiej epopei¹⁶³ jego i życia. Oczy te ludzkie tak przywykły widzieć go niezwykłym, że od pierwszej zaraz kartki odgadują na ostatniej – zwycięstwo!

Zbliżył się, a więc zachwycił. Spojrzał, a więc zawojował. Ani on, ani nikt z tych, którzy go znają, nie przypuszcza, by mogło być inaczej. Sława dzielnego chłopca wzrasta; reputacja ubogiej kobiety tonie. W koronie, która wieńczy wesołą jego głowę, wyrasta nowy liść wawrzynu¹⁶⁴, na jej smutne czoło wy-

---

¹⁶¹ Chabou Louis – właściciel pierwszorzędnej firmy krawieckiej w ówczesnej Warszawie.

¹⁶² Parys (Aleksander) – królewicz trojański, główny sprawca wojny z Grekami. Bohater licznych utworów literackich od „Iliady” począwszy. Tu chodzi o Parysa z „Piękną Heleną”.

¹⁶³ Epopeja – poemat opisowy, którego tematem jest doniosłe dla historii narodu wydarzenie uchwycone w perspektywie przeszłości i w przekroju życia wszystkich jego warstw. Tu ironicznie w znaczeniu przenośnym.

¹⁶⁴ Liść wawrzynu – laur, symbol zwycięstwa.

stępuje plama... Takim był wesoły Oleś, jeden z wielu... Samo zbliżenie się jego kompromitowało kobietę, rozmowa z nim była dla niej dekretem¹⁶⁵ niesławy...

Szwejcowa miała trzy córki i kilka młodych wnuczek, a więc знаła Olesia. Bywał on w jej domu, a nawet sama głośno, że jedna z panien Szwejcównien, ta, która wspólnie z matką zajmowała się krojem, z jego powodu na koszu osiadła. Jakkolwiek bowiem brzydka, ładną mając figurkę i obrotny jęczyczek, zwróciła była na siebie kiedyś oko pana stworzeń. Cóż więc dziwnego, że wobec takich okoliczności Szwejcowa okulary swe blisko ku oczom przysunęła i twarz do szyby przykleiła, ujrzawszy pewnego poranku jedną ze swych robotnic przebywającą dziedziniec w towarzystwie niezwykłego Olesia. Dziewczęta w podartych sukniach, z żółtymi twarzami i spłowiałymi kokardami we włosach, zerkwały też przez szyby, oczami palcami przesyłały sobie wzajem znaki porozumienia uśmiechały się. Spostrzegła to wszystko i córka Szwejcowej stojąca przy okrągłym stole. Podniosła się na palce i rzuciła wzrokiem za okno. Z miejsca, na którym stała, zobaczyć mogła wąsik i bródkę Olesia... a że były to wąsik i bródka jego... uczuła się ogarniętą wrażeniem i wspomnieniem. Bardziej jeszcze wyprężyła szyję i tym razem ujrzała czarna wełnianą chustkę, pokrywającą wyraźnie głowę kobiecą.

– Mamo! z którąż to z robotnic idzie pan Aleksander?

Szwejcowa odjęła twarz od szyby.

– Z panią Świcką – wymówiła zbliżając się do stołu.

Czoło poważnej matrony zaszło gęstymi chmurami: *s* i *c* zawierające się w nazwisku Marty zasyczały przeciągle z ust jej wychodząc.

Młodsze robotnice zamieniły ukradkowe spojrzenia. Wyraz twarzy i brzmienie głosu naczelniczki nie wróżyły przyjemnych rzeczy.

Jedna z nich rzekła z cicha:

– Będzie bura!

– Może odprawi ją? – zapytała inna ciszej jeszcze.

– Oho! – szepnęła trzecia najciszej – ona już teraz może i nie dba o to!

W tej chwili do pracowni weszła Marta. Sam wyraz twarzy jej był dnia tego taki, że mógłby na nią zwrócić spojrzenia wszystkich obecnych osób, gdyby spojrzenia te i tak już nie były przygotowanymi do ciekawego na nią patrzenia. Oczy jej były ciemnymi kręgami otoczone, źrenice zagasłe. Na zapadłych policzkach leżały okrągłe plamy krwistych rumieńców, brwi rozdzielała głęboka bruzda. Wchodząc podniosła ciężkie, nabrzmiące powieki i spotkała się z utkwionymi w nią kilkunastu spojrzeniami. Nie okazała przecież zdziwienia ani, żadnego innego uczucia; zdjęła chustkę z głowy i wzięwszy robotę, która przygotowana już leżała na jej stołku, usiadła w milczeniu. Ręce jej drżały jak w febrze, kiedy rozwijała płótno i nawlekała igłę. Pochyliła nisko głowę owiniętą potarganymi nieco dnia tego warkoczami i pogrążyła się w swej robocie. Drżąca i zaczerwieniona od chłodu jej ręka podnosiła się i opadała szybko jakby w takt gorączkowej, zawrotnej myśli. Oddychała szybko i ciężko, kilka razy otworzyła wargi, aby zachwycić powietrza, którego znać wciąż niedostawało jej piersi. Przy okrągłym stole dwie pary nożyc dźwięczały ostro i przeciągle.

---

¹⁶⁵ Dekret – tu: wyrok.

Szwejcowa rzucała spod okularów na świeżo przybyłą robotnicę ukośne wejrzenia. Kąty wydętych warg jej zawisły w sposób objawiający zły humor. Przestała krajać i z pomarszczonych palców nie wypuszczając nożyczek wymówiła przeciągłym tonem i przyciszonym głosem:

– Pani Świcka nie była u nas wczoraj.

Marta usłyszawszy nazwisko swe wymówione podniosła głowę.

– Czy pani mówiła co do mnie?

– Pani Świcka nie była u nas wczoraj.

– Tak, pani, załatwiałam interesa moje na mieście i przyjść nie mogłam.

– Nieakuratność robotnic w przychodzeniu na robotę szkodzi wielce zakładowi.

Marta pochyliła nisko głowę. Szyła znowu i milczała.

Jedna już tylko para nożyc przy okrągłym stole dzwoniła i skrzypiała, ale coraz ostrzej.

Panna, która osiadła na koszu z powodu niezwykłego Olesia, czuła się znać coraz więcej wzburzoną.

Matka jej stała z twarzą zwróconą ku grupie robotnic, z nieruchomymi nożycami w ciemnoskórej ręce.

– Ja wczoraj widziałam panią Świcką na mieście. Pani Świcka stała wtedy przy wschodach świętokrzyskiego kościoła z dwoma osobami. Marta nie odpowiadała jeszcze. Cóż miała mówić? Fakt, o którym mówiła Szwejcowa, był zupełnie prawdziwym.

– Znam także osoby, z którymi pani Świcka rozmawiała wczoraj na ulicy. Jedna z nich parę lat temu pracowała nawet czas jakiś w naszym zakładzie. Niedługo jednak, niedługo, bo spostrzegłam zaraz, że towarzystwo jej może być niebezpiecznym przykładem dla naszych robotnic. Czy pani Świcka zna dobrze tę kobietę? Towarzystwo jej może być bardzo niebezpiecznym.

– Nie dla mnie, pani – po raz pierwszy odezwała się Marta.

Nie podniosła głowy znad roboty, ale drżący głos jej dźwięczał głuchym i powściąganym buntem dumy kobiecej, która czuje się deptaną.

– Ach! – przeciągle westchnęła Szwejcowa – nie można to tak bardzo ufać sobie. Pycha jest matką wszystkich grzechów. Lepiej unikać lepiej daleko niebezpiecznych towarzystw unikać... A pan Aleksander Łacki czy jest także bliskim znajomym pani Świckiej?

Dzwoniąca dotąd wciąż i skrzypiąca para nożyc dzwonić i skrzypieć przestała. Panna z nieładną twarzą, która jednak ściągnęła była kiedyś na siebie spojrzenie pana stworzeń, podniosła głowę.

– Musi być, mamó, dobrze i z bliska znajomym, skoro pani Świcka spaceruje z nim codziennie.

Można by myśleć, że słowa te były węzami, które owinęły Martę od stóp do głowy i zapuściły żądla we wszystkie punkta jej ciała, tak nagle wyprostowana się ona, głowę znad kawała płótna na kolanach rozpostartego podniosła i oczy szeroko otwarte w twarzy mówiącej panny utkwiała.

– Co to znaczy? – wyrzekła ciężkim, zdławionym szeptem. Zarazem powiodła spojrzeniem dokoła. Wszystkie robotnice, te nawet, które zazwyczaj najnieczulej i najnieruchomiej wyglądały, siedziały teraz z podniesionymi głowami i oczami w nią utkwionymi. Na twarzach ich najróżniejsze malowały się uczucia: żal, ciekawość, szyderstwo. Marta pozostała przez chwilę jak ska-

mieniała. Pąsowe plamy, leżące na jej policzkach, rozszerzały się z wolna, aż zabarwiły purpurą czoło i szyję.

– Nie ma się za co gniewać, moja pani, nie ma się za co gniewać – zaczęła Szwejcowa. – Jestem od lat dwudziestu kilku naczelniczką zakładu, w którym po dwadzieścia i więcej młodych osób pracowało zawsze, nabyłam więc dużo doświadczenia. Wiem przy tym, jakie są obowiązki moje względem dusz, które opatrzność powierza mej opiece; nie mogę obojętnie patrzeć, jeżeli która z nich dobrowolnie naraża się na niebezpieczeństwa. Do tego jeszcze mam córki, młodziutki wnuczki. Cóż by ludzie i o nich pomyśleć mogli, gdyby zakład nasz przedstawiał, broń Boże, jakiegokolwiek przykłady zepsucia. Na koniec, na dziedziniec wychodzą okna mieszkania pewnej możnej i bogobojnej damy, która jest prawdziwą protektorką i dobrodziejką naszego zakładu. Święta pani! cóż by pomyślała ona, gdyby zobaczyła jedną z moich robotnic przechadzającą się tuż pod jej i mymi oknami z młodym i światowym kawalerem? Może już zresztą i zobaczyła! Obawa mię, doprawdy, przejmuje na myśl, co powiem protektorce naszej, gdy mię o to zapyta? Czy że robotnicę odprawiłam? Ależ zgadzać się to może nie będzie z miłosierdziem chrześcijańskim?...

– Powiesz jej pani, że robotnica, która miała nieszczęście spotkać na dziedzińcu tym owego młodego i światowego kawalera, odeszła stąd sama i dobrowolnie.

Słowa te rozległy się po wielkiej izbie, wymówione głosem dźwięcznym i przenikającym. Marta powstała z siedzenia i z podniesionym czołem, z drżącą wargą patrzyła prosto w twarz Szwejcowej.

– Jestem kobietą biedną, bardzo biedną – mówiła dalej – ale jestem uczciwą i nie miałaś pani żadnego prawa mówić do mnie w ten sposób. Nie Opatrzność to oddała mię opiece pani i przyprowadziła tutaj, ale własna moja nieudolność. Przyszłam tu, bo gdzie indziej pracować nie umiałam: pani wiesz o tym bardzo dobrze i potrafiłaś zrobić dla siebie dobry użytek z położenia mego. Praca moja kilka razy więcej warta niż to, co mi pani za nią daje... Ale nie o tym mówić chciałam. Zawarłam dobrowolną umowę i dopełniłam jej warunków. Nędzę cierpieć muszę, ale znosić obelgi... pomimo wszystkiego... nie mogę... nie, jeszcze nie mogę! Żegnam panią!

Przy ostatnich wyrazach zarzuciła chustkę na głowę i zwróciła się ku drzwiom. Robotnice ścigały ją spojrzzeniami, młodsze z sympatią i rodzajem tryumfu na twarzach, starsze z politowaniem i większym jeszcze zdumieniem.

Wszystko, co działo się z Martą od wczoraj: zawód doświadczony u księgarza, gorzkie uczucie zazdrości, które po raz pierwszy owładnęło nią na widok Kaźmirowskiego Pałacu i uczącej się, pełnej nadziei młodzieży męskiej; odwiedziny przy ulicy Królewskiej, posępna propozycja, jaką jej tam uczyniono, noc bezsenna, spędzona w potokach łez i płomieniach wstydu, nade wszystko zaś spotkanie się z człowiekiem, o którym wiedziała, że oczekiwał tam na nią z hańbiącą ją myślą w głowie – wszystko to wprawiło ducha jej w ten stan gorączkowego naprężenia, który długo trwać nie może, w cichości i za lada dotknięciem wybucha niepowstrzymaną burzą. Dotknięcie zaś, sprawione słowami Szwejcowej i jej córki, nie było lada jakim. W piersi Marty struna uczuć wyprężona do ostateczności pękła i wydała z siebie żalostnego jęku krzyk buntowniczy. Czy dobrze uczyniła ulegając niezmożonemu wybuchowi

dumy niewieściej i godności człowieczej, rzucając pod nogi kobiecie, która jej ubliżyła, ostatni swój kęs chleba? Nie myślała o tym, nie zdawała sobie sprawy z postępuku swego biegnąc przez długi dziedziniec ku bramie wiodącej na ulicę.

Zaledwie jednak wstąpiła w tę bramę, cofnęła się jakby przed ohydny widmem jakim, wyraz śmiertelnej obrazy twarz jej okrył. W bramie stał jeszcze Oleś i rozmawiał półgłosem z młodym jakimś mężczyzną, stojącym u dołu wschodów, z których znać zstąpił przed chwilą, aby udać się na miasto. Marta rzuciła się w stronę. Widocznym było, że usiłowała nie spostrzeżona przemknąć pod ścianą, ale kiedyż zwinna sarna ujść mogła oka wprawnego myśliwca?

– Pani! – odwracając się zawołał Oleś – co za niespodzianka! Nie myślałem, abyś tak wcześniej opuściła dziś tę jamę, która – tu głos jego zniżył się – od pewnego czasu stała się dla mnie rajem, do którego tęsknię!

Mężczyzna, z którym Oleś rozmawiał przed chwilą, zbiegł z ostatnich wschodów i wybiegł na ulicę, rzucając przelotne spojrzenie na kobietę, do której zwracał się jego towarzysz, i uśmiech dwuznaczny ukrywając piosnką z *Flik i Flok*. Marta stała pod ścianą blada jak marmur, z wyprostowaną kibiścią i błyskawicami w oczach. Wesoły Oleś zbliżał się ku niej z uśmiechem na ustach i marzącym spojrzeniem.

– Czego pan chcesz ode mnie? – zawołała kobieta.

– Pani! – przerwał jej mowę pan stworzeń – przed kwadransiem odepchnęłaś mię od siebie bardzo surowym słowem, ale ja nie tracę nadziei, że stałość moja...

– Czego pan chcesz ode mnie? – powtórzyła kobieta odzyskując głos, którego zabrakło jej na chwilę. – Tak – mówiła dalej – opuściłam tę jamę, w której jednak znajdował się ostatni mój zarobek, ostatni kawałek chleba dla mnie i dziecka mego. Uczyniłam to z powodu pana. Jakim prawem zachodzicie, panowie, drogę nam, którym i bez tego iść już tak ciężko? Macież choć trochę serca i sumienia, aby ścigać istoty, które i bez tego nie wiedzą, kędy mają podziąć się na świecie? O! wam zapewne nie stanie się przez to nic złego! Wam ludzie dadzą za to pochwałę, nam obelgę. My utracimy poczciwe imię, a często i ostatni kawałek chleba, wy ubawicie się wybornie...

Mówiła to wszystko pośpiesznie, bez odetchnięcia prawie, z przeszywającym szyderstwem w głosie i w oczach.

– Ubawicie się – powtórzyła z przykrym śmiechem – ale pozwól pan, aby kobieta, którą obrać raczyłeś za przedmiot swej zabawy, powtórzyła ci słowa starej bajeczki: „źle, o, źle się bawicie, wam to zabawa, nam idzie o życie!...”¹⁶⁶

Rzekłszy to, minęła osłupiałego ze zdziwienia młodzieńca i znikła za bramą.

Pan stworzeń pozostał sam jeden, spuścił głowę, ręką dotknął wąsika, zmacony wzrok utkwiał w ziemi i stał tak długo. Na twarzy jego było zawstydzenie i rozżalenie. Wstydził się swej porażki, żałował powabnego i opornego (tym powabniejszego, że opornego) zjawiska, które zniknęło mu sprzed oczu. Może też na widok kobiety z rozpaloną źrenicą, z chmurą na czole i drżącą od

---

¹⁶⁶ „źle, o źle się bawicie...” – niedokładnie powtórzone zakończenie znanej bajki Krasickiego pt. „Dzieci i żaby”, które brzmi: „Chłopcy, przestańcie, bo się źle bawicie! Dla was to jest igraszka, nam idzie o życie”.

dumnego żalu wargą drgnęło w nim poważniejsze uczucie jakieś, może uczył, że źle uczynił, że komuś niechcący wyrządził krzywdę. O tak! niechcący! „Nam idzie o życie” – powiedziała ona.

Co za myśl! miałaby on intencję zabijać kogoś? Nic na świecie nie było bardziej obcym czułem sercu jego, nic bardziej nieprzystępnym myśli, wcale do dramatów wszelkich nie skłonnej, jak intencja jakiegokolwiek morderstwa. A jednak z jaką siłą przemawiała ona do niego! jaka bolesna błyskawica strzelała z jej źrenic, jak była bladą i jak piękną! Oleś oddałby w tej chwili bez wahania parę lat swego skrzydlatego, błogiego życia, aby móc zobaczyć ją, błagać o przebaczenie, wynagrodzić krzywdę, jeśli zadał jej jaką, i... odprowadzić ją do jej mieszkania.

Ba! ale gdzie było to jej mieszkanie? nie wiedział. Zmarszczył czoło, strzepnął niecierpliwie palcami i podnosząc głowę zawołał prawie ze złością:

– Teraz już ją chyba nie znajdę!

W tej samej chwili wbiegła z ulicy w bramę młodziutka panienska, podłotek jeszcze prawie, w obcisłej szubce i przedziwnie zgrabnym buciku. Na widok jej wyraz twarzy Olesia zmienił się nagle. Zdjął z pośpiechem kapelusz i kłaniając się ładnemu podlotkowi wymówił z uśmiechem:

– Jakże dawno nie miałem szczęścia widzieć panny Eleonory.

Podłotek nie wydawał się niezadowolonym ze spotkania.

– A! już to pan Aleksander bardzo grzeczny, doprawdy! bardzo grzeczny! z miesiąc już u nas nie był. Babcia i ciocia kilka razy mówiły, że pan Aleksander jest niegrzeczny.

Pan Aleksander marzącym okiem ścigał ruch różowych usteczek, które szczebiotały te wyrazy.

– Pani! – rzekł – serce ciągnie ku domowi pani, ale rozum odradza.

– Rozum! ciekawa jestem, dlaczego rozum ma odradzać panu bywać u nas?

– Lękam się o mój spokój! – szepnął pan stworzeń. Podłotek zarumienił się po włosy i uszy.

– No, niech się już pan nie lęka i przychodzi do nas, bo inaczej babcia i ciocia gniewać się będą naprawdę.

– A pani?

Chwila milczenia. Oczy podlotka patrzy na gwóźdź sterczący w podłodze bramy, oczy zdobywcy rachują złote loczki wysypujące się spod kapelusika na białe czoło.

– I ja także będę się gniewać na pana.

– O! jeżeli tak, przyjdę, przyjdę z pewnością!

Podłotek wbiega na dziedziniec, kędy pan stworzeń iść za nim nie śmie. Z ubogą robotnicą to co innego, ale z wnuczką kobiety, w której domu się bywa, z panną Szwejcówną, która, jak powiadają, mieć będzie ze sto tysięcy złotych posagu, przechadzać się ni stąd, ni zowąd po dziedzincu nie wypada.

Oleś wychodzi na ulicę, a przed oczami jego przesuwają się dwie postacie kobiece: biednej wyrobnicy z płomieniem w oburzonym oku i ładnego podlotka ze złotymi loczkami wokoło białego czoła. Sam już nie wie, która z nich piękniejsza i powabniejsza. „Tamta – myśli – to dumna i płomienista bogini; ta – śliczniuchna mała boginka! Prawdę mówią uczeni! cóż to za nieprzebrane bogactwa rozlane są po tym państwie natury! Ile odcieni, ile rodzajów! Jak przyjdzie człowiekowi wybór czynić, to mu aż w głowie się kręci, a w sercu

taje. Ale na co tam wybór, *tous les genres sont bons, hors le genre – vieux et laid!*¹⁶⁷

Mężczyzno! puchu marny! ty wietrzna istoto!

*

A Marta?

Marta po silnych doświadczonych wzruszeniach zapadła znowu całkiem w rachunek groszowy. Sześć rubli otrzymane od księgarza oddała rządcy domu, splacając tym sposobem dług, dotąd nie opłacony, i kupując zarazem prawo mieszkania w izbie na poddaszu przez dwa jeszcze tygodnie.

– Należy się jeszcze za sprzęty – rzeki rządca biorąc z jej rąk pieniądze.

– Zabierz je pan z mojej izby, bo za używanie ich płacić nie mogę.

Dostatni jacyś państwo, mieszkający na pierwszym piętrze, potrzebowali do kuchni swej czy przedpokoju stołu, kilku krzeseł i łóżka. Nad wieczorem sprzętów tych nie było już w izbie Marty. Rozciągnęła ona uszczuploną wielce pościel swą na nagiej podłodze i usiadła na ziemi przed pustym kominem. Z drugiej strony komina usiadła Jancia. Postawa matki była nieruchoma aż do sztywności, dziecka – skurczona i drżąca od chłodu, a może i żalu. Dwie twarze blade, stoczone półmrokiem zapadającego wieczora i głęboką ciszą samotnej izby. przedstawiały widok posepny. Był to także widok tajemniczy. Dwie dole nieszczęsne siedziały tam przed zimnym otworem okropnego komina. Jakiż będzie ich koniec?

Jancia miała tej nocy sen niespokojny i przerywany.

Dotąd, jeśli często płakała w dzień, w nocy spała przynajmniej spokojnie. Ale wieczoru tego wyniesiono z izby ostatni przedmiot jej zabawy: dwa stare kulawe krzeselka. Żalowała ich jak dobrych przyjaciół, z którymi bawiła się w chwilach swobodniejszych, którym cichutko powierzała swoje biedy i żale: głód, chłód szturchańce Antoniowej, wtedy gdy wiedziona instynktem dobrego dziecka nie chciała skarg swych zanosić przed matką. Dziecię rzewnie płakało widząc, jak wynoszono jej ukochanych, kalekich staruszków, potem położywszy się na ziemi przypomniało sobie może swoje dawne mahoniowe łóżeczko galeryjką otoczone, przykryte włóczkową kołderką, z której różnobarwnych szlaków uczyło się rozróżniać kolory i podziwiać piękność...

Północ już była bliska. Dziecię rzucało się na swoim niskim posłaniu, stękało niekiedy i płakało przez sen. Marta siedziała wciąż na ziemi u komina, pogrążona w ciemności i gorzkich wyrzutach samej sobie czynionych.

Gorzko, boleśnie wyrzucała sobie postępek swój ze Szwejcową. Po co uniosła się obrażoną dumą? Po co opuściła to miejsce, w którym miała jakąkolwiek możliwość jakiegokolwiek zarobkowania? Obelga wprawdzie, jaką jej tam w oczy rzucono, była nie zasłużoną, wielką, krwawą może, ale i cóż stąd? Czyż kobiecie w jej położeniu wolno w zamian obelgi rzucić komuś w oczy kęs chleba czarny, twardy, gorzki, ale ostatni? Nie umieć uczynić nic, aby dźwignąć się z upośledzonego położenia, i zarazem nie móc cierpliwie przenieść ciosów i poniżeń tego położenia, co za niekonsekwencja! Przez własną nieudolność oddawszy się w ręce kobiety wyzyskującej tę nieudolność, wymagać od niej dla siebie szacunku i wymiaru sprawiedliwości? Co za bezrozum!

---

¹⁶⁷ *Tous les genres sont bons, hors le genre – vieux et laid* (franc.) – wszystkie rodzaje (kobiet) są dobre, z wyjątkiem jednego – starych i brzydkich.

„Nie! – myślała Marta – jedno z dwojga. Trzeba być na świecie albo silną i dumną, albo słabą i pokorną. Trzeba umieć dźwigać i chronić godność swą osobistą albo zrzec się do niej wszelkiej pretensji. Jestem słabą, powinnam być pokorną. Nie mogę czynami mymi podnieść się do takiego położenia, aby nakazać ludziom szacunek dla mnie, nie powinnam go też wymagać, zresztą, za cóż ludzie szanować mnie mają? Jaż sama czy naprawdę szanuję siebie? Czy mogę bez wstydu i wyrzutów sumienia patrzeć na to dziecko, któremu powinnam być opieką i podporą, a jestem niczym? Czy mogę bez najgłębszego upokorzenia myśleć, że na kształt owcy bezbronnej i głupiej pochylam kark mój przed nieuczciwą ręką, pozwalając, prosząc nawet, aby z pracy dni moich, z potu mego czoła tworzyła ona dla siebie i dzieci swych bogactwo? Za kogo zresztą ma mnie świat cały, ludzie? Jeden odrzuca pracę moją, bo jest nieudolną; inny z góry już jej nie przyjmuje w przekonaniu, że musi ona być nieudolną; inny jeszcze wyzyskuje ją nikczemnie, dlatego właśnie, że jest nieudolną; inny na koniec nie widzi we mnie nawet człowieka równego mu w czci i cnocie, ale tylko niebrzydką kobietę, którą można... kupić! Dlaczegoż wymagałam od Szwejcowej tego, czego cały świat mi odmawia, czego zdobyć sobie u ludzi, u samej siebie – nie potrafiłam?”

Noc ustępowała przed szarym zimowym świtem. Marta siedziała wciąż na jednym miejscu, z łokciami opartymi o kolana, z głową w dłoniach. Czuła się teraz pokorną, bardzo pokorną, uśmiechała się sama z siebie na myśl, że wczoraj jeszcze mogła rościć jakieś pretensje do szacunku ludzkiego, była pewną, że nigdy już nie zadziwi się nad poniżeniem własnym i nie sarknie przeciw poniżającej ją ręce.

Wraz ze światłem dnia wstąpiły do izby na poddaszu przypomnienia potrzeb codziennych. Marta wyjęła z kieszeni złotówkę. Więcej pieniędzy nie miała i zarobku żadnego.

„Trzeba iść prosić!” – pomyślała.

Wyszła na miasto i skierowała się ku znajomej sobie księgarni. Szła do człowieka, którego litościwa ręka obdarzyła ją raz już pracą, drugi raz jałmużną.

Otwierając drzwi księgarni Marta doświadczyła pewnego uczucia zdziwienia. Przed wyjściem z domu wyobrażała sobie, że z wielką ciężkością przyjdzie jej próg ten przestąpić, że tak jak dawniej przed wymówieniem słowa prośby spłonie wstydem, utraci na chwilę głos. Myliła się. Serce jej nie uderzyło mocniej, rumieniec nie oblał czoła, kiedy spotkała wzrokiem spojrzenie księgarza.

Stał on jak zwykle za kantorem, pochylony nieco nad sporym stosem notat i rachunków. Kiedy usłyszał dzwonek podniósł twarz, czoło jego mniej pogodne było jak dawniej, w oczach malował się lekki niepokój czy zmartwienie. Był widocznie zakłopotany czymś czy zasmucony. Nie powiodło mu się może przedsięwzięcie jakieś, z którego obiecywał sobie wiele, albo chory mu był ktoś z rodziny, z przyjaciół? Z widoczną trudnością oderwał myśl od przedmiotu swego zajęcia i zwrócił na wchodzącą kobietę wzrok mniej jasny, mniej dobry i uprzejmy jak wprzód. Marta spostrzegła to. Kilka dni temu byłaby się cofnęła i wyszła albo przynajmniej zataiła cel swego przybycia; teraz jednak zbliżyła się do kontuaru i zamieniwszy ukłon z księgarzem rzekła:

– Byłeś pan tak dobry, że wspomogłeś mnie poradą i datkiem, przyszedłam więc znów do pana...

– Czymże pani służyć mogę?

Przemawiał grzecznie, ale zimniej jak wprzódy. Roztargnione jego oczy zwracały się co chwilę ku leżącym na stole papierom.

– Utraciłam zajęcie w szwalni, w której zarabiałam czterdzieści groszy dziennie. Czy nie wiesz pan o jakim miejscu stosownym dla mnie, o jakimkolwiek...

Księgarz spuścił oczy i stał chwilę w milczeniu. Do uprzedniego zakłopotania jego dołączyło się teraz trochę zmieszania, a nawet zniecierpliwienia.

– A! – rzekł po chwili, czyniąc obu rękami gest oznaczający pożałowanie – trudno, pani! trzeba coś umieć, trzeba koniecznie coś umieć...

Nie dokończył swej myśli i umilkł. Marta ścisnęła w obu dłoniach kołnierzyk chustki, którą miała na głowie.

– A więc – rzekła po chwili – cóż ja uczynię?

Powiedziała to w taki sposób, że księgarz podniósł wzrok i popatrzył na nią uważnie. Głos jej posiadał dźwięki krótkie i nieco ostre, w zapadłych oczach palił się ogień, ale nie boleści jak dawniej, nie milczącego, przejmującego błagania, lecz jakby tłumionego głuchego gniewu. Patrząc na nią i słuchając jej głosu można by rzec, że do człowieka tego, z którym rozmawiała, czuła jakąś urazę, że czyniła go w duchu odpowiedzialnym po części za to, czego doświadczała. Księgarz chwilę jeszcze pomyślał.

– Smutno mi – rzekł – bardzo smutno widzieć w takim położeniu żonę człowieka, którego znałem i uważałem. Zdaje mi się, że będę mógł jeszcze coś dla pani uczynić... chociaż będzie to tylko nowa próba, znajomi moi, państwo Rzętkowscy, potrzebują teraz właśnie kogoś... kogoś do... pokojowej usługi... jeżelibyś pani miejsca takiego życzyła sobie.

– Proszę o nie pana – bez chwili namysłu rzekła Marta.

– W takim razie napiszę kilka słów do państwa Rzętkowskich. Jeżeli pani będziesz życzyła sobie, udasz się do nich z tą kartką...

– Udam się z pewnością – wymówiła kobieta.

Księgarz napisał pośpiesznie kilkanaście słów na kartce papieru i wręczył ją oczekującej kobiecie. Śpieszył się, niespokojny był i ciągle jakby zmartwiony. Natychmiast po oddaniu listu uklonił się...

Uklon ten był wyraźnie pożegnalnym, znaczył tyle, co „nie mam czasu i nic więcej uczynić nie mogę!” Marta wyszła z księgarni. List, który trzymała w ręku, nie był zamkniętym. Rozwinęła złożoną we dwoje ćwiartkę papieru i obróciła ją kilka razy w ręku. Zdawało się, że pomiędzy cienkimi kartkami szukała czegoś. W istocie, przebiegła przez głowę jej myśl, że jak onegdaj w zeszycie z jej rękopismem, tak teraz w ćwiartce papieru księgarz umieścił może dla niej datek jakiś. Datku jednak nie było. Marta pomyślała:

„Szkoda, że nic nie dał”.

Księgarz był dobrym człowiekiem i miał bardzo litościwą rękę. Ale litościwe ręce tym są niedogodnymi dla tych, którzy ich potrzebują, że nie zawsze w jednostajnym bywają usposobieniu. Najlepszy nawet człowiek nie może być w każdej chwili swego życia jednostajnie skłonny do spełniania dobrych uczynków. Dobre uczynki są rodzajem zbytku dla ducha, którego chlebem codziennym jest obowiązek. Litościwa ręka w chwili pilnego spełniania obowiązku może być bardzo nieusposobioną do wykonywania litościwych czynów.

Jakaż zmiana! kilka miesięcy temu Marta jęknęła z bólu, ze wstydu otrzy-
mawszy jałmużnę, teraz żałowała, że jej nie otrzymała!

Spojrzała na adres trzymanej w ręku kartki i skręciła na Świętokrzyską
ulicę. W kilka minut potem znalazła się w kuchni należącej do obszernego i
porządnego mieszkania. Znalazła tam kucharkę, której wręczyła kartkę od
księgarza otrzymaną. Kucharka udała się w głąb mieszkania. Marta usiadła
na drewnianej ławce. Siedziała tam dobre dziesięć minut. Państwo Rzętkow-
scy namyślali się znać czy naradzali. Po dziesięciu minutach weszła do
kuchni niemłoda kobieta z przyjemną powierzchownością, w ubraniu ozna-
czającym dostatek. Trzymała w ręku kartkę księgarza. Zbliżyła się do Marty,
która na widok jej powstała i kilka sekund patrzyła na nią uważnie.

– Przepraszam panią – rzekła z trochę zmieszania w głosie – przed kilku
dniami potrzebowaliśmy w istocie pokojowej, ale teraz już nie potrzebujemy...
bardzo żałuję... przepraszam.

Rzekłszy to niemłoda pani ukloniła się stojącej przed nią kobiecie daleko
grzeczniej, niż się to czyni zwykle względem kandydatki na pokojową, i opu-
ściła kuchnię.

W pokoju, do którego weszła, siedział z fajką przy ustach szpakowaty męż-
czyzna i dwie młode panienki haftowały przy oknie.

– Cóż? – zapytał niemłody mężczyzna – nie przyjęłaś jej?

– Naturalnie, że nie przyjąłem... Wdowa po urzędniku... wymagałaby za-
pewne dla siebie szczególnych jakichś względów... taka szczupła, delikatna...
gdzieby jej tam pokoje wymiatać albo godzinami całymi stać nad żelazkiem...
pewnie nawet i nie umie pracować ani prasować. Mielibyśmy z nią kłopot tylko i
nic więcej.

– To prawda – rzekł mąż niemłodej pani – a jednak szkoda, żeś ją tak z ni-
czym odprawiła. Musi być bardzo biedna, skoro, tak delikatna, jak mówisz, i
wdowa po urzędniku, chce służyć za pokojową. Należałoby może spróbo-
wać...

– Ależ, mój Ignacy, pan Laurenty pisze, że ona ma dziecko! Żeby już nie co
innego, możemyż przyjmować sługę z dzieckiem?

– To prawda, to prawda! z dzieckiem niesposób, koszt wielki i kłopot... Bóg
wie, jakie jeszcze dziecko... Tylko, że to Laurenty nam ją rekomendował¹⁶⁸.
Obawiam się, aby się nie obraził na nas, żeśmy ją tak z niczym odprawili,
aby nie wziął nas za ludzi bez serca...

– No! to dać jej tam trzeba cokolwiek! Wolę już dać jej raz, choćby rubla,
jak nabawić się ciągłego kłopotu... subiekcji¹⁶⁹... i jeszcze przyjmować do
domu cudze dziecko...

Marta była już na wschodach, gdy usłyszała za sobą szybkie kroki i dwa
razy powtórzony wykrzyk:

– Pani! proszę pani!

Obejrzała się i zobaczyła ładną, młodą panienkę, która otulając się cie-
płym kaftanikiem biegła za nią.

– Proszę pani – zaczęła młoda panienka zatrzymując się przed wdową. –
Mama moja kazała mi panią bardzo przeprosić, że fatygowałaś się do nas
nadaremnie... dziś tak zimno, a pani fatygowała się idąc do nas... mama ka-
zała bardzo przeprosić...

---

¹⁶⁸ Rekomendować – polecać.

¹⁶⁹ Subiekcja – kłopot, fatyga.

Mówiła to prędko i ze zmieszaniem; przy ostatnich wyrazach nieśmiałym trochę gestem wyciągnęła rękę z rublową asygnatą. Marta wahała się sekundę, ale tylko sekundę, po czym wzięła z ręki ładnej panny szeleszczący papierek, rzekła: „Dziękuję!” i odeszła. W drodze do domu kupiła wiązkę drzewa, trochę czarnego chleba, grubej mąki i mleka. Chleb przeznaczała dla siebie, mleko i mąkę dla dziecka.

Tego dnia nie wyszła już na miasto. Zgotowała strawę z mleka i mąki złożoną, nalala ją na glinianą miskę i posadziła przed nią Jancię.

Ale dziewczynka jadła niewiele. Milcząca była i wyjątkowo poważna. Mała główka ciążyła jej znać dolegliwie, bo podpierała ją ciągle chudą rączką, potem usiadła na ziemi przy matce, położyła się na jej kolanach i usnęła snem ciężkim, długim.

Nazajutrz Marta przelekła się spojrzawszy przy świetle poranku na twarz swego dziecka. Jancia bledszą jeszcze była jak wczoraj, z zapadłych i podkrążonych jej oczów przemawiała cicha, lecz przejmująca skarga. Młoda kobieta odwróciła się ku oknu i kurczowo załamała dłonie.

„Jeżeli nie dam jej lepszych wygod – myślała – zachoruje... Lepszych wygod, co za szalona myśl! za dni dwa, trzy nie będę miała za co izby ogrzać i cieplej stawy dla niej zgotować!”

– A! – rzekła do siebie po chwili – nie ma co czynić! trzeba iść i przeprosić Szwejcowa! Poszła na ulicę Freta. Otwierając drzwi posępnej pracowni zdziwiła się nad sobą więcej jeszcze niż wtedy, gdy wchodziła do księgarni. Czuła się wprawdzie upokorzona nieco, ale uczucie to było niczym w porównaniu z panującą w niej żądzą zostania na powrót przyjętą w to miejsce, które przed dwoma dniami opuściła dobrowolnie.

Szwejcowa nie okazała na widok jej najmniejszego zdziwienia. Po obwysłych wargach poważnej matrony przemknął tylko szybki uśmiech i oczy jej błysnęły ostro zza okularów. Robotnice popodnosiły głowy i patrzyły na przybyłą, jedne z ciekawością, inne z ironią i złośliwym zadowoleniem. Pod spojrzeniami dwudziestu przeszło par oczów Marta uczuła gorący płomień na policzkach i czole.

Była to męczarnia straszna, ale trwała zaledwie sekundę. Naczelniczka zakładu i jej córka przestały krajać płótno. Oczekiwały znać od dawnej swej robotnicy pierwszego słowa.

– Pani! – zwracając się do Szwejcowej rzekła Marta – dwa dni temu byłam porywczą, nieuważną... obraziłam się tym, co mi pani mówiłaś, i odpowiedziałam niegrzecznością. Przepraszam panią. Jeżeli można... chciałabym znowu pracować u pani.

Jak wprzódę zdziwienia, tak teraz triumfu nie znać było na twarzy Szwejcowej. Owszem, uśmiechnęła się ona słodko i skinęła głową uprzejmie.

– O, moja pani Świcka! – zaczęła słodkim, miodowym głosem – ja się nie gniewam, wcale nie gniewam... i cóż tam, dobry Boże, tak bardzo ważnego usłyszeć jakąś niegrzeczność... znieść przykre słowo. Wszak Odkupiciel nasz rozkazał, abyśmy rano i wieczór powtarzali: „i odpuść nam nasze winy, jako i my odpuszczamy!” Byłabym nieposłuszną słowu bożemu, jeślibym gniewała się na panią Świcką... ale przyjąć pani Świckiej do zakładu mego nie mogę, bardzo żałuję, ale doprawdy już nie mogę, bo na miejscu pani Świckiej mam od wczoraj inną robotnicę...

Przy ostatnim wyrazie wskazała nożycami młodą kobietę, która siedziała na dawnym miejscu Marty.

– Zakład nasz posiada, chwała Bogu, jak najlepszą reputację... nie używamy przy tym maszyn, które tak okropnie niszczą siły i nadwerężają zdrowie osób pracujących. Toteż robotnice cisną się do nas, cisną. Prawdziwy natłok. Nie ma dnia, w którym by dwie lub trzy osoby nie zgłaszały się z prośbą o robotę. Nie brakuje, chwała Bogu, robotnic, nie brakuje, nadto zaś ich nabierać nie możemy, bo ja i moja córka, nie życzymy sobie obarczać się pracą zbyt ciężką. Teraz więc, kiedy jest komplet robotnic, więcej nawet niż komplet, dla pani Świckiej miejsca...

– A może, mamo, znalazłaby się jeszcze robota i dla pani Świckiej – szepnęła nieładna panna pochylając się ku matce.

Od kilku chwil przypatrywała się ona Marcie z uwagą i ciekawością. W małych, zezowatych trochę jej oczach zjawilo się coś na kształt politowania. Ale Szwejcowa wzruszyła ramionami.

– Nie – rzekła – nie ma roboty, nie ma! Nie możemy przecież dlatego, aby przyjąć panią Świcką, która dobrowolnie nas opuściła, odprawić wczoraj przyjętą pannę Zofię?

Usłyszawszy ostatnie wyrazy kobieta siedząca na dawnym miejscu Marty podniosła głowę znad roboty i spojrzała na naczelniczkę zakładu prawie z przestraszeniem.

– Pani mnie już nie przyjmie? – zapytała Marta – nie mogę mieć żadnej nadziei?

– Żadnej, kochana pani Świcka, żadnej! Bardzo żałuję, ale miejsce już zajęte... nie mogę.

Marta ledwie dostrzegalnym ruchem skinęła głową i wyszła z pracowni. Otwierając drzwi usłyszała za sobą szmer złożony z cichych bardzo szeptów, a jeszcze cichszych chichotów. Zrozumiała, że jest przedmiotem szyderstwa lub jałowego politowania dwudziestu przeszło osób, i uczuła znowu płomień w piersi i na czole. Znalazłszy się jednak na ulicy opanowaną została zaraz jedyną, wyłączną myślą:

„Nie mogę przecież wrócić tak z pustymi rękami! Muszę dziś koniecznie izbę ciepłej ogrzać, a jutro urządzić dla dziecka mięsna jakąś potrawę... inaczej zachoruje...”

Przez chwilę szła tak, jakby nie wiedziała dobrze, dokąd idzie; skręcała na lewo i na prawo, zatrzymywała się wśród chodnika; ze spuszczoną głową myślała. Potem pewniej już i w prostym kierunku zaczęła iść ulicą Długą. Idąc, dłuższe i ważniejsze spojrzenia zatrzymywała na wystawach sklepowych. Przed jedną z nich stanęła. Był to sklep jubilerski, niezbyt obszerny i niezbyt wytworny. Takiego znać szukała młoda kobieta, bo po chwilowym namyśle otworzyła drzwi szklane, parą wschodkami nad poziom wyniesione. Zewnętrzność sklepu omyliła ją. Nie był on tak skromny, jak wyglądał. Owszem, w dość obszernym pokoju znajdowała się znaczna ilość wyrobów ze złota i drogich kamieni. Tylko że istotna zamożność wskutek nieumiejętności wykazywania jej albo i umyślnej intencji nie występowała na pokaz przechodniom. Że zewnętrzna prostota sklepu pochodziła z umyślnej intencji jego właściciela, można było na pewno prawie przypuszczać widząc, jak w otoczeniu pomocników swych i zapewne uczniów pracował on własnoręcznie. Był to człowiek przysadzisty, rumiany, szpakowaty, dobrodusznym uśmiechem i

wielkim sprytem w małych burych oczach. Na widok wchodzącej kobiety powstał i z grzecznością zapytał, czego żąda.

– Przepraszam pana, jeżeli źle trafiłam – rzekła Marta – sądziłam, że nabędziesz pan może u mnie pewien złoty przedmiot...

– Dlaczegożby nie, pani dobrodziejko, dlaczegożby nie? – odpowiedział jubiler ze sprytnymi błyszczącymi oczami – jakiż to jest przedmiot?

Przez chwilę nie było odpowiedzi. Marta stała na środku sklepu z oczami nieruchomie utkwionymi w ziemię. Rysy jej, powleczone bladością marmuru, sztywne były i wyprężone. Można by rzec, iż skończyła rozmowę z własnym wnętrzem swym rozpoczętą i że zdobywała się właśnie na ostatnie słowo rozmowy tej, mające wyrażać jakieś z ciężkim trudem wywalczone postanowienie.

– Jakiż to jest przedmiot? – zapytał powtórnie jubiler i niecierpliwe trochę spojrzenie rzucił na pierwszą swą robotę.

– Obrączka ślubna – odpowiedziała kobieta.

– Obrączka ślubna! – powtórzył przeciągle jubiler.

– Obrączka ślubna – podnosząc głowy szepnęli z cicha pomocnicy jubilera.

– Obrączka ślubna – wymówiła raz jeszcze Marta, wysunęła spod grubej chusty rękę zziębniętą i z cienkiego palca ściągnęła złoty pierścień. Zarazem zachwiała się na nogach i jak osoba bliska omdlenia bezwiednym ruchem szukała czegoś, na czym by wesprzeć się mogła.

– Niech pani siada, niech pani dobrodziejka siada – zawołał jubiler, z którego ust zsunął się bez śladu dobrodusznego uśmiechu. Jeden z pomocników jubilera podsunął w stronę kobiety taboret. Ale Marta nie usiadła. Przebyła ona jedną z najcięższych, najcięższą może chwilę ze wszystkich, którymi znać się mozolny jej pochód po drogach ubóstwa. Gdy ściągała z palca złotą obrączkę, wydało się jej, że raz jeszcze i ostatecznie rozstaje się z jedynym człowiekiem, którego kochała na ziemi, ze szczęśliwą, niezapomnianą przeszłością. Serce jej ścisnęło się kurczowo, w głowie zaszumiało. Ale chwilę tę już przebyła. Siłą woli pochwyciła umykającą jej przytomność umysłu, wytrzeźwiała całkiem i podała jubilerowi obrączkę.

– Czy to konieczne? mój Boże, czy to konieczne? – zapytał jubiler tonem politowania.

– Konieczne – krótko i sucho odpowiedziała kobieta.

– Al! jeśli pani życzysz sobie tego, lepiej już, że zbędziesz przedmiot ten mnie niż komu innemu. Otrzymasz pani przynajmniej całą jego wartość.

Mówiąc to stał już za stołem pokrytym oszklonymi pudłami złotniczych wyrobów i rzucał obrączkę na niewielkie mosiężne szale. Dwa metale spotykając się ze sobą wydały dźwięk czysty i przeciągły.

– Dobre złoto – szepnęła jubiler.

Marta odwróciła twarz od kołyszących się szalek. Wzrok jej przylgnął teraz do widoku, na który dotąd nie zwracała uwagi. Był to widok bardzo prosty. Z dwóch stron podłużnego stołu siedziało pięciu młodych mężczyzn, od lat piętnastu do dwudziestu pięciu, z delikatnymi narzędziami w ręku. Jedni z nich szlifowali i polerowali drogie kamienie różnej wielkości; inni topili złoto przy małych płomykach liżących brzegi żelaznych trójnóżków; jeden rysował wzory łańcuszków, bransolet, brosz, kolców, kopert do zegarków i tym podobnych kunsztownych wyrobów. Marta wlepiła wzrok w każdą z kolei parę rąk poruszających się przy podłużnym stole. Oczy jej, zagasłe przed chwilą,

zaczęły płonąć silnym ogniem. Odmalowała się w nich gorączkowa ciekawość, chciwa nieledwie żądza. Przez parę minut takiego patrzenia dostrzegła więcej szczegółów jubilerskiej sztuki, pojęła lepiej rodzaj jej i naturę, niżby kto inny w innych okolicznościach zostający dostrzec i pojąć mógł w przeciągu długich godzin.

– Proszę pani dobrodziejki – ozwał się zza stołu jubiler – obrączka pani dobrodziejki warta jest rubli srebrem trzy i pół.

Na głos ten Marta odwróciła twarz od robotników i szybko przystąpiła do stołu, za którym stał jubiler.

– Panie! – rzekła – wszakże panowie ci są pańskimi pomocnikami?

– Tak, pani – zdziwiony trochę niespodzianym pytaniem odpowiedział jubiler.

– I pańskimi uczniami zapewne...

– Tak, pani, po części i uczniami. Marta błyszczący wzrok zatapiała głęboko w twarzy stojącego przed nią człowieka.

– Czy nie możesz pan przyjąć mnie za uczennicę swą i pomocnicę?

Małe oczy jubilera rozszerzyły się szeroko.

– Pania! pania! – wyjąkał – jakże to... dlaczego to... ależ to...

– Tak, mnie – powtórzyła kobieta pewnym głosem. – Jestem bez żadnego sposobu do życia... widzę, że robota jubilerska nie ma w sobie nic, co by przechodziło me siły, owszem, zdaje mi się, że spełniałabym ją dobrze, ponieważ trzeba tu dobrego smaku, a ja kiedyś miałam możliwość wyrobić go w sobie... Wprawdzie, musiałbyś pan mię uczyć z początku, ale nie trwałoby to długo... ręczę panu, że pracowałabym usilnie i pojętnie... przyjąłabym zresztą zapłatę najmniejszą, choćby jakąkolwiek... jakąkolwiek...

Jubiler ochłonał ze zdziwienia. Zrozumiał już, o co szło kobiecie, która przyniosła mu do sprzedania obrączkę ślubną. Niskie jego czoło zmarszczyło się jednak dość wyraźnie, bystre oczy migotały zmieszaniem.

– Widzi pani dobrodziejka – zaczął – ja właściwie uczniów w sklepie moim nie miewam; ci panowie są już usposobieni, wyuczeni...

Marta spojrzała w stronę stołu, przy którym siedzieli robotnicy. Jeden z nich, ten, który rysował, wstał właśnie i wyszedł do sąsiedniego pokoju.

– Umieć rysować – rzekła Marta – to jest – poprawiła się szybko – umieć rysować o tyle, aby móc wykonywać dla jubilerskich wyrobów odpowiednie wzory.

Wymawiając te słowa z rodzajem gorączkowego pośpiechu, postąpiła ku podłużnemu stolowi i usiadła na miejscu tylko co przez jubilerskiego rysownika opuszczonym. Młodzi ludzie przy stole pracujący usunęli się nieco z krzesłami, przerwali swą robotę i patrzyli na zasiadającą wśród nich kobietę ze zdziwieniem połączonym z ironią. Bez ironii, ale z wielkim także zdziwieniem patrzył na nią jubiler. Ona nie zważała na nic, nie widziała. Pochwyciła ołówek i na ćwiartce białego papieru, którą przed sobą znalazła, rysować zaczęła. Cisza zupełna panowała w sklepie. Na pochyloną twarz kobiety występował rumieniec, pierś jej oddychała powoli i głęboko, ręka pewnym ruchem, bez najmniejszego drżenia, rzucała na papier lekkie, krótkie lub powłóczyste rysy.

Rysownik, który przed chwilą wyszedł był do sąsiedniego pokoju, wracał do sklepu, ale ujrawszy miejsce swe zajęte, zatrzymał się w progu. Był to dwudziestotrzyletni może mężczyzna, starannie ubrany, z ufrizowanymi wło-

sami i wymuskany wążkiem. Zapaścił ręce w kieszenie, oparł się niedbale o róg ściany i z uśmiechem na ustach zamieniał wzrokiem z towarzyszami żartobliwe znaki porozumienia.

– Ależ, pani dobrodziejko... – ozwał się zniecierpliwiony trochę jubiler.

– Zaraz, zaraz! – odpowiedziała Marta nie odrywając oczu od swej roboty.

Po chwili wstała i podała jubilerowi kartę, na której rysowała.

– Oto jest wzór na bransoletę – rzekła.

Jubiler wlepił oczy w rysunek. Wzór wykonany był bardzo pięknie. Składał się z wieńca szerokich, kształtnych liści, spiętych kłamrą okrągłą, gładką, dwoma tylko krętymi łodygami oplecioną.

Bransoleta według wzoru tego wykonana łączyłaby w sobie dwie główne zalety podobnego rodzaju wyrobów: prostotę i wykwinność.

– Ładnie! nie ma co powiedzieć! bardzo ładnie! – mówił jubiler przechylając głowę na obie strony i z miną zadowolonego znawcy przyglądał się rysunkowi.

– Ładnie, bardzo ładnie! – powtórzył, ale tym razem trochę zmieszany. – Rysunki pani mogłyby mi być bardzo użytecznymi, ale... ale...

Umilkł i biedząc się widocznie nad stosownym wypowiedzeniem swej myśli, potarł dłonią gęstą swą, szpakowatą czuprynę.

Młody człowiek stojący we drzwiach uśmiechał się ciągle.

– O mój Boże! – wymówił wzruszając ramionami – jeżeli pan wstrzymujesz się z przyjęciem tej pani na rysowni... jakże tu powiedzieć... no, na rysowni-cę...

Siedzący przy stole piętnastoletni chłopak parsknął śmiechem. Młody człowiek z ufryzowanymi włosami mówił dalej:

– Jeżeli tedy wstrzymujesz się pan od spełnienia żądania tej pani przez wzgląd na mnie, nie rób sobie, proszę, żadnej subiekcji. Wiesz pan przecie, że i bez tego nie będę już pracował u pana dłużej nad parę tygodni, mam pewność bowiem, że w tym czasie otrzymam posadę w biurze budowniczego miasta Warszawy...

Mówił to z trochę ironii i z zupełną niedbałością. Znać w nim było człowieka, dla którego sklep jubilera był tylko stacją na drodze ku miejscom wyższym i zyskowniejszym.

– Tak, tak – rzekł jubiler – wiem o tym, że pan opuścisz mnie wkrótce... ależ nie mogę przecie...

– Ile pan płacisz temu panu? – wpadła mu w mowę Marta.

Jubiler wymienił cyfrę zapłaty, jaką codziennie udzielał ufryzowanemu młodzieńcowi.

– Poprzestaną na połowie zapłaty tej – rzekła kobieta.

Tym razem jubiler obydwoma już dłońmi potarł czuprynę.

– Aj! aj! – zawołał przechodząc od jednego stołu do drugiego – toż mi pani dopiero klina wbijasz w głowę.

Spojrzał mimochodem na wyrysowany przez Martę wzór bransolety.

– Ładnie! Nie ma co mówić! Bardzo ładnie!

– Aj! aj! – powtórzył, a sprytnie oczy jego biegały niespokojnie po sklepie. Widocznie walczył z sobą, czyli walczyły w nim chęci posiadania dobrej i bardzo taniej pracownicy z obawą wprowadzenia do zakładu niebywałej dotąd nowości.

Stanął na środku sklepu i patrząc na swych pomocników wymówił pytającym tonem:

– Ha? Co?

Prawdopodobnie lakoniczne¹⁷⁰ pytania te zadawał samemu sobie, ale niby z widomą odpowiedzią spotkał się oko w oko z czterema twarzami siedzących przy stole robotników. Na twarzach tych malowało się trochę zdziwienia, ale daleko więcej szyderstwa. Co zaś do młodzieńca z ufryzowanymi włosami, ten zaśmiał się prawie głośno i jakby w intencji wyśmiania się do woli cofnął się z poskokiem do sąsiedniego pokoju.

Czego ludzie ci uśmiechali się i śmiali?

Trudno by na to odpowiedzieć, a raczej długo by o tym mówić. Jubiler wszakże w uśmieszkach tych znalazł znaczące potwierdzenie obaw swych i wstrętów. Obu rękami uczynił gest wyrazisty i patrząc na Martę, zawołał:

– Ależ, pani dobrodziejko! Pani dobrodziejka jesteś kobieta!

Wykrzyk ten był w zupełności dobrodusznym. Zadzźwięczał w nim nawet żal przemysłowca, który dla względów nie obchodzących go bezpośrednio tracił dobry interes.

Marta uśmiechnęła się.

– Jestem kobietą – rzekła – tak, to prawda. I cóż stąd? Umiem rysować wzory...

– No, tak! Tak! – trąc czuprynę i siadając pomiędzy pomocnikami swymi zawołał jubiler – ale widzisz pani, byłaby to rzecz nowa, całkiem nowa... Ja, przyznam się, nie bardzo lubię wszelkich nowości!... Jak pani widzisz, pracują tu u mnie młodzi ludzie... świat jest złośliwy... rozumiesz pani?

– Rozumiem – przerwała Marta – i dziękuję panu za objaśnienia, które nie są dla mnie żadną nowością. Czy nabywasz pan moją obrączkę?

– Nabywam, pani dobrodziejko, nabywam... Zerwał się z krzesła, pobiegł do innego stołu, wysunął szufladkę i stał nad nią przez chwilę trochę zamyślony.

– Oto są pieniądze – rzekł podając kobiecie dwie asygnaty.

Marta skinęła głową i zmierzała ku drzwiom. Od progu już zwróciła się twarzą ku jubilerowi.

– Mówiłeś mi pan, że obrączka moja warta rubli trzy i pół, a dałeś mi cztery. Otrzymałam tedy pół rubla nadto.

– Ależ, pani dobrodziejko – wyjąkał jubiler – myślałem... sądziłem... chciałem... pani dobrodziejka wyrysowałaś mi wzór...

– Rozumiem – przerwała Marta – i dziękuję panu!

Któryż to już raz od czasu, gdy od drzwi do drzwi ludzkich ciągać poczęła biedę swą i gwałtowne potrzeby, w zamian żądanej pracy otrzymała jałmużnę?

Marta opuściwszy sklep jubilera nie płakała, nie przyśpieszała i nie zwalniała kroku.

Bez łzy, bez uśmiechu i bez westchnienia szła prosto ku swemu mieszkaniu krokiem równym, wciąż jednostajnym.

Przed godziną myślała, że po otrzymaniu pieniędzy za sprzedaną obrączkę kupi dziś jeszcze drzewa dla lepszego ogrzania na noc izby, wiktuałów dla sporządzenia dziecku posilnej potrawy. Nie spełniła jednak tych zamiarów

---

¹⁷⁰ Lakoniczny – zwięzły, tu użyte z odcieniem ironii.

swoich, nie poszła do sklepiku z wiktuałami, można by rzec, że albo zapomniała o wszystkim na świecie, albo nie miała siły zejść dalej lub odwagi pójść gdzie indziej, jak tylko do tej wysoko wzniesionej, nagiej i zimnej nory, która była jej mieszkaniem. Do dnia tego, ile razy wracała do domu, biegła zawsze spieszenie po wschodach; teraz wstępowała na nie powoli, parę razy potknęła się o stromy stopień nie widząc go wśród zapadającego zmroku lub nie widząc nic przed sobą. Niema i zimna jak grób weszła do izby, przelotne tylko spojrzenie rzuciła na skurczoną przed kominem dziewczynkę, nie przemówiła do niej, zdjęła z głowy chustkę i przystąpiła do leżącego na ziemi posłania. Oczy jej szklanno patrzyły w przestrzeń.

– Wyrzutek społeczeństwa! – szepnęła, osunęła się na ziemię i legła nieruchoma, z twarzą ukrytą w poduszkę, z rękami splecionymi nad głową.

Jancia przypelzła raczej, niż przyszła ku miejscu, na którym spoczęła milcząca jej matka, usiadła u nóg posłania, chudymi, zziębniętymi ramionami otoczyła swe podniesione kolana i oparła na nich ciężącą widocznie małą główkę.

Milczenie głębokie zalegało izbę, tylko za oknem, nisko, na szerokiej przestrzeni szumiało i gwarzyło wielkie miasto, głuche, falujące odgłosy swych gwarów posyłając w to miejsce, w którym opuszczone, zda się, przez Boga i ludzi kamieniały w objęciach niedoli i zwolna wyziewały ducha – kobieta i dziecko.

Marta leżała na twardej pościeli w nieruchomości kamiennej, bez żadnej myśli w głowie, bez żadnego innego uczucia, jak śmiertelne z mordowanie. Praca, umiejętnie podejmowana i sprawiedliwie wynagradzana, jest najdzielniejszym, jedynie może dzielnym, higienicznym środkiem przeciw chorobom ciała i ducha. Ale nic tak szybko i do dna nie wyczerpuje sił fizycznych i moralnych, jak rzucanie się na różne drogi pracy, gorączkowe szukanie jej i rozpaczne nieznanowanie.

Marta nie widziała już teraz przed sobą żadnej drogi. Była wprawdzie jedna, zawsze dla niej otwarta, ale ta zaprowadziłaby ją tam, do owego mieszkania przy Królewskiej ulicy i kazałaby jej, kobiecie owej ze zwiędłym czołem i rozwianymi włosami powiedzieć: „Wracam! mówiłaś prawdę! nie jestem człowiekiem, jestem rzeczą!” Ale w piersi młodej kobiety były instynkty, uczucia, wspomnienia, które ją od drogi tej odwracały, które ją dla niej uniemożliwiały. Nie myślała też o niej, tak jak nie myślała w tej chwili o niczym. Nagle usłyszała jakby przez sen, chrapliwy, zanoszący się kaszel. Odgłos ten wstrząsnął ją dreszczem i w jednym oka mgnienu wyrwał z kamiennej nieruchomości. Zerwała się na posłaniu i usiadła wyprostowana:

– Czy to ty kaszlałaś, Janciu?

– Ja, mamol

Głos matki był drżący i zdławiony, dziecka – cichy i chrapliwy.

Porwała dziecko na ręce i posadziła je na swych kolanach. Dłonią dotknęła czoła, które gorzało, przyłożyła rękę do piersi, w której dziecięce serduszko uderzało mocą spazmatyczną, rozrywającą.

– O mój Boże! – jęknęła kobieta – tylko nie to! Wszystko już, wszystko, tylko nie to!

W głębokim zmroku nie mogła wyraźnie dojrzeć twarzy córki. Zapaliła małą lampkę i czteroletnią dziewczynkę jak drobne niemowlę unosząc w ramionach, wystawiła głowę jej na światło. Na policzkach dziecięcia leżały

czerwone piętna gorączki, rozszerzone źrenice patrzyły z głęboką, choć niema skargą. Zakaszłała po raz drugi i w zniemożeniu pochyliła ciężką główkę na ramię matki.

O północy z wysokich wschodów kamienicy zbiegała kobieta w czarnej chustce na głowie. Zupełna prawie ciemność panowała wkoło niej, a jednak nie chwiała się ona jak przed kilku godzinami, nie potykała się o strome stopnie i nie stawiała śród drogi dla nabrania oddechu. Można by rzec, że miała skrzydła u ramion, i nie byłaby to wcale metafora próżna. Niosły ją w istocie i nad ziemią prawie podnosiły boleść i przestrasz.

W niespełna pół godziny wracała, ale nie sama.

Szedł z nią dość młody jeszcze mężczyzna, w kapeluszu i dostatnim futrze. Weszli do izby i oboje przybliżyli się do leżącego na ziemi posłania. Dziecię z rumianą od gorączki twarzą rzucało się na nim nieprzerywanym kaszlem i niewyraźnymi skargami.

Lekarz obejrzał się, za krzesłem zapewne. Nie ujrzawszy go, przyklęknął na ziemi. Kobieta stała u nóg posłania, niema i nieruchoma, z ponurym ogniem w oczach.

– Jak tu zimno! – rzekł powstając mężczyzna. Kobieta nic nie odpowiedziała.

– Na czymże pisać będę?

Na oknie stała flaszka z atramentem, leżały pióra i arkusz papieru.

Lekarz, zgięty na wpół, zapisał receptę.

– Dziecko ma zapalenie kanału oddechowego, inaczej bronchit. Ogrzej pani izbę i lekarstwo dawaj pilnie.

Powiedział jeszcze słów kilka i podjął z ziemi kapelusz.

Kobieta sięgnęła do kieszeni i w milczeniu podała mu rękę z pieniądzem w dłoni. Lekarz raz jeszcze szybkie spojrzenie rzucił dokoła i nie wyciągnął swej ręki.

– Nie trzeba – rzekł już przy progu – nie trzeba! Dziecko słabe jest i wyniszczone. Choroba będzie długa i lekarstwa zapewne liczne. Jutro przyjdę.

Odszedł. Wdowa upadła na kolana przed niskim posłaniem, przyłgnęła piersią do piersi dziecięcej.

– O moje dziecko! jedyne dziecko moje! – szeptała – przebacz twej matce, przebacz! Nie potrafiłam ogrzać cię i wyżywić, dałam cię na pastwę zimnu i głodowi! Jesteś słaba, wyniszczona... jesteś chora... o dziecko moje...

Zsunęła się bezwiednie z pościeli, czołem uderzyła o ziemię, ręce zatopiła we włosach.

– O, jakam ja nikczemna, niegodziwa, występna!

W godzinę potem przyniesione już z miasta lekarstwo stało obok chorego dziecka, równo ze świtem i otworzeniem się sklepików z wiktuałami obfity ogień palił się na kominie i napelniał izbę orzeźwiającym ciepłem.

Sprawdziły się słowa lekarza. Choroba Janci trwała długo. Lekarz, powtarzający odwiedziny swe co dzień, przyszedł już po raz dziesiąty. Dziecko zagrożone było jeszcze w silnej gorączce; mozolny i chrapliwy oddech jego, podobny do zgrzytu piły, rozlegał się po podłodze.

Marta stała znowu niema i nieruchoma u nóg posłania. Lekarz zwrócił się do niej:

– Nie trać pani nadziei – rzekł łagodnie – dziecko może wyzdrowieć, ale teraz, szczególnie dzisiaj, jutro, trzeba mu starań wyjątkowo pilnych. Dzisiaj jest tu

znowu za chłodno. Temperatura powinna być ogrzana przynajmniej o sześć stopni lub więcej. Lekarstwo zaś, które przepisałem, przynieś pani jak najprędzej i dawaj je dziecku przez noc całą bez przerwy. Jest może trochę za droгим, ale już – jedynym.

Odszedł. Marta stała na środku izby ze skrzyżowanymi na piersi ramionami, ze wzrokiem wbitym w ziemię.

Ogrzać temperaturę izby! Czym? Kupić lekarstwo! Za co?

Nie miała już w kieszeni ani grosza. W pierwszym dniu choroby dziecka posiadała cztery ruble i parę złotych; skarb ten pożarł komin, w którym ogień palił się co dnia, i aptekarska retorta¹⁷¹, do której Marta przybiegała kilka razy na dobę.

Nie targała już teraz włosów swych, nie padała na ziemię i nie uderzała się w piersi z bezdenną pokorą. Była zaledwie cieniem dawnej Marty. Wychudła i zżółkła twarz jej powlekła się wyrazem cierpienia, które, stawszy się normalnym stanem ducha, przeniknawszy sobą najdrobniejsze fibry ciała, wrzało w piersi i w głowie głucho i niemo, ale nieustannie. Zsiniałe wargi kobiety ściśnięte były silnie jak u kogoś, kto nawykł za zwartymi zębami powstrzymać jęki i okrzyki, zagasłe źrenice jej szklannym spojrzeniem obiegały dokoła izbę.

Może było co jeszcze do sprzedania?

Nie, nic nie było prócz poduszki, na której wspierała się głowa chorego dziecka, wełnianego okrycia, pod którym dyszała pierś jego ochrypła, dwóch koszulek i starych sukienek dziecięcych, za które nikt nie da tyle nawet, ile za więź drzewa zapłacić trzeba.

Kobieta bezwładnie opuściła ręce.

– Cóż ja uczynię? – szepnęła – coż uczynić mogę? niech umiera! położę się przy niej i umrę z nią razem!

W tej chwili dziecko rzuciło się na posłaniu i wydało słaby okrzyk. W okrzyku tym zabrzmiał jakby śmiech radości i niewyraźny jęk żalu.

– Ojcze! – zawołało dziecko wyciągając w powietrzu obie ręce chude i rozpalone. – Ojcze! ojczel!...

O boleści! mordercza gorączka przyniosła przed oczy dziecięcia obraz jego ojca, uśmiechnęło się ono do niego, zajęczało przed nim skargą i zawołało o ratunek.

Marta podniosła schyloną przedtem głowę, do oczu jej, przed chwilą suchych i zgasłych, z nagłym gwałtem rzuciły się łzy. Załamała dłonie i przez szklistą osłonę utkwiała wzrok w twarzy dziecięcia.

– Przyzywasz ojca – wyszeptwała ze wzdętej i falującej piersi – on by ci pewno mógł przynieść ratunek! On zapracowałby dla ciebie na ciepło i pożywienie przódki, na lekarstwo teraz...

Stała chwilę i milczała. Nagle rzuciła się ku posłaniu i stanęła nad nim.

– Ach! – zawołała – i ja także nie pozostawię cię bez ratunku! Ojciec pracowałby dla ciebie... Matka – pójdzie żebrać!

Płomienny rumieniec okrył zżółkłe jej policzki, w oczach zapłonął ogień silnego postanowienia.

---

¹⁷¹ Retorta – specjalne naczynie, używane przez chemików do destylacji płynów. Tu w znaczeniu przenośnym: „aptekarska retorta pożarła skarb” – pieniądze zostały wydane na lekarstwa.

Zarzuciła na głowę czarną chustkę i zbiegła na dół do mieszkania stróża. Tam przed ogniem, przy którym gotowała się strawa, siedziała kobieta w wielkim czepcu i grubym obuwiu.

Marta stanęła przed nią zdyszana biegiem.

– Pani! – zawołała – przez litość... przez miłosierdzie...

– Pewno pieniędzy! – fuknęła kobieta – nie mam, nie mam, skąd ja ich tam mieć mogę...

– Nie, nie, nie pieniędzy! pójdę po nie do miasta! posiedź pani tymczasem przy moim chorym dziecku!

Kobieta skrzywiła się, choć nie tak gniewnie jak wprzód.

– Albo to ja mam czas siedzieć przy acani chorym dziecku...

Marta pochyliła się, pochwyciła wielką, grubą, twardą rękę kobiety i przyłożyła ją do ust.

– Przez litość, pani, przez miłosierdzie posiedź przy niej... Ciągłe pić chce... rzuca się i zrywa, nie można dziś zostawić ją samą...

Całowała tę rękę, która niedawno jeszcze zadawała razy ciału jej dziecka,

– No, no, co tam acani robisz! pójdę już, pójdę i posiedzę, tylko nie baw się długo, bo za godzinę dziecko mi przyjdzie ze szkoły i muszę je nakarmić!...

Ciemna postać kobiety mknęła śród zmroku pod sklepioną bramą kamienicy.

– Pójdę... wyciągnę rękę... wyżebrzę... – szeptała do siebie Marta.

Wybiegła na ulicę, stanęła, pomyślała jeszcze chwilę i popędziła w kierunku Świętojerskiej ulicy. Płomieniste skrzydła, z których jednym była boleść, drugim przestrasz, niosły ją znowu z szybkością zadziwiającą. Ślepa, głucha, nie czująca potrażeń przechodniów, nie zważająca na ich sarkania i oglądania się, jak błyskawica przerzynała zachodzące jej drogę tłumy ludności i mknęła chodnikami ku miejscu, w którym była jedna ze spotkanych przez nią rąk litościwych.

Stanęła na koniec przed bramą, do której niegdyś wchodziła z radością, nadzieją, dumą, odetchnęła głęboko, wstąpiła szybko po oświetlonych wschodach i trzęsącą się ręką dotknęła rączki elektrycznego dzwonka. Drzwi otworzyły się, młoda, ustrojona, fertyczna służąca stanęła w progu, zarazem fala światła rzuciła się w oczy i fala gwaru złożonego z głosów ludzkich uderzyła słuch przybywającej kobiety. Przedpokój obficie był oświetlony, za drzwiami prowadzącymi do salonu szemrało, gwarzyło, śmiało się kilkanaście, kilkadziesiąt może głosów ludzkich.

– Czego pani życzy sobie? – zapytała służąca.

– Mam interes do pani Rudzińskiej.

– O! to chyba niech pani jutro przyjdzie. Dziś u moich państwa tygodniowy wieczór, goście tylko co się zebrali, pani moja nie może wyjść z salonu...

Marta cofnęła się na wschody. Służąca drzwi za nią zamknęła. Za drzwiami tymi mieszkała istotnie dobra, szczerze miłosierna kobieta. Litościwa ręka jej nie mogła przecież w tej chwili otworzyć się dla Marty. I było to rzeczą bardzo naturalną. Litościwe ręce posiadają w sobie w ogóle okrutny żywioł niepewności. Najlepszy bowiem człowiek nie może każdej chwili życia swego poświęcić dobrym uczynom. Nie tylko zatrudnienia pilne i troski osobiste, ale bezwonne skądinąd, obowiązkowe, nawet niekiedy towarzyskie zajęcia ku innym celom i czynnościom zwracają litościwą rękę, nie pozwalając, aby dla biedy ludzkiej była bezzawodną opoką.

Marta szła teraz, biegła raczej ku Krakowskiemu Przedmieściu. Miała zapewne na myśli dobroczytnego księgarza. Zaledwie przecież stanęła przed drzwiami księgarni i spojrzawszy przez szyby, cofnęła się na chodnik. Zobaczyła w księgarni kilka osób parę pań wystrojonych, dwóch mężczyzn z wesołymi twarzami, którzy wybierali i kupowali książki.

*

Było to pomiędzy godziną wieczorną siódmą i ósmą, a więc w porze, w której wewnątrz i zewnątrz wielkie miasto wre najzawrotniejszym ruchem, jaśnieje najbogatszym strojem, do nieskończoności prawie mnoży w sobie zjawiska cywilizacji, które obejmują w posiadanie swe wnętrza gmachów i szlaki ulic, szerokie przestrzenie zalewają rześkim światłem, muzyką, tłumami, gwarem. Życie wieczorne to połowa życia, większa może dla ludności grodu, na którego niebie przez długie miesiące słońce kilka zaledwie godzin jaśnieje codziennie.

Krakowskie Przedmieście wrzało ruchem, kipiało życiem i pośpiechem, któremu sprzyjała pogoda wieczorna. Drobnym śnieżkiem marcowym spadł na zmarzniętą jeszcze ziemię i oczyścił niebo z białawych obłoków. Teraz namiot niebieski roztaczał się nad miastem, głęboki, ciemny, gwiazdzisty.

Nieustanny turkot kół, niby grzmot nieskończony, biegł środkiem szerokiej ulicy. Na chodnikach falowało tysiące głów ludzkich. Widno tam było tak prawie jak w dzień, bo prócz rozsianych gazowych latarni mnogie okna magazynów rzucały na szeroką przestrzeń powódnie światła.

Na chodnikach głównych ulic Warszawy nigdy nie bywa tak tłumnio, jak w tej właśnie porze. Jest to bowiem pora i pracowitych, i próżniaków. Pracownicy spieszą ku spoczynkowi lub rozrywce, próżniacy lubują się właściwymi sobie żywiołami; wrzawa, w którą wsłuchują się bezmyślnie, rozmaitością widoków na które się gapią, blaskiem pieścącym zmysł ich wzroku, a może i tajemniczym półcieniem wieczoru. W biegnącym tym, śpieszącym, gwarzącym tłumie znajduje się zapewne wiele dusz litościwych, ale dusze te czym innym teraz niż litowaniem są zajęte. Pochwylił je wir świata, dzień kończący się wezwał do pośpiechu; zabawy, interesa, uczucia w tej porze porwały wyobraźnię, zajęły myśli, dały cel pośpiesznym krokom. Oprócz tego przy świetle sztucznym mniej wyraźnie niż przy dziennym występują bruzdy na twarzy cierpiącego, w zagasłych źrenicach przeglądają się promienie lamp naśladując blaski zdrowia i życia, turkot i wrzawa głuszą głosy zmęczonych piersi. Litościwe zaś dusze i ręce zatrzymują się tam nade wszystko i najdłużej, gdzie szkielet nędzy najgłośniej dzwoni nagimi kośćmi, najstraszniej spogląda trupimi oczami.

Od kwadransa już Marta była na Krakowskim Przedmieściu.

Od kwadransa? Od roku, od wieku, od początku czasów!

Nie biegła już teraz, ale szła powoli, sztywna, niema, z nieruchomą twarzą i oczami szklannym wejrzeniem, sunącymi po twarzach przechodniów.

Płomieniste skrzydła, które godzinę temu miała u ramion, opadły, czuła się ogarniętą znowu śmiertelnym z mordowaniem. Szła jednak po smugach światłości; w półmroku przed nią, nad nią, obok niej, pomiędzy gwiazdami nieba i twarzami ludzkimi na ziemi unosiła się i z milczącą skargą patrzyła na nią twarz jej dziecka. Szła, bo na widok ludzi w głowie jej po raz pierwszy

wyraźnie ozwała się myśl obwiniająca. Żal do ludzi zawrzał w jej piersi wszystkimi łzami, które w niej skrzepły, a teraz przemieniały się zwolna w kipiący wrzątek. Po raz pierwszy myślała, że ludzie to winni są bezbrzeżnej jej niedoli, że powinni oni dźwignąć ciężar życia jej i jej dziecka. W tej chwili zagasło w niej do szczętu uczucie osobistej odpowiedzialności. Czuła się słabą jak dziecko, bezsilną i znużoną jak istota konająca.

„Ci silni – myślała – ci umiejętni, ci szczęśliwi, niech dzielą się tym, co im daje świat, ze mną, której on nic dać nie chciał.”

A jednak nie wyciągnęła jeszcze ręki ani razu.

Za każdym razem, gdy rozmijała się z jaką lekką, zgrabną, strojną postacią kobiecą, wyjmowała rękę zza fałd swej grubej chusty, ale jej nie wyciągała, otwierała usta, ale nic nie wymawiała. Zesłaby głos jej cofał się ze strachem przed wrzawą uliczną, w której utonąć by musiał nie usłyszany, w rękę uderzała moc niewidzialna i w dół ją rzucała.

Byłaż to jeszcze moc wstydu? A jednak jęczało tam ono, biedne, chore dziecię ubogiej kobiety, rzucało się na swej twardej pościeli i spalonymi gorączką ustami, piersią ochryplą i zamierającą wzywało ojca!

Dwie panie w aksamitnych okryciach, wspierając się wzajem o siebie, szły pośpiesznie i rozmawiały wesoło. Jedna z nich młoda była i piękna jak anioł. Marta stanęła na ich drodze.

– Pani! – wymówiła – pani!

Głos jej był cichy, ale nie jękliwy. Nie umiała dostroić go, nie myślała może o tym, aby go dostrajać do tonów żebractwa. Toteż idące panie znaczenia wykrzyku jej nie rozumiały. W pośpiechu minęły ją parę kroków, lecz potem przystały, a jedna z nich odwracając głowę zapytała:

– A co tam takiego, moja pani? czyśmy co zgubiły?

Nie było odpowiedzi, bo Marta zwróciła się w stronę przeciwną i poszła dalej tak szybko, jakby uciec chciała i od tych kobiet, i od tego miejsca, na którym do nich wołała.

Zwolniła kroku, na żółtkę, zwiędłe, zapadłe jej policzki występować zaczęły krwiste plamy rumieńców. Były to piętna palącej pierś jej gorączki. W zagasłych źrenicach migotały ostre, przesywające błyski. Była to luna tego pożaru ciemnych myśli, który obejmował jej głowę.

Zwolniła kroku, przystała znowu. Chodnikiem szedł mężczyzna, zgarbiony trochę pod ciężarem, zbytecznym dlań pewno, dostatniego futra. Marta wzrok przenikliwy zapuściła w twarz przechodnia. Dobroduszną była ona, łagodną, ozdobioną bujnym, jak mleko białym wąsem.

Wyjęła znowu rękę zza grubych fałd chusty, nie wyciągając jej jednak głośniejszej jak wprzód wymówiła:

– Panie! panie!

Mężczyzna miał już ją minąć; zatrzymał się przecież nagle, spojrzął w twarz kobiety, na którą padał blask lamp z za szerokiego okna, zrozumiał, czego chciała. Zapuścił rękę w kieszeń surduta, wyjął z niej małą sakiewkę. zdawał się szukać czegoś pomiędzy drobną monetą, znalazł czego szukał, wcisnął w dłoń kobiety mały pieniążek i odszedł. Marta spojrzęła na otrzymane datek i zaśmiała się głucho. Wyżebrała dziesięć groszy.

Siwy zgarbiony przechodzień miał litościwą rękę. Mógłże przecież wiedzieć, jakimi były potrzeby wzywającej go o pomoc kobiety, a gdyby o nich wiedział, chciałżeby, mógłżeby zadość im uczynić? A ileż razy żebrzącej kobiecie przy-

dzie dłoń wyciągnąć, nim z datków podobnych utworzy się najwyższe teraz dla niej bogactwo – wiązka drzewa, flaszka lekarstwa?

Żebrząca kobieta szła dalej, sztywna, niema, z drobnym pieniążkiem w ściśniętej dłoni. Stała znowu. Nie na przechodniów patrzyła teraz, ale zapuszczała wzrok na przezroczyście, szerokie, rozpalone światłem okno. Było to okno sklepu, który przy oświetleniu sztucznym miał pozór czarodziejskiego pałacu.

Przyozdabiały go w głębi marmurowe filary, wśród nich zwieszały się bogate zwoje purpurowych firanek, rozwieszono po ścianach wzorzyste kobierce pieściły wzrok barwami róż i zielenią trawy, na tle ich bieleły rzeźbione kształty posągów. Na brązowych podstawach gałęziste ramiona rozwijały tam złotem błyszczące świeczniki, wznosiły się srebrne wazy i puchary, porcelanowe kosze i kryształowe dzwony przykrywające grupy marmurowych posążków. Nie na te wszystkie przecież piękności i bogactwa zwracało się czarne, rozpalone oko spoglądające z ulicy we wnętrze sklepu.

Przed długim palisandrowym stołem, zawieszonym niby wieńcami olbrzymiego kwiecia szlakami puszystych i wzorzystych kobierców, stali dwaj ludzie. Jeden z nich był sprzedającym, drugi kupującym. Rozmawiali z ożywieniem; sprzedający miał twarz rozjaśnioną, kupujący zamyśloną i nieco zafrasowaną, wyborem pewno, jaki mu czynić przychodziło pomiędzy przedmiotami, z których każdy był arcydziełem przemysłu i smaku.

Oszklone drzwi otworzyły się powoli, do bogatego sklepu weszła kobieta z szeroką białą taśmą u dołu czarnej sukni, w czarnej wielkiej chuście przykrywającej głowę i skrzyżowanej na piersi. Zżółkłe i pomarszczone czoło tej kobiety na wpół było zarzucone potarganymi, spod chustki wydobywającymi się włosami; na policzkach leżały ciemne rumieńce, usta za to białe były prawie jak papier.

Na odgłos, jaki wydały otwierające się drzwi, dwaj mężczyźni spojrzeli w stronę wchodzącej. Ona stanęła u drzwi, w pobliżu konsoli z marmurową płytą, stojącej poniżej wielkiego zwierciadła. Do tego przybytku bogactwa wsunęła się jak widmo i jak widmo stała pod ścianą nieruchoma, niema.

– Czego pani życzysz sobie? – zapytał kupiec przechylając nieco głowę i zza bukietu sztucznych kwiatów spoglądając na ciemną, nieruchomą postać.

Ale ona nie patrzyła na niego. Wlepiała oczy w twarz kupującego pana, który w bogatym futrze niedbale zawieszonym na ramionach, z białą ręką złożoną na wzorzystym kobiercu, spoglądał na nią roztargnionym wzrokiem.

– Czego pani sobie życzysz? – pytanie swe powtórzył kupiec. Długim spojrzeniem od stóp do głowy okrył ciemną postać i dodał surowiej:

– Czemu pani nie odpowiadasz?

Ona patrzyła wciąż na mężczyznę w bogatym futrze.

Można by rzec, że w piersi jej była ręka jakaś okrutna, szarpiąca, a głowę obejmowały płomienie, bo oddech jej stawał się coraz szybszym, a policzki i czoło zachodziły ciemną barwą purpury. Nagle wyjęła rękę zza fałd chusty i wyciągnęła ją nieco przed siebie. Usta jej, zsiniałe, drżące, otwierały się i zamykały kilka razy.

– Panie! – wymówiła na koniec – dobry panie! na lekarstwo dla mego chorego dziecka!

Ręka jej, chuda i zziębnięta, trzęsła się jak liść osiny, w przeszywającym jej głosie brzmiały już przeciągłe i żalosne dźwięki żebracze.

Mężczyzna w bogatym futrze popatrzył na nią chwilę i wzruszył lekko ramionami.

– Moja pani! – rzekł sucho – czy nie wstydzisz się żebrać? Jesteś młoda i zdrowa, możesz pracować!

Wyrzekłszy to zwrócił się ku palisandrowemu stołowi, na którym leżały kobierce i stały srebrne kosze.

Kupiec z uśmiechem na ustach rozwijał jeden jeszcze kobierzec. Ciągnęli dalej przerwana rozmowę.

Ciemna postać kobieca stała wciąż u drzwi, jakby zakłęta ją siła jakaś złowroga i niezmożona. Złowrogo też w istocie wyglądała w tej chwili twarz jej i postać. Słowa, które usłyszała, były kroplą przepelniającą tę czarę jadowitych wpływów, z której piła od tak dawna Kropla ta spadła w głąb jej piersi z siłą narkotyku wyprężającego nerwy, oślepiającego myśl, ogłuszającego sumienie „Możesz pracować!” Czyż człowiek, który wyrzekł te słowa, mógł choćby w części wiedzieć, jakie znaczenie szyderskie, niemiłosierne posiadały one w stosunku do tej kobiety która zmordowała śmiertelnie ducha, sterała siły ciała w daremnych próbach pracowania? która utraciła szacunek dla samej siebie, przed samą sobą rozsypała się w proch nikczemny dla tego, że pracować nie mogła? Człowiek ten nie mógł wiedzieć o tym. Postępek jego z tą kobietą nie mógł służyć złym świadectwem o mierze dobroci i litości zawartej w jego sercu. Bardzo być może, iż był dobrym i litościwym iż otwarłby dłoń hojną przed bezsilnym kalectwem, zgrzybiałą starością, obalającą chorobą. Ale kobieta, która wyciągnęła ku niemu rękę żebrzącą, była młoda i nie dotknięta fizycznym kalectwem żadnym, choroba nie wybiła się na jej zewnętrzność widzialnymi dla wszystkich znakami.

O moralnym zaś jej kalectwie, które przywiodło ją przed niego, o trawiącej gorączce, która od tak dawna paliła pierś jej stopniowo, w proch i zgliszczą zamieniając najlepsze uczucia człowiecze, obejmowała głowę jej, napelniając ją coraz gęstszym, duszącym dymem ciemnych, trujących myśli, on nie wiedział. Nie wiedział, a więc wyrzekł: „Jesteś młoda i zdrowa, możesz pracować!” Słowami tymi wypowiadał rzecz całkiem słuszną, a jednak zarazem bezwiednie popełniał niesprawiedliwość okrutną.

Przed kilku miesiącami, przed parą jeszcze tygodniami, może Marta pojęłaby wszystko, co było słusznym i prawdziwym w zwróconych ku niej słowach mężczyzny. Ale bo też wtedy, jeśliby stanęła przed nim, wołałaby o pracę, o nic więcej, tylko o pracę; teraz błagała jałmużny, teraz w słowach usłyszanych nie usłyszała nic prócz szydrczej niesprawiedliwości.

Płomienne rumieńce które miała na twarzy i czole, gdy wyciągnęła rękę, zniknęły bez śladu. Śród śmiertelnej bladości, jaką pokryły się jej rysy, zapadłe źrenice, czarne i głębokie jak otchłań, paliły się jak wulkany. Wulkan też wybuchnął w piersi jej, podnoszącej się i opadającej gwałtownie, wulkan gniewu, zawiści i – pożądlivosti.

Gniewu, zawiści, pożądlivosti? Możeż to być, aby Marta, to dziecko cichej, uroczej zagrody wiejskiej, ta niegdyś szanowana małżonka, szczęśliwa matka, ta prawa istota, która za cenę życia spełniać nie chciała pracy, do której nie czuła się zdolną, aby ta energiczna robotnica, w pocie oblicza i boleści serca szukająca po wszystkich drogach ziemi uczciwego kawałka chleba, aby ta dumna dusza wyciągająca niegdyś dłonie do Boga z błaganiem, aby usu-

nał od niej dołą żebrać, stać się mogła pastwą tych okrutnych, piekielnych, w piekło złych żądź i czynów wiodących uczuć?

A jednak mogło tak być. Niestety! niestety! nie tylko mogło, ale musiało, musiało mocą niezłomnej, wiekuiście loicznej i w loiczności swej niczym na ziemi zmacić się nie dającej natury człowieczej. Ona nie była bezcielesnym aniołem, nie była napowietrznym ideałem, którego nie dotykają i nie obalają podmuchy wichrów ziemskich, dlatego że go nie ma na ziemi. Ona była człowiekiem, a w naturze człowieczej jeżeli są szczyty wyniosłe, na których rozwijają się rozum, cnoty poświęcenia, bohaterstwa, są także i dna przepaściście z przyczajonymi w ciszy i milczeniu gadami groźnych pokus i ciemnych instynktów. Nie należy żadnej istoty ludzkiej mordować tak śmiertelnie, wstrząsać tak gwałtownie, aby poruszyć się w niej mogło to dno tajemnicze z zaczajonymi na nim w milczeniu zadatkami występków. W naturze człowieczej są potęgi olbrzymie, ale są także bezmiary niemożliwości. Należy każdą istotę ludzką obdarzać miarą praw i oręży, ściśle odpowiednią mierze ciężających nad nią obowiązków i odpowiedzialności, inaczej bowiem nie uczyni ona, nie przetrwa tego, nie ostoi się przed tym. co uczynić i przetrwać, przed czym ostać się nie będzie mogła.

Trująca gorycz, od tak dawna kropla po kropli zbierająca się w piersi Marty, podniosła się w niej teraz ogromną falą, a wraz z nią wypłynęły śpiące dawniej głęboko, budząca się potem stopniowo obudzone teraz całkiem i wściekle miotające się gady pokus i węże namiętności.

Młody pan w bogatym futrze wybierał kobierce, kosze srebrne, porcelanowe wazon i marmurowe posążki. Kupował wiele, myślał zapewne o urządzeniu pięknego domu, do którego może wprowadzić miał młodą żonę.

On i kupiec pochłonięci byli swym wspólnym zajęciem, zapominali o kobiecie w nieruchomości kamiennej i ciszy grobowej stojącej pod ścianą. Ona nie odrywała oczu od ręki kupującego trzymającej duży, gruby pugilares napełniony pieniędzmi.

„Czemu on ma tak wiele, a ja nic nie mam? – myślała. – Jakim prawem odmówił mi on jałmużny? mnie, której dziecko kona w chłodzie i bez ratunku, on, który trzyma w dłoni tak wielkie bogactwo? On skłamał mówiąc, że młoda i zdrowa! jestem więcej niż stara, bo przeżyłam samą siebie. Alboż wiem, gdzie się podziała dawna Marta? Jestem chora okropnie, bo bezsilna jak dziecko... Dlaczegoż ludzie wymagają, abym żyła o własnej sile, skoro mi jej nie dali? dlaczegoż mi nie dali siły, skoro jej teraz wymagają ode mnie? On jest jednym z krzywdzicieli moich, jednym z dłużników! powinien dać!”

Myśli kobiety tej były okropne, bezrozumnie niesłuszne, a jednak zarazem i względnie do niej samej jakże konieczne, jakże zrozumiałe! Rodowodem ich były te same krzywdy, te same koleje, te same bezsilności z jednej strony, a odpowiedzialności i potrzeby z innej, które zrodziły wszystkie szalone doktryny, wybuchające w świecie od czasu do czasu pożogą i mordami, wszystkie wściekle namiętności, które powstałe z braku sprawiedliwości tracą same jej zmysł i z krzywdy zrodzone zadają krzywdy.

– A więc – mówił pan kupujący – trzysta złotych kobierzec, a pięćset te kosze, wazon porcelanowy dwieście i...

Wyjmował pieniądze, aby należną sumę wypłacić kupcowi, nagle zatrzymał się.

– A! – zawołał – o mało nie zapomniałem! Miałaś mi pan dać tę grupę brązową i tamtą oto... Kupiec poskoczył, uśmiechnięty, usłużny.

– Czy tę? – zapytał.

– Nie, tamtą, Niobe z dziećmi¹⁷²...

– Niobe? zdaje mi się, że chciałaś pan Kupidyna z Wenerą¹⁷³?

– Być może, muszę przypatrzeć się im raz jeszcze.

Niedbałą ręką, nawykłą znać do rozrzucania bogactw rzucił rozwartą pugilares na marmurową płytę konsoli a sam poszedł za kupcem w głąb sklepu, kędy na palisandrowych półkach, pod kryształowymi dzwonami, stały mitologiczne z brązu lane lub z marmuru rzeźbione grupy posążków.

Pugilares niedbale rzucony roztworzył się szerzej, na marmurową płytę wypadło z niego kilka asygnat różnej wartości.

Na asygnaty te patrzyły rozpalone oczy stojącej pod ścianą kobiety. Jak pewne gatunki węzów na ptaki, tak różnobarwne papierki te wywierały na czarne przepaściste źrenice czar przykuwający.

Jakie myśli krążyły po głowie kobiety, gdy patrzyła ona w ten sposób na cudze bogactwo? Trudno wszystkie je zliczyć, trudniej jeszcze wyprąść z nich wątek równy. Nie były to myśli, ale był to chaos; gorączka ciała zrodziła go, burza ducha wzmagiała. Po dwóch sekundach takiego patrzenia Marta drzeć zaczęła na całym ciele, spuszczała powieki i wnet podnosiła je znowu, wyjmowała rękę zza fałd chusty i wnet ją chowała, walczyła znać jeszcze, ale niestety! nie było dla niej nadziei zwycięstwa! Nie było tej nadziei, bo nie było już w niej dość siły, aby oprzeć się mogła haniebną pokusie; bo nie było już w niej dość przytomnej myśli, aby haniebną pokusę zrozumieć mogła; bo nie było już w niej sumienia, które utonęło w morzu gorzkiej zebranej w jej piersi; bo nie było już w niej wstydu odegnanego pogardą, którą czuła dla samej siebie, długim szeregiem przenoszonych upokorzeń i po tylekroć przyjmowaną jałmużną... Nie było dla niej na koniec nadziei zwycięstwa, bo nie była ona przytomną, bo ciało jej paliła gorączka z głodu, zimna, bezsenności, łez i rozpacz powstała, a ducha porwały i oplatały ciemne furie z dna jej wzburzonej istoty wylęgle.

Nagle kobieta uczyniła szybki ruch ręką, jeden z papierków zniknął z marmurowej płyty, zarazem drzwi szklane otworzyły się i zamknęły z gwałtownym trzaskiem.

Na ten silny i niespodziany odgłos dwaj ludzie w głębi sklepu zajęci wybieraniem grup mitologicznych odwrócili twarze.

– Co to było? – zapytał pan kupujący. Kupiec poskoczył na środek sklepu.

– To ta kobieta tak nagle wybiegła! – zawołał – pewno ukradła cokolwiek.

Młody pan zwrócił się także ku drzwiom.

– W istocie – rzekł z uśmiechem spoglądając na marmurową płytę – ukradła mi trzyrublową asygnatę. Jedną tylko miałem taką, a teraz nie ma jej tu...

– Ach, niegodziwa żebraczka! – krzyknął kupiec – jak to? w moim sklepie kradzież? tuż pod moimi oczami? ach, bezczelna!

---

¹⁷² Niobe z dziećmi – według podania greckiego królowa Teb Niobe, która chełpiła się wobec bogini Latony swym licznym potomstwem, za karę musiała być świadkiem śmierci swych 12 dzieci, a następnie została zamieniona w skałę.

¹⁷³ Kupidyn – w wierzeniach starożytnych Rzymian bożek miłości, syn Wenery (Venus), bogini miłości.

Przyskoczył do drzwi i otworzył je na oścież.

– Rewirowy!¹⁷⁴ – stojąc na progu krzyknął donośnym głosem – rewirowy!

– A czego pan życzy sobie? – ozwał się głos z ulicy. Żółta blacha błysnęła na piersi człowieka, który stanął na chodniku pod strugą światła buchającego ze sklepu.

– Tam – rzekł kupiec dysząc z gniewu i palcem wskazując ulicę – tam pobięła kobieta, która przed minutą ukradła w sklepie trzy ruble!

– A w którą stronę pobięła?

– W tamtą – rzekł przechodzień jakiś, który słyszał słowa kupca, zatrzymał się przed sklepem i wskazywał w stronę Nowego Światu. – Spotkałem ją; cała w czerni, leciała jak szalona, nic nie widząc przed sobą; myślałem, że wariatka!

– Trzeba ją schwytać! – mówił kupiec do rewirowego.

– Naturalnie, proszę pana! – zawołał człowiek z żółtą blachą, poskoczył na przód i krzyknął donośnie:

– Hej! ludzie! łapajcie! tam, ku Nowemu Światu pobięła złodziejka!

Drzwi sklepu zamknęły się, młody pan z uśmiechem wymawiał kupcowi, że dla tak małej straty jego tyle sobie zadał kłopotu.

Ulica zaś przedstawiała po kilku sekundach scenę gwarną i tłumną.

Jak błyskawica przerzyna chmury, tak kobieta ubrana w czerni przesywała tłumy przechodniów pędząc na oślep, zda się, w stronę Nowego Światu. Prawdopodobnie nie wiedziała ona, w którą stronę biegła ani w którą biec jej należało; była nieprzytomną, na wpół obłąkaną. W tej chwili resztą myśli świadomej siebie żałowała może, iż popełniła czyn haniebny ale już go popełniła i ogarniał ją przestach szalony. Wiedziona instynktem zachowawczym uciekała od ludzi, a oni byli za nią, przed nią, wkoło niej; zdawało się jej zapewne, że bieg szybki, ślepy, bezpamiętny zanieśie ją, kędy ich nie będzie...

Spotykający ją, potrąceni przez nią przechodnie oglądali się za nią zrazu ze zdziwieniem i przestachem, usuwali się jej nawet z drogi, przypuszczając w niej obłąkanie lub gwałtowną jaką potrzebę pośpiechu. Wkrótce jednak rozległ się po ulicy wyraz:

– Łapajcie!

Wnet za nim zabrzmiał inny:

– Złodziejka!

Wyrazy te nie były wymówione jednym głosem, ale toczyły się z tej samej strony, z której biegła kobieta, rzucane z ust do ust, wzrastające wciąż, przybierające mocy gwałtu, niby kule ogniste rzucone potężną ręką i toczące się wzdłuż drogi ze wzrastającym szumem. Kobieta, która zaczynała już tracić szybkość biegu i w zniemczeniu zatrzymała się była na sekundę, usłyszała goniące ją złowrogie okrzyki.

Przylączył się do nich zarazem coraz rozgłośniejszy tętent nóg ludzkich biegnących po kamieniach chodnika. Straszne drżenie wstrząsnęło ją od stóp do głowy, popędziła dalej z taką szybkością, jakby skrzydła miała u ramion. Miała je znowu w istocie, tylko że teraz żadne z nich nie było boleścią, oba wyrosły z przestachu.

Nagle uczuła, że biec jej trudno, nie dlatego, aby sił jej nie stawało – wszak unosiły ją prawie nad ziemię skrzydła przestachu – ale dlatego, że ludzie

---

¹⁷⁴ Rewirowy – stopień służbowy funkcjonariusza policji carskiej.

idący w przeciwnym kierunku zaczęli zachodzić jej drogę, wyciągać ręce, aby pochwycić jej suknię. Skrzydła jej stały się nie tylko już szybkie, ale elastyczne, rzucały ją w rozmaite kierunki, z zadziwiającą sprężystością i lekkością ruchów unikała rąk przechodniów, ocierała się o nich, a jednak im umykała.

Tam jednak, o kilka kroków, nie pojedyncze już spotykają ją postacie, ale idzie kilku razem ludzi i całą szerokość chodnika zalega; wyminąć ich nie podobna, raz znalazłszy się przed nimi będzie przez nich schwytałą.

Zeskoczyła z chodnika, na środku ulicy kół i kopyt końskich wiele, ale ludzi pieszo idących mniej daleko, wcale prawie nie ma.

Biegła ulicą, wymijała teraz koła i kopyta końskie z tą samą zręcznością jak przedtem przechodniów. Ale w tej samej chwili, gdy rzuciła się na środek ulicy, rzuciła się tam za nią ciemna masa złożona z goniących ją ludzi. Kim byli ludzie ci? Na czele ruchomego orszaku połyskiwały żółte blachy; za nimi pędziła krzycząc i śmiejąc się gawiedź uliczna, zawsze skora do uczestniczenia w każdej scenie ruchliwej, za gawiedzią jeszcze ciągnęli wolniej nieco uliczni próżniacy, w każdym widoku tłumnym skorzy zawsze szukać dla siebie rozrywki.

Dorożki i powozy przerzedziły się nieco. Kobieta stanęła pośród ulicy i obejrzała się za siebie.

Kilkadziesiąt kroków oddzielało ją jeszcze od czarnej masy złożonej z postaci ludzkich, krzyczącej głosami ludzkimi. Stała parę sekund tylko i puściła się znowu prosto przed siebie. Wtedy i naprzeciw niej także ukazała się masa czarna, ruchoma, jak ta, która była za nią, innego tylko kształtu, bo podłużna, wysoka, z wielkim okiem płonącej u góry purpurowej latarni. Dzwonek srebrny, przezroczysty, donośny zadźwięczał w powietrzu, dźwięczał długo, przenikliwie, ostrzegawczo, purpurowe oko szybko sunęło naprzód, ciężkie koła turkotały głucho, kopyta końskie wydawały metaliczne odgłosy, uderzając o rozesłane na ziemi sztaby żelazne, po których toczyły się koła.

Był to olbrzymi omnibus kolei żelaznej¹⁷⁵ ciągniętej czterema wielkimi, dzielnymi końmi, napełniony ludźmi, obciążony pudowymi¹⁷⁶ brzemionami.

Kobieta biegła wciąż środkiem ulicy, za nią i przed nią biegły dwie masy czarne, jedna z krzykiem i pośmiewiskiem, druga z przeciągłym dzwonkiem, głuchym turkotem i purpurowym ogromnym okiem, sunęły one obie w prostym kierunku ku pędzącej pomiędzy nimi kobiecie. Jeżeli nie zeskoczy na bok, jedna lub druga pochłonać ją musi. Zboczyła z prostej linii, którą biegła dotąd, stanęła i obejrzała się.

Teraz goniący ją tłum ludzi był już o kilkanaście zaledwie kroków od niej, takąż przestrzeń dzieliła ją od toczącego się wciąż olbrzymiego wozu. Ale tłum biegł wolniej od wozu, który toczył się bardzo szybko.

Nie biegła już dalej. Sił jej zabrakło czy postanowiła w jakikolwiek już sposób położyć koniec tej strasznej gonitwie. Stała piersią zwrócona w stronę, z której przybywał omnibus, ale twarz odwróciła w tę, z której nadbiegali ludzie. Teraz było w jej oczach światło przytomnej myśli. Mogło się zdawać, że czyniła wybór. Jakiż wybór? Z tej strony hańba, pośmiewisko, więzienie, dłu-

---

¹⁷⁵ Omnibus kolei żelaznej – tramwaj konny.

¹⁷⁶ Pudowe – tu: wielopudowe, wielkie. 1 pud == 16 kg.

gie, nieskończone może męczarnie, z tamtej śmierć... okropna śmierć, ale nagła, piorunująca.

A jednak instynkt zachowawczy nie opuścił ją znać całkiem; śmierć wydawała się jej straszniejszą od ludzi, bo przecież przed chwilą zboczyła z tej prostej linii, po której wybawicielka ta biegła ku niej.

Tak, ale teraz znowu ku linii tej cofać się zaczyna; człowiek z żółtą blachą u piersi wyprzedził lecącą za nim gawiedź, wyciągnął rękę i dotknął brzegu jej chusty. Skoczyła, stanęła na jednej z szyn żelaznych. Z twarzą podniesioną ku ciemnemu sklepieniu wyciągnęła w górę obie ręce. Usta jej otworzyły się i wydały niewyraźny wykrzyk. Rzuciłaż ku gwiaździstemu niebu skargę żalną czy słowo przebaczenia, czy może imię swego dziecka? Nikt nie dosłyszał. Człowiek z żółtą blachą, stropiony zrazu nagłym rzuceniem się kobiety, znalazł się znowu przy niej i porwał ją za skraj chusty. Ona błyskawicznym ruchem chustę zrzuciła i w ręku policjanta zostawiła, a sama na ziemię upadła.

– Stój! stój! – rozległ się w tłumie straszliwy okrzyk.

Ale purpurowe oko słuchać nie chciało, leciało wciąż w powietrzu, a koopyta końskie dzwoniły po sztabach żelaznych.

– Stój! stój! – krzyczał tłum nieustannie, przeraźliwie. Woźnica porwał się na koźle, stanął, zgarnął w dłoń długie lejce i głosem ochrypłym od przerażenia krzyknął na konie, aby stanęły.

Stanęły, ale wtedy, gdy ciężkie koło z lekkim stukiem zsunęło się już z piersi rozciągniętej na ziemi kobiety.

W grobowym milczeniu stał tłum pośród wspaniałej ulicy, poblądłe od zgrozy twarze i dyszące przestwachem piersi schylały się nad ciemną postacią, która na kształt nieruchomej plamy leżała na białej pościeli śniegu.

Koło olbrzymiego wozu zgruchotało pierś Marty i wyгнаło z niej życie. Twarz jej pozostała nietknięta i szklistymi oczami patrzyła w gwiaździste niebo.